

АРХЕОЛОГИЯ

год. LV

2014

кн. 1-2

Българска академия на науките
Национален археологически институт и музей

АРХЕОЛОГИЯ

год. LV

2014

кн. 1-2

Главен редактор: Васил Николов (*праистория*)**Редакционна колегия:** Евгения Генчева - зам.-главен редактор (*античност*),
Крум Бъчваров - секретар (*праистория*),
Стефан Александров (*протоистория*), Христо Попов (*протоистория*),
Анелия Божкова (*античност*),
Методи Даскалов (*средновековие*), Валери Григоров (*средновековие*),
Константин Дочев (*нумизматика*), Мирена Славова (*епиграфика*)

Представените за публикуване ръкописи се рецензират от редакторите в съответната научна област (peer review).

Литературен редактор: Мария Узунова

Превод на английски език: Маргарит Дамянов

Arheologia (Sofia)

Journal of the National Institute of Archaeology and Museum - BAS

This Journal has been published since 1959. It goes out twice a year.**Editor-in-Chief:** Vassil Nikolov (*Prehistory*)**Editorial Board:** Evgenia Gencheva, Vice-Editor-in-Chief (*Antiquity*)Krum Bacvarov, Secretary (*Prehistory*)Stefan Alexandrov (*Protohistory*), Hristo Popov (*Protohistory*)Anelia Bozkova (*Antiquity*)Metodi Daskalov (*Middle Ages*), Valeri Grigorov (*Middle Ages*)Konstantin Dochev (*Numismatics*), Mirena Slavova (*Epigraphy*)

All papers submitted for publication go through the peer-review process. They are reviewed by the Editorial Board members who cover the respective specialized field.

Typeset Editor: Maria Usunova

Summaries English translation: Margarit Damyanov

Адрес на редакцията:

Национален археологически институт и музей

Съборна 2, София 1000

факс: 988 24 05, e-mail: naim@naim.bg

Address: National Institute of Archaeology and Museum

2 Saborna St., BG-1000 Sofia

fax: +395 2 988 24 05; e-mail: naim@naim.bg

На корицата: *Керамичен аскос с врязана и набодена украса от Габрова могила при Камен, Сливенско. Ранна бронзова епоха.**Снимка: Красимир Георгиев*On the cover: *Ceramic askos with incised and pricked decoration from Gabrova Mogila tumulus at the village of Kamen, Sliven region. Early Bronze Age.**Photograph: Krasimir Georgiev*

СЪДЪРЖАНИЕ

СТАТИИ

<i>Яна Димитрова.</i> Керамичен комплекс от късната бронзова и ранната желязна епоха от светилището Бабяк	7
<i>Николай Шаранков.</i> Надпис за строеж на храм от Никополис ад Иструм	28

СЪОБЩЕНИЯ

<i>Петър Калчев, Десислава Андреева.</i> Сондажно археологическо проучване на праисторическото селище Калитиново-Герена край Стара Загора	49
<i>Диана Димитрова.</i> Гробове от бронзовата епоха при Камен, Сливенско	69
<i>Стефан Александров, Таня Христова.</i> Селище от ранната и средната бронзова епоха до Димово, Видинско (Северозападна България)	83
<i>Валери Григоров, Петър Димитров.</i> Бронзови катинари с форма на куче. Два нови паметника от Плиска и Велики Преслав	94
<i>Константин Дочев.</i> Нов тип медни монети на цар Иван Александър (1331 - 1371)	106

ОТЗИВИ И РЕЦЕНЗИИ

<i>Андреана Нейкова.</i> Цвета Тодорова. В археологията е моето истинско призвание. Из колекцията от диапозитиви по история на изкуството на проф. д-р Богдан Филев. Изд. „Парадигма”. София, 2013, 312 с., 250 черно-бели снимки	111
---	-----

ПРЕГЛЕД

<i>Десислава Такорова.</i> Международна конференция „Социални аспекти на храната през праисторията в Източните Балкани и съседните региони“ (Social dimensions of food in the prehistory of the Eastern Balkans and neighbouring areas), Хайделберг, 30 април - 2 май 2015 г.	114
--	-----

<i>Иван Коцов.</i> Международен симпозиум „Праисторическото жилище на Балканите през VI – V хил. пр. Хр. в профанен и сакрален контекст” (Prehistoric houses in the Balkans: Profane and sacred contexts (sixth to fifth millennium BC), Стара Загора, 14-17 май 2015 г.	116
<i>Тотко Стоянов, Милена Тонкова.</i> Изложбата „Епопеята на тракийските царе. Археологически открития в България” в Лувъра. Каталог. Научна конференция	118
<i>Кръстю Чукалев, Евелина Тодорова, Татяна Стефанова.</i> Научни публикации на специалистите от Националния археологически институт с музей на БАН през 2013 г.	124
<i>Кръстю Чукалев, Евелина Тодорова, Татяна Стефанова.</i> Научни публикации на специалистите от Националния археологически институт с музей на БАН през 2014 г.	135
Книги по археология през 2013 - 2014 г.	148

Валери Григоров	valerig@abv.bg
Десислава Андреева	dessislava_@abv.bg
Диана Димитрова	kitemp@abv.bg
Константин Дочев	kidochev@abv.bg
Николай Шаранков	nsharankov@yahoo.com
Петър Калчев	kalchevp@abv.bg
Петър Димитров	p_d_dimitrov@abv.bg
Стефан Александров	stefanalexandrov@abv.bg
Таня Христова	tnaidenova@abv.bg
Яна Димитрова	yanadimitr@yahoo.com

CONTENTS

ARTICLES

Jana Dimitrova. The Late Bronze and Early Iron Age pottery assemblage of the sanctuary at Babyak 7

Nicolay Sharankov. Building inscription for a temple in Nicopolis ad Istrum 28

REPORTS

Petar Kalchev, Desislava Andreeva. Trench excavation at the prehistoric site of Kalitinovo-Gerena near Stara Zagora 49

Diana Dimitrova. Bronze Age graves at Kamen, Sliven municipality 69

Stefan Alexandrov, Tanya Hristova. Early and Middle Bronze Age settlement at Dimovo, Vidin region (Northwestern Bulgaria) 83

Valeri Grigorov, Petar Dimitrov. Bronze dog-shaped padlocks. Two new specimens from Pliska and Veliki Preslav 94

Konstantin Dochev. New coin type of Tsar Ivan Alexander (1331 - 1371) 106

REVIEWS

Andriana Neykova. Цвета Тодорова. В археологията е моето истинско призвание. Из колекцията от диапозитиви по история на изкуството на проф. д-р Богдан Филов. Изд. „Парадигма”. София, 2013, 312 с., 250 черно-бели снимки 111

NEWS

Desislava Takorova. International conference “Social dimensions of food in the prehistory of the Eastern Balkans and neighbouring areas”, Heidelberg, Germany, April 30 - May 2, 2015 114

<i>Ivan Kotsov</i> . International symposium “Prehistoric houses in the Balkans: Profane and sacred contexts (sixth to fifth millennium BC)”, Stara Zagora, May 14-17, 2015	116
<i>Totko Stoyanov, Milena Tonkova</i> . The Exhibition L'Épopée des rois thraces. Découvertes archéologiques en Bulgarie at the Louvre. Catalogue and academic conference	118
<i>Krastyu Chukalev, Evelina Todorova, Tatyana Stefanova</i> . Academis publications of the scholars from the National Institute of Archaeology with Museum, BAS, 2013	124
<i>Krastyu Chukalev, Evelina Todorova, Tatyana Stefanova</i> . Academis publications of the scholars from the National Institute of Archaeology with Museum, BAS, 2014	135
Archaeology books 2013 and 2014 r.	148

Desislava Andreeva	dessislava_@abv.bg
Diana Dimitrova	kittemp@abv.bg
Konstantin Dochev	kidochev@abv.bg
Nicolay Sharankov	nsharankov@yahoo.com
Petar Dimitrov	p_d_dimitrov@abv.bg
Petar Kalchev	kalchevp@abv.bg
Stefan Alexandrov	stefanalexandrov@abv.bg
Tanya Hristova	tnaidenova@abv.bg
Valeri Grigorov	valerig@abv.bg
Yana Dimitrova	yanadimitr@yahoo.com

Керамичен комплекс от късната бронзова и ранната желязна епоха от светилището Бабяк

Яна Димитрова

Повече от 40 години Западните Родопи са обект на интензивни теренни изследвания. В резултат са натрупани данни за керамични комплекси от стратиграфски определени контексти от късната бронзова и ранната желязна епоха от обекти с различен характер: светилища, селища (Домарадски 1986; Домарадски и др. 1999, 19-26, 41-42, 134, табл. IV, 70-73; Gotzev 1995, 235-244; Гоцев, Божинова 2008, 73-94; Георгиева 1982; Георгиева 2003; Вълчанова 1986; Кисьов 1988) и некрополи (Цончев 1960; Цончев, Милчев 1970, 155-156, 188-194; Градциевос 1979, 32-50; Вълчанова 1984; Кисьов 1985; Кисьов 1991; Кисьов 1993; Дамянов 2002; Дамянов 2008; Damyanov 2003; Георгиева 2003). Независимо от многобройните проучвани обекти, съществуващите изследвания за керамиката от района дават само най-обща информация за хронологическото ѝ развитие и за нейните връзки с Източните Балкани и Егейския басейн в края на II и първата половина на I хил. пр. Хр. В общи линии те могат да се обединят в няколко направления: публикации на материали от отделни обекти, групи обекти или райони (Цончев 1960; Цончев, Милчев 1970, 155-156, 188-194; Градциевос 1979; Георгиева 1982, 68-72; Вълчанова 1984; Вълчанова 1986; Кисьов 1985; Кисьов 1988; Кисьов 1991; Домарадски 1986; Дамянов 2002; Дамянов 2008; Гоцев, Божинова 2008); анализ на керамиката като част от изследвания за културното развитие на определени региони, включващи и Западните Родопи (Домарадски, Георгиева 1999); изследвания, посветени на проблеми, свързани с керамиката от късната бронзова и ранната желязна епоха (Кисьов 1993; Георгиева 2003; Dimitrova 2011).

Особено важни в този смисъл са проучвани-

Обр. 1. Местоположение на Бабяк в контекста на синхронни обекти. 1 - Бабяк; 2 - Кастанас; 3 - Асирос; 4 - Олинт; 5 - Копривлен; 6 - Црънча; 7 - Агиос Георгиос; 8 - Вишеград; 9 - Ада тепе; 10 - Цука; 11 - Куш кая; 12 - Глухите камъни; 13 - Драгойна

Fig. 1. Map showing the location of Babyak and the contemporary sites in the area. 1 - Babyak; 2 - Kastanas; 3 - Assiros; 4 - Olynthos; 5 - Koprivlen; 6 - Tsrancha; 7 - Agios Georgios; 8 - Vishegrad; 9 - Ada Tepe; 10 - Tsouka; 11 - Kush Kaya; 12 - Gluhite Kamani; 13 - Dragoyna

ята на култовия обект Бабяк¹ (обр. 1-2) (Домарадски 1984; Домарадски 1986; Домарадски и др. 1999, 64-73; Гоцев 1991; Гоцев, Димитрова 1989; Гоцев, Димитрова 2011; Тонкова, Гоцев

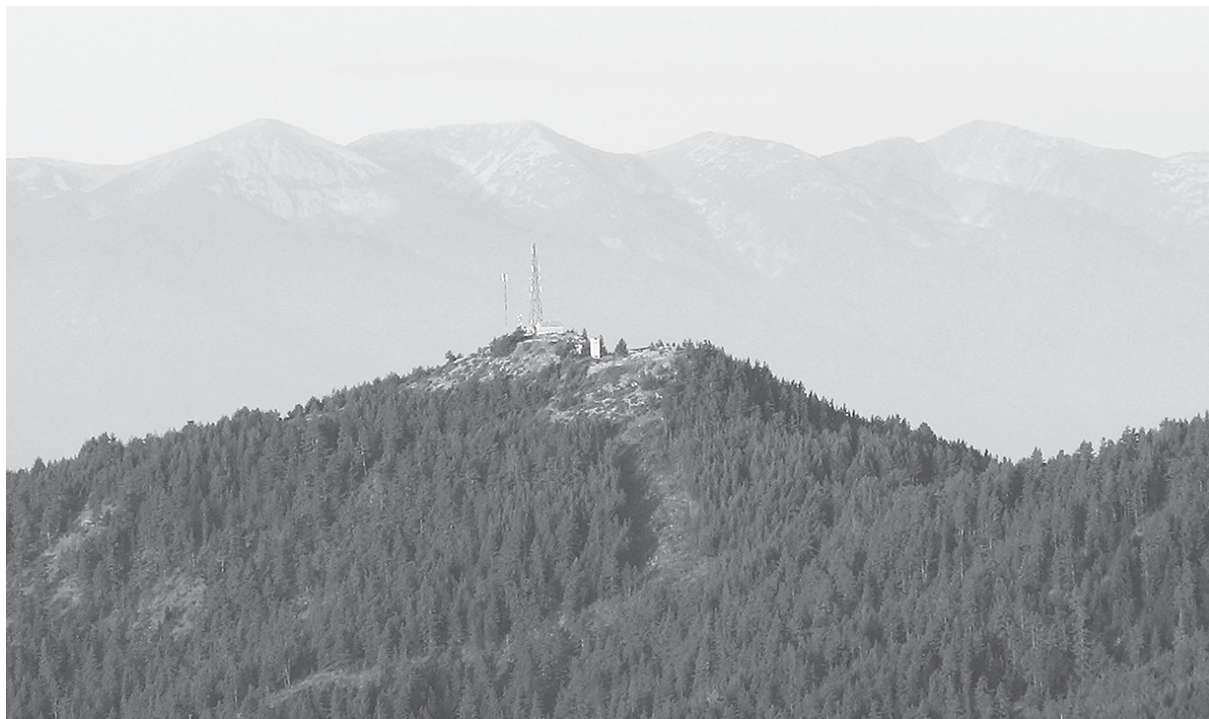
¹ Информация за материалите от конкретните структури ми беше предоставена от научният ми ръководител А. Гоцев и М. Тонкова, за което им благодаря.

1995; Тонкова, Гоцев 1996; Тонкова, Гоцев 2008; Тонкова, Гоцев 2008а; 2009; Gotzev 1995; Dimitrova 2011, 73-74), които предоставят добра възможност за проследяване на традициите в керамичното производство от най-западните ридове на Родопите.

Бабяк е определян като едно от най-значителните планински светилища, проучвани чрез археологически разкопки в България (Тонкова 2008, 30). Разположено е на връх с добра видимост към Рила, Пирин и Разложката котловина, а следите от обитаването му покриват повече от две хилядолетия. Последните проучвания обогатиха информацията за хронологията на обекта, като началото на съществуването му се постави най-общо в рамките на късната бронзова епоха. Такива материали произхождат от няколко каменни струпвания в северната, западната и югоизточната част на Малкото възвишение, където керамиката с къснобронзови белези не е смесена с ранножелезни фрагменти, както и в разграничен стратиграфски компактен пласт в малък сондаж в югоизточната част на този сектор и дъно на яма, достигаща до материкова скала в същия сондаж. Отделни къснобронзови фрагменти са открити и преотложени сред керамиката от по-късни пластове и структури (Гоцев, Димитрова 2011). Ранната желязна епоха е представена в многобройни структури и контексти от светилището (Домарадски, Георгиева 1999, 70-73; Gotzev 1995,

235-244; Гоцев, Божинова 2008, 73-94), които определят хронологически комплекса в края на средната и късната фаза на ранножелязната епоха, с предложени дати VIII/VII - VI в. (Домарадски, Георгиева 1999, 19-26, 72). Сложната стратиграфия на обекта позволява в определени проучвани зони да се разграничи пласт, най-общо поставен в „края на Протогеометричния и Геометричния период“, т.е. около X - IX в. пр. Хр. За момента остава открит въпроса дали биха могли категорично да се разграничат два хронологически хоризонта в рамките на ранната желязна епоха (Гоцев, Божинова 2008, 90). Известно указание в полза на присъствието на началните етапи на ранната желязна епоха дават проучванията на сектор Малкото възвишение в периода 1988 - 2008 и 2010 г.², при които са идентифицирани няколко структури с керамика със смесени характеристики от късната бронзова и ранната желязна епоха. На този етап на проучванията не може да се твърди със сигурност съществуването на преходен период между двете епохи, поради ограниченото количество керамика и твърде малкото структури с подобно разпределение на материалите. Възможно е да става дума и за естествено попадане на по-късни фрагменти в къснобронзови контексти. Факт е обаче, че на няколко обекта

² Информация за материалите от конкретните структури ми беше предоставена от А. Гоцев и М. Тонкова, за което им благодаря.

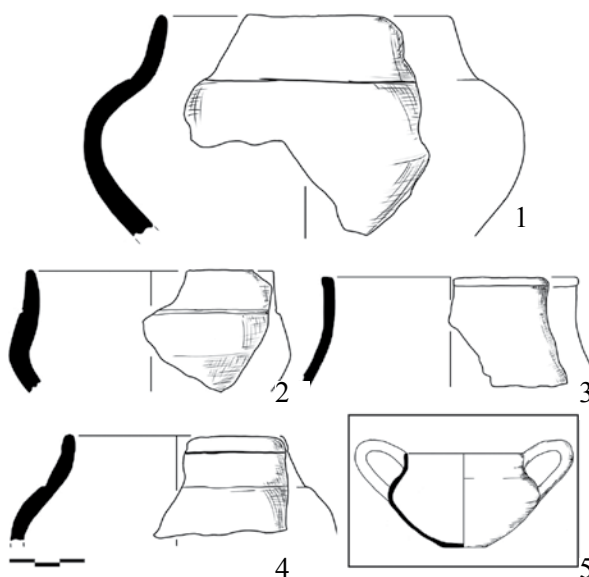

Обр. 2. Бабяк (поглед от север)
Fig. 2. Babyak, view from the north

в Източните Родопи са регистрирани пластове или отделни контексти от преходния между двете епохи период, основната характеристика на керамиката от които е именно смесването на елементи от двата периода. Последните проучвания на няколко структури - каменна стена, разположена непосредствено до периферията на скалния ръб в посока север - юг, петна с мазилки, контексти, стратиграфски попадащи под съоръжения от КЖЕ, поставят ранножелезния комплекс най-общо в развитата фаза на епохата, а водещите форми са определени като принадлежащи на Долнодунавския керамичен комплекс (Gotzev 1994, 106-110; Gotzev 1995; Домарадски и др. 1999, 24, 72-73; Гоцев, Божинова 2008, 91-93).

Цел на настоящата публикация е да се представи хронологически керамичният комплекс от един от най-дълго проучваните обекти от Западните Родопи. Сравнението на данните с друг подобен комплекс от района - Црънча, дава възможност да се разграничат особеностите в керамичното производство от края на късната бронзова и ранната желязна епоха. Хронологически обусловеният териториален диапазон на паралелите на съдовете от Бабяк позволява да се изведат закономерности в развитието на керамиката от района и да се направи извод за времето, когато се появяват най-големите различия в керамиката от двата дяла на Родопите - втората фаза на ранната желязна епоха.

В литературата са представени различни принципи за анализ на керамичните комплекси, в чиято основа стои статистическият анализ на характеристиките им - функция, технология, форма, украса, а предварителната им обработка включва и информация за стратиграфията, характеристика на пластове и обвързване на всеки открит артефакт със структурата, от която произхожда. Това дава възможност да се проследят отделните характеристики, появата и разпространението, традициите, промените в керамичните комплекси, както и тяхната интерпретация, включително определяне на хронологическа, културна или др. принадлежност. Независимо че тези подходи са създадени за различни епохи и райони, те са приложими и за комплексите от късната бронзова и ранната желязна епоха в Родопите (Shepard 1976; Hochstetter 1984, 29-37; Rice 1987; Лещаков 1988; Orton et al. 1993; Стоянов 1997, 50-51; Нехризов 2008, 121-122; Horejs et al. 2010). Класификацията комбинира използваните за Източни (Нехризов 2008) и Западни Родопи

Обр. 3. Бабяк. Чаши и кантаросовидни съдове. Късна бронзова епоха (5 - по Домарадски и др. 1999)

Fig. 3. Babyak. Cups and kantharoids, Late Bronze Age (5 - after Домарадски и др. 1999)

(Гоцев, Божинова 2008) схеми, които засягат освен съдовете със запазен цял профил, също и фрагменти от тях. Съдовете и фрагментите условно са разпределени в технологични групи (тъй като състоянието им зависи от суровината и условията на депониране, както и от местните традиции и технологии в керамичното производство): фина, груба, съдове за съхранение (Лещаков 1988, 1-13; Стоянов 1997, 50-51; Нехризов 2008, 114-115; Гоцев, Божинова 2008, 75-76). Тези групи са разделени по функционален признак: за фината керамика това са съдове за течности (за пиене - чаши и кантаросовидни, за разливане - кани, за съхранение и/или транспорт - амфоровидни), за хранене (паници/купи). Групата на грубата керамика е представена от съдове за приготвяне на храна, основно гърнета и от съдове за съхранение - хранилища, питоси (Нехризов 2008, 115; Гоцев, Божинова 2008, 76-83). Категориите са определени по функционален признак, с наименование по аналогии с антични или съвременни съдове със сходно предназначение, а в случаите, когато функцията е неясна, са използвани описателни наименования (Лещаков 1988, 6; Нехризов 2008, 115).

В комплекса от светилището Бабяк са представени основните характерни за късната бронзова епоха категории и форми. Преобладават фрагментите от групата на грубата керамика, с по-небрежна обработка на повърхността и едри примеси (над 60 % от всички фрагменти). Към тази група принадлежат гърнетата с

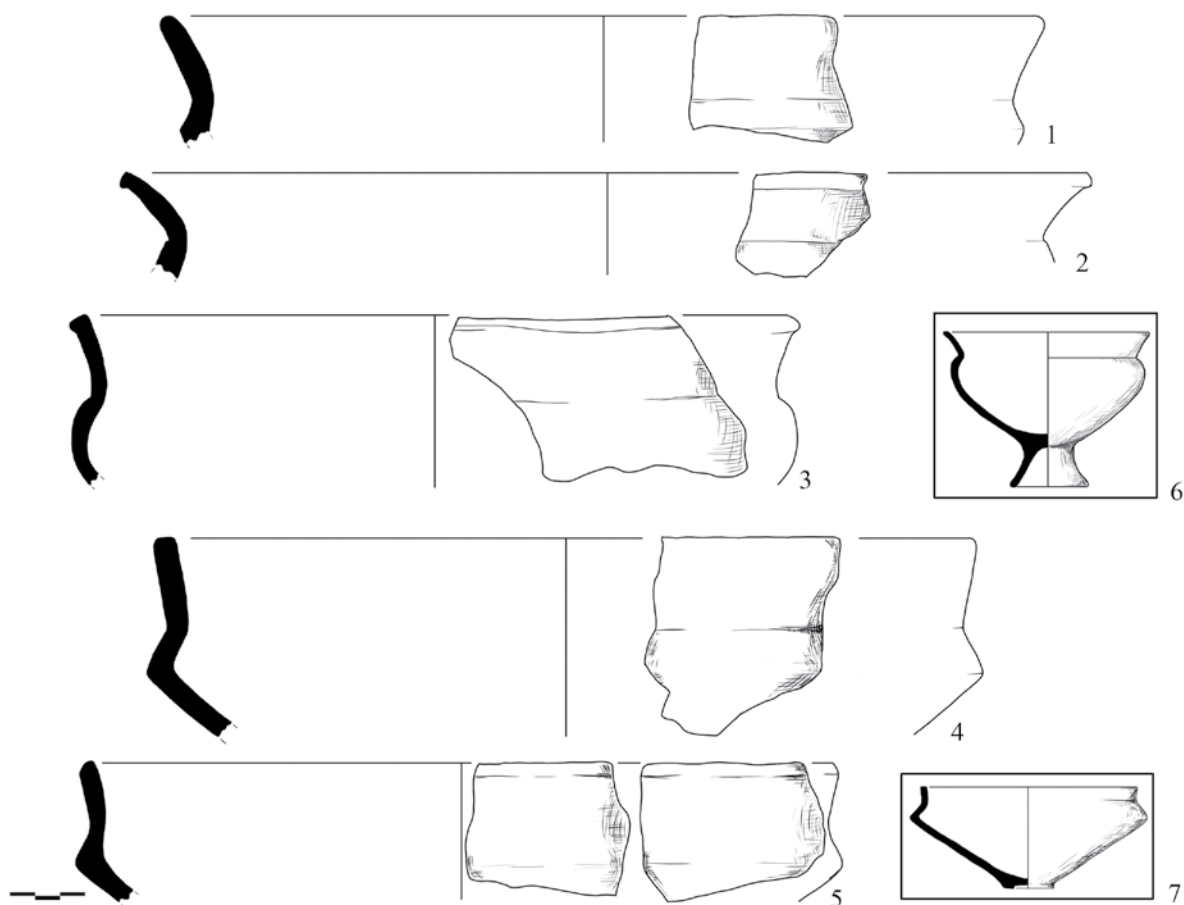
различни форми и размери, както и част от съдовете за съхранение на продукти. Обособена е и група керамични съдове с големи размери и дебелина на стените, близка до тази на кухненската керамика, но с прецизно огладена повърхност, а някои от тях са и с плътна ангоба. Фината керамика е представена от фрагменти, чиято глина съдържа малко неорганични примеси и има добре огладена, равна (рядко - излъскана) повърхност. Всички технологични групи керамика са с повърхност предимно в кафявата цвятова гама, някои от фрагментите са на петна. Тъмносивият, а в единични случаи - черен цвят, се среща само при фрагменти от трапезната керамика. Като категории са представени чаши, кантароси, отворени купи с S-овиден силует или биконично тяло, амфоровидни съдове, големи съдове за съхранение, гърнета с големи и малки размери; открити са и многобройни фрагменти от дръжки, столчета, бутони.

Чашите са представени с две форми - с удължен S-овиден профил и с по-скъсени пропорции

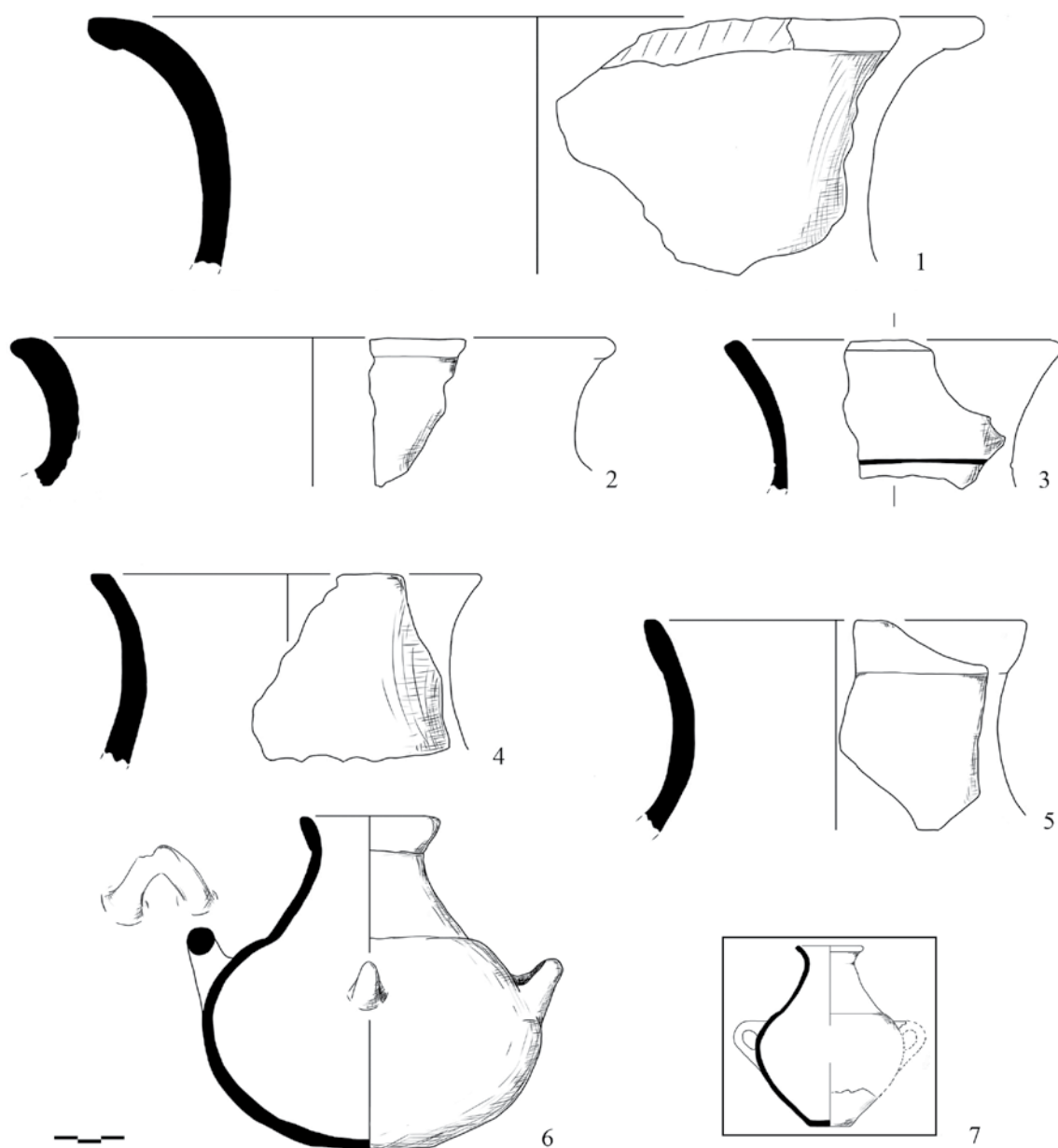
(обр. 3 2-4; Кисъов 1993, 5, обр. 5 в). Паралелите им очертават голям ареал на разпространение и обхващат източната част на Родопите (Дремсизова-Нелчинова 1984, 117, обр. 18; 118, обр. 20; Лещаков 2007, обр. 2 4, 7; Ада тепе³ и Нехризов 2008, 125, табл. 1 5; Попов 2009, 29, обр. 10-11; Димитрова 2009, 18, табл. 1 5-6; Bozhinova et al. 2013, Taf. 5), Тракия (Hänsel 1976, Taf. 36 1, 69 3-4; Detev 1981, fig. 36 4), Централна и Източна Македония, о-в Тасос (Hochstetter 1984, Taf. 7 5, 11 3, 37 13, 39 8, 40 9, 42 3, 64 7; Horejs 2007, Taf. 6 1606, 7 2062, 15 8808, 20 2031, 26 2057, 33 1847, 42 1552, 58 1518, 60 1615, 65 4511, 75 1504, 1630, 97 2072; Koukouli-Chrysantaki 1982, 240-242, pl. 14-16, 248-250, Pl. 21-22) и северно от Стара планина (Hänsel 1976, Taf. 11 1-4, 58 3, Morintz 1978, 57, fig. 31 7).

Сферичните кантаросовидни съдове (обр. 3

³ Благодаря на проучвателите на обекта Х. Попов и К. Ников (НАИМ - БАН), които ми предоставиха непубликувани данни от проучванията през 2010-2013 г. Посочените тук паралели са от сектори G11 и H8, свързани с различни хронологически фази от съществуването на обекта.

Обр. 4. Бабяк. Купи с S-овиден профил. Късна бронзова епоха (6 - Борино, по Кисъов 1993; 7 - по Домарадски и др. 1999)
Fig. 4. Babyak. S-profiled bowls, Late Bronze Age (6 - Borino, after Kисъов 1993; 7 - after Домарадски и др. 1999)

Обр. 5. Бабяк. Амфоровидни съдове. Късна бронзова епоха (7- Потами, по Грамμενος 1979)
Fig. 5. Babyak. Amphoroids, Late Bronze Age (7 - Potamoi, after Грамμενος 1979)

1) (Грамμενος 1979, 32, πη. I 9, 35, πη. III 1; Кисъов 1993, 5, обр. 6 и; 10, обр. 14:б; Домарадски, Георгиева 1999, 21; Георгиева 2003, 162, обр. 1 9, 11) също са с паралели на голяма територия южно и северно от Стара планина (Detev 1981, 179, fig. 50 6; Koukouli-Chrysantaki 1982, pl. 9, 10; Hochstetter 1984, 62-63, Abb. 15; Кънчев, Кънчева 1990, 10, обр. 9 ж; Александров 2002, 329, фиг. 14 4-8; 334, фиг. 231, 5-6; Папазовска 2005, 387, 399, табл. I 1; Alexandrov et al. 2007, 381, tabl. 6 d; Horejs 2007, 117-122, Abb. 61; Попов 2009, 29, табл. 11; Vozhinova et al. 2013, Taf. 3 1-3, 5-8; Миков, Джамбазов 1960,

128, обр. 97; Hänsel 1976, Taf. 9 1-2, 10 1, 3-4, 7-8, 34; Tonceva 1977, 154, pl. VI 6). Формата не се открива в комплекси след XII в.пр. Хр.

Отворените купи с *S-овиден* силует са съдове с широко отворено, фуниевидно устие, изразени и подчертани преходи между частите на съда и сферично тяло с обърнатоконична долна част. От обекта са известни и няколко фрагмента от столчета, което предполага, че част от съдовете са били разположени на високо, кухо столче. Тези съдове са с популярна сред керамиката от Западните Родопи форма (обр. 4) (Грамμενος 1979, 35, III 2, XIII 1; До-

марадски 1986, 18, обр. 9 в; Кисъов 1993, 3, обр. 3 б, 4, обр. 4, 6, обр. 7 в, д-е), долините на Струма и Места и о-в Тасос (Георгиева 2003, 162) и се откриват както в некрополи като гробни дарове и урни, така и в селища и светилища (Александров 2002, 332, фиг. 19 1, 333, фиг. 22 1-2, 336, фиг. 27 2-3, табл. 119 2, 120 1-3; Horejs 2007, 101-102, Abb. 45, Taf. 9 2996, 50 9089; Κουκουλή-Χρυσανθάκη 1992, 420-423, tabl. 9 13, 10 26, 109 49; Koukouli-Chrysantaki 1982, 240, pl. 14). Хронологически принадлежат на комплекси, датирани от LHI - LHIIA (16 -15 в.), до LH IIIB (ср. на XIV - нач. на XVI - XV в. в. пр. Хр.). В източната част на Родопите подобни съдове произхождат от различни по тип комплекси (Bozhinova et al. 2013, Taf. 4; Нехризов 2008, 133, обр. 3 4, 6; AT⁴; Попов 2009, 29, обр. 10) и е възможно да се проследят до самия край на късната бронзова и прехода към ранната желязна епоха. В равнинните зони на Тракия липсват съдове с подобен силует, а единични екземпляри са известни от района на север от Стара планина (Hänsel 1976, Taf. 9 8; Георгиев, Ангелов 1957, 49-50, обр. 12; Schuster 2011, 168, Abb. 3).

Като специфична за керамичния комплекс от Бабяк особеност могат да се посочат отворените купи с биконично тяло, т.е. с фуниевидно устие с права стена и тяло, и удебеление на стената при максималния диаметър (обр. 4 4-5) (Домарадски и др. 1999, 145, табл. XV 1).

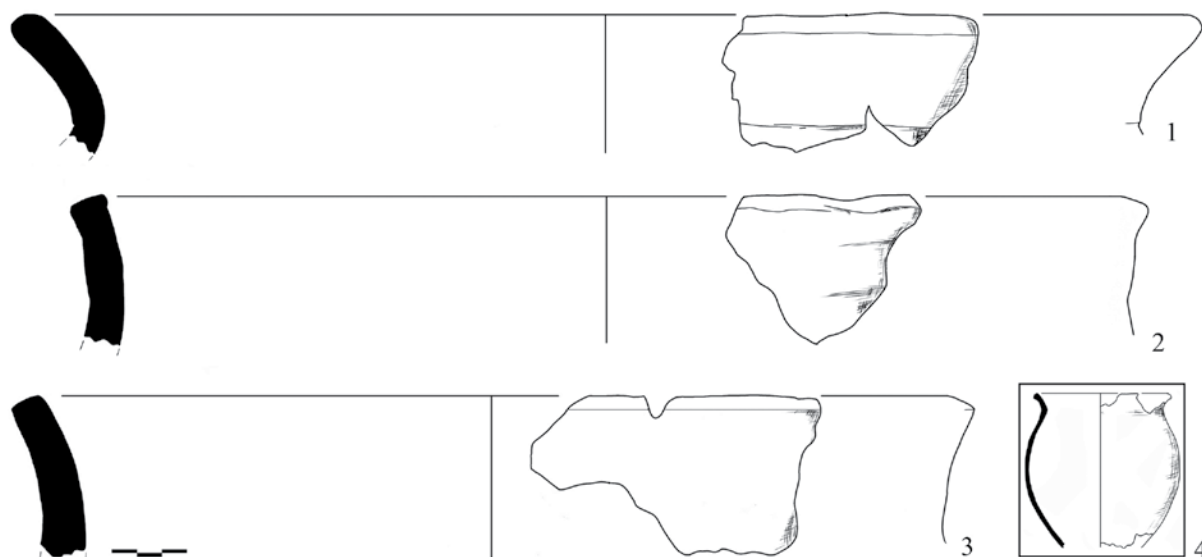
Амфоровидните съдове (обр. 5) представят

класическата за края на късната бронзова епоха форма с тясно, фуниевидно устие, конична шия, сферично или овално тяло, с подчертаване на преходите между отделните части на съда. Те са неукрасени, с прецизно обработена повърхност, като някои от тях имат плътна ангоба. Откритите на обекта фрагменти принадлежат на съдове, чиито силует и елементи са характерни за Западните Родопи (Цончев, Милчев 1970, обр. 81; Кисъов 1993, 3, обр. 3 а, 6, обр. 8 б) и са разпространена на Балканите източно от линията Вардар - Морава (Hochstetter 1984, 38-48; Stefanovich, Bankoff 1998, 302, fig. 29, 303, fig. 30 A-B; Alexandrov et al. 2007, 378, tabl. 4 g; Георгиева 2003, 160-161; Детев 1964, 69, обр. 6г, 7а; AT⁵ Blegen et al. 1958, 265, 23.32, 37.1007; Николов, Жекова 1982, табл. II 3). Към тази категория принадлежи и един изцяло запазен съд - малка амфора, открита на дъното на къснобронзова яма (обр. 5 б). Паралели на съда са известни само от гробни комплекси и са датирани най-общо в LHIIIB - LHIIIC (Valla 2007, 359, 367, fig. 16). Откриването на подобни съдове и в гробни находки от ранната желязна епоха във Вергина свидетелства за употребата им и през този период Ανδρόνικος 1969, πη. 31 16, 18, 36 4, 50 24, 51 11; Radt 1974, Taf. 35 28, 30-31).

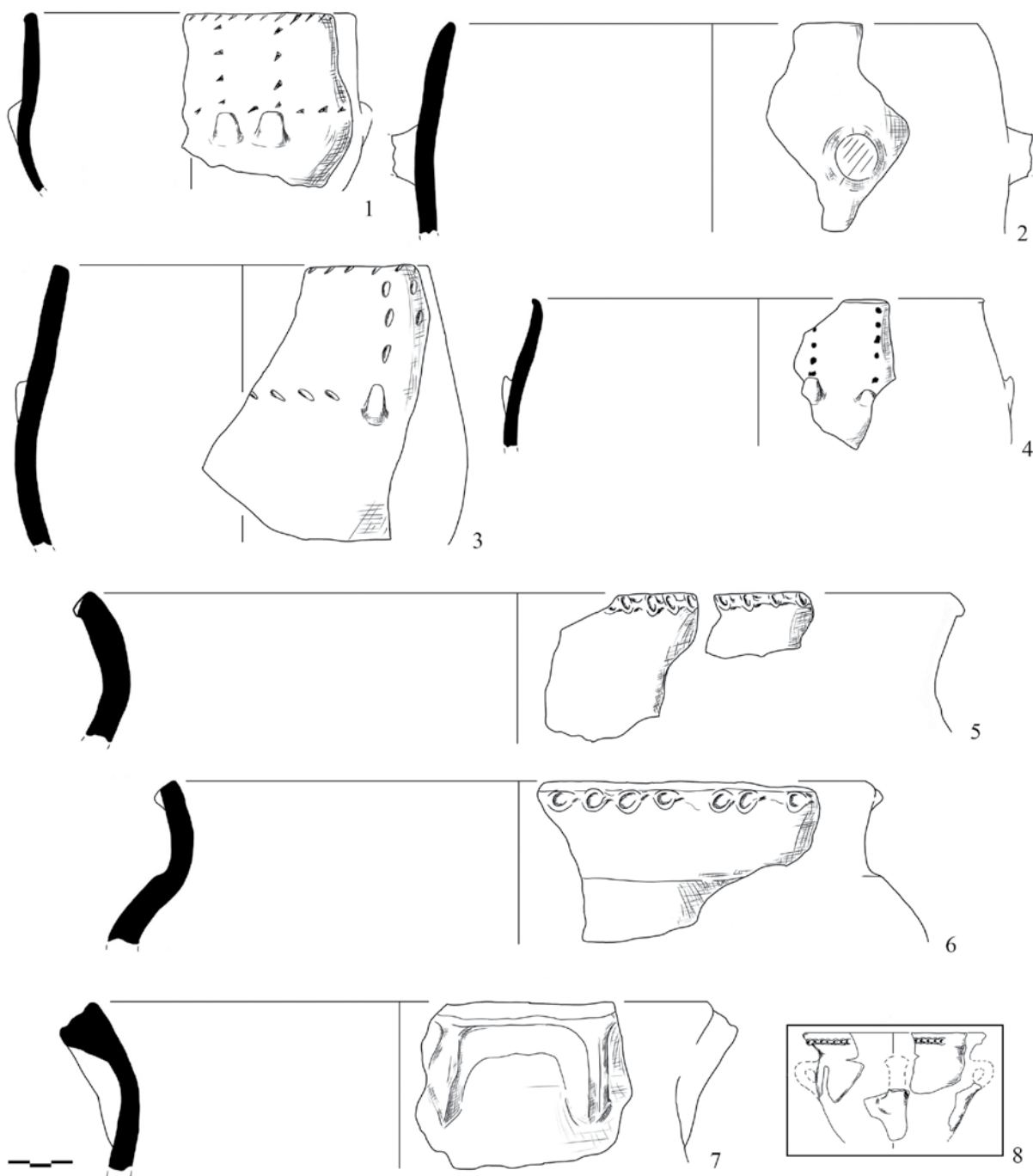
Хранилищата са идентифицирани само по фрагменти от устия. Представяват големи съдове, някои от които с прецизно обработена повърхност, фуниевидно устие, конична шия, без

⁴ Сектор GII, структура 2 и кв. 54.

⁵ Сектор I 7, структура 4; кв. 64 и кв. 75.

Обр. 6. Бабяк. Хранилища. Късна бронзова епоха (4 - Тумба Тесалоники, по Andreou, Psaraki 2007)
Fig. 6. Babyak. Storage vessels, Late Bronze Age (4 – Toumba Thessaloniki, after Andreou, Psaraki 2007)

Обр. 7. Бабяк. Гърнета. Късна бронзова епоха (8 - Потами, по Грациевос 1979)
Fig. 7. Babyak. Jars, Late Bronze Age (8 – Potamoi, after Грациевос 1979)

данни за формата на тялото (обр. 6). Възможност за реконструкция на по-цялостен силует представя запазен до под максималния диаметър съд от Агиос Мамас (Horejs 2007, Taf. 20 2473) и почти изцяло запазен съд от селищната могила в Солун (Andreou, Psaraki 2007, 410, fig. 12 KA 105) от края на късната бронзова епоха. Най-вероятно тези съдове са с масивно, фуниевидно устие, преминаващо в овално или сферично тяло, без шия. Няколко от фрагментите

от Бабяк са с прилепени под устието масивни подковообразни дръжки.

Гърнетата са най-добре представената категория. Те са представени от Те са в две основни форми : съдове с S-овиден силует (т.е. с фуниевидно устие и сферично тяло) и затворени, полусферични, с голямо разнообразие в размерите (обр. 7). Вероятно някои от най-големите представители на категорията са служили като хранилища. Освен в За-

падните Родопи (Грациевос 1979, пп. VIII 3; Домарадски 1986, 13, обр. 4 д, и, 15, обр. 6 в; 20, обр. 12 е; Кисъов 1993, 6, обр. 8 а, 7, обр. 9 а), S-овидни гърнета с широко отворено устие се откриват на голяма територия в южната част на полуострова, в селищни обекти и некрополи (Hochstetter 1984, 132-133, 135-136, Taf. 9 3, 6; Stefanovich, Bankoff 1998, 303, fig. 30 C-D; Александров 2002, 328, фиг. 12 4, 332, фиг. 19 2, 20 2; Horejs 2007, Taf. 34 2652, 47 2937; Bozhinova et al. 2013, Taf. 6; AT⁶), а кошевидните се срещат от най-ранните фази на късната бронзова до ранната желязна епоха (Hochstetter 1984, Taf. 3 10, 15 9, 18 5, 28 1, 63 3-4; Horejs 2007, Taf. 10 3566, 11 3581, 12 3585; 18 713, 21 3558; 22, 3583, 25 666, 46 3391, 58 58).

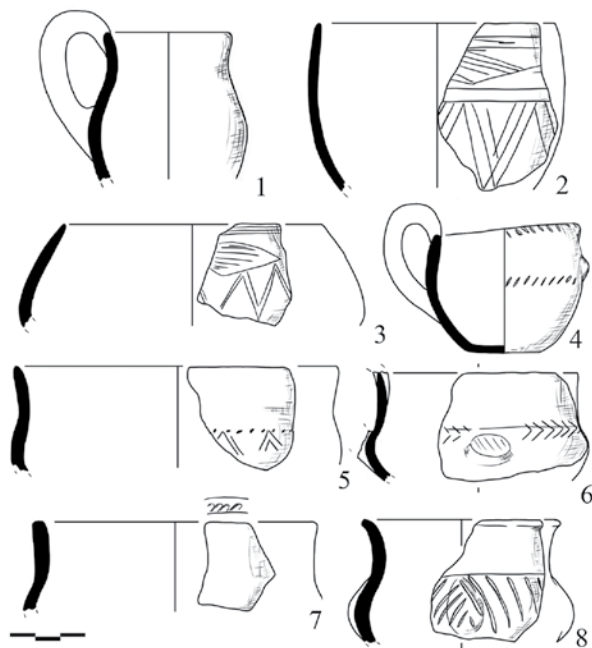
Всички идентифицирани като къснобронзови фрагменти от Бабяк, принадлежащи на групата на фината керамика, са без украса. При кухненската керамика (гърнетата), преобладават пластичните ленти, притиснати с пръст и малки, конични пълпки, прилепени към стената на съда. В литературата е отбелязано, че по-голяма част от известните съдове от района на Западните Родопи са без украса. Когато се среща, върху фината керамика тя е съставена от геометрични мотиви, изработени чрез

врязване, набождане и фурхенщик и е „близка до типичната за източно-родопския район пишна орнаментика“ (Георгиева 2003, 166 и цит. лит.). Възможните обяснения за липсата на врязана фурхенщик украса в комплекса от Бабяк са хронологията му в самия край на епохата, или локална специфика. Аргумент в посока на втората теза е присъствието на богата врязана и фурхенщик декорация сред фрагментите от групата на фината керамика в друг обект от най-западните части на Родопите със сходна хронологическа позиция - Црънча (Домарадски 1986, 19-22).

Керамиката от ранната желязна епоха също е представена с характерните за епохата категории и форми. Технологично фрагментите са разпределени в трите основни групи на работената на ръка керамика - фина, груба и за съхранение, съобразно обработка на повърхността, дебелината на стените, състава на глината. В литературата е обърнато внимание, че не винаги функцията на съда е водеща при начина на обработка на повърхността (Гоцев, Божинова 2008, 75-76). Статистическите наблюдения върху керамиката от ранножелезните контексти определят четири групи обработка на повърхността: 1 - съдове с равна, излъскана повърхност, глина с много примеси, (при тези с по-малки размери глината е с по-малки примеси в ниска концентрация), с цветове в гамата на черното и тъмносивото; 2 - фрагменти с груба глина и неравна, но излъскана повърхност; 3 - с равна повърхност, с глина с едри примеси във висока концентрация (най-многобройна); 4 - груба глина, с голяма дебелина на стената, и неогладена, неравна повърхност. В рамките на тези групи попадат основните категории съдове: чаши, кантаросовидни съдове, паници/купи, амфоровидни съдове, хранилища, гърнета.

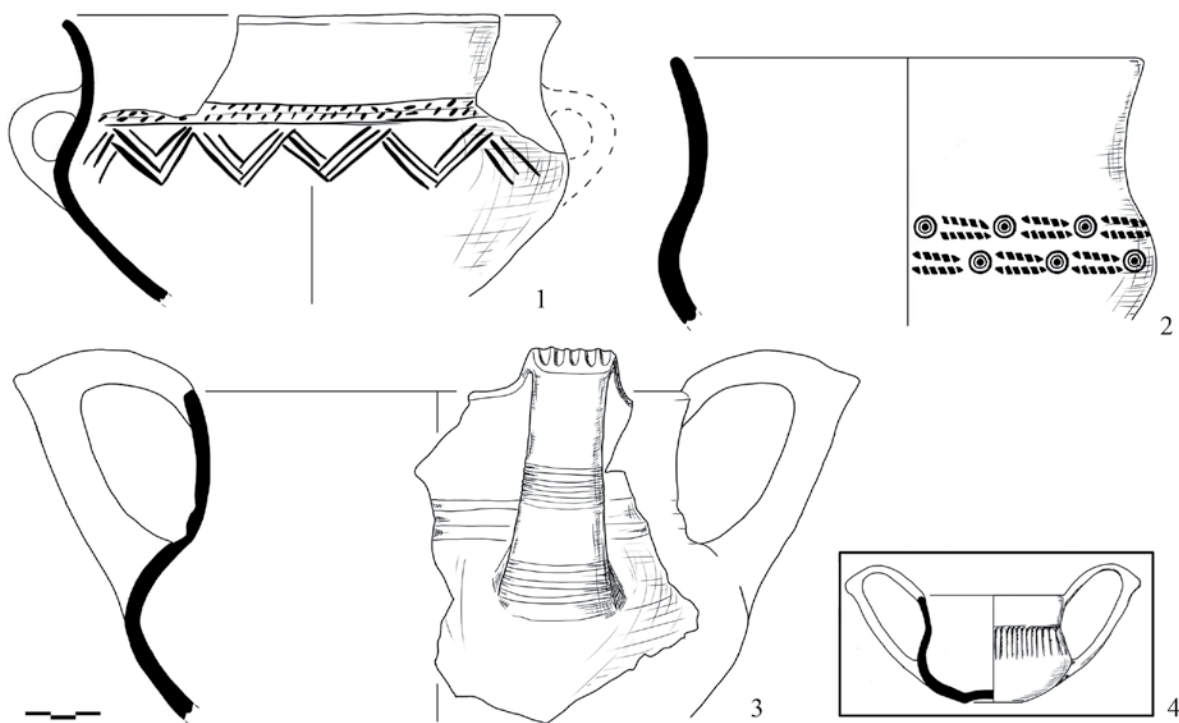
Чашите са съдове с малки размери, в повечето случаи - с по една вертикална дръжка. В по-голямата си част те принадлежат на трапезната керамика, в две основни форми - съдове с S-овиден профил (обр. 8 1, 5-8) (Гоцев, Божинова 2008, 77, табл. I 4-8) и затворени, полусферични съдове без шия (обр. 8 2-4) (Гоцев, Божинова 2008, 77, табл. I 1-3). Украсата на S-овидните съдове е предимно канелюри или врязвания, имитиращи канелюри, овални удебеления на максималния диаметър и по-рядко - врязана и набодена. Няколкото фрагмента от втората форма са с врязана украса или с редове от коси насечки. Чашите с S-овиден силует са с развитие от късната

⁶ Структури от сектори G II и H 8.

Обр. 8. Бабяк. Чаши. Ранна желязна епоха (2, 4 - по Гоцев, Божинова 2008)

Fig. 8. Babyak. Cups, Early Iron Age (2, 4 - after Гоцев, Божинова 2008)

Обр. 9. Бабяк. Кантаросовидни съдове. Ранна желязна епоха (4 - по Гоцев, Божинова 2008)
 Fig. 9. Babyak. Kantharoids, Early Iron Age (4 - after Гоцев, Божинова 2008)

бронзова до края на ранната желязна епоха, с разпространение от Карпато-Дунавския район до Егейското крайбрежие (Hänsel 1976, Taf. 60 2-3, 10, 71 14; Делев et al. 1982, 277, рис. 439-441; Георгиева 1983, 110, обр. XII 1, XIII 2; Hochstetter 1984, Taf. 205 5, 208 2, 214 6-7, 228 10, 240 4; Домарадски и др. 1992, 32, обр. 7-8, 10, 33, обр. 12; Калчев 1994, 33, фиг. 3 A; Georgieva 2001, 94, fig. 3 b; Вълчева, 2002, 126, 367, фиг. 95 2; Стоянов, Ников 2003, 76, обр. 29 2, 6-7; Нехризов 2006, 463, табл. 3 1-2, 470, обр. 10 12, 471, обр. 11 4, 475, обр. 15 5-6; 479, обр. 19 9; 488, обр. 28 2-3, 6; 499, обр. 39 1-2; Нехризов, Цветкова 2008, 410, обр. 7 6; 423, обр. 20 6, 441, обр. 38 5, 449, обр. 76 2; 452, обр. 49 4; 459, обр. 56 8-11, 463, обр. 60, 1-2, 4-5; 471, обр. 68 9; 479, обр. 76 4-5; АТ⁷; Нехризов 2008, 126, табл. 2 28). Затворените, сферични или издължени чаши не са разпространени в Източни Родопи и Тракия. Такива, но в по-голямата си част без украса, се откриват в Кастанас, в пластове от началото на епохата до втората ѝ фаза, или от 12 до 4 - 5 пласт (Hochstetter 1984, Taf. 87 2, 7, 116 8; 118, 119 3, 156 9, 162 5, 164 4, 174 1, 201 4, 209 6, 213 2, 232 5) и Копривлен в рамките на втората фаза на епохата, или VIII - VI в. пр. Хр. (Вълчева 2002, 126, 367, фиг. 95 2-3,

96 1-2, 368, фиг. 98, 371, фиг. 103 1). На север от Стара планина, в северозиточна посока, чаши с подобен профил, макар и с по-голям диаметър, с една висока дръжка на устието, са известни още от началото на епохата в Сава и Бабадаг (Todorova 1972, 71, Abb. II 2; Hänsel 1976, Taf. 21 5, 9, 29 1; Ailincăi 2011, 125, fig. 88; 126, fig. 90).

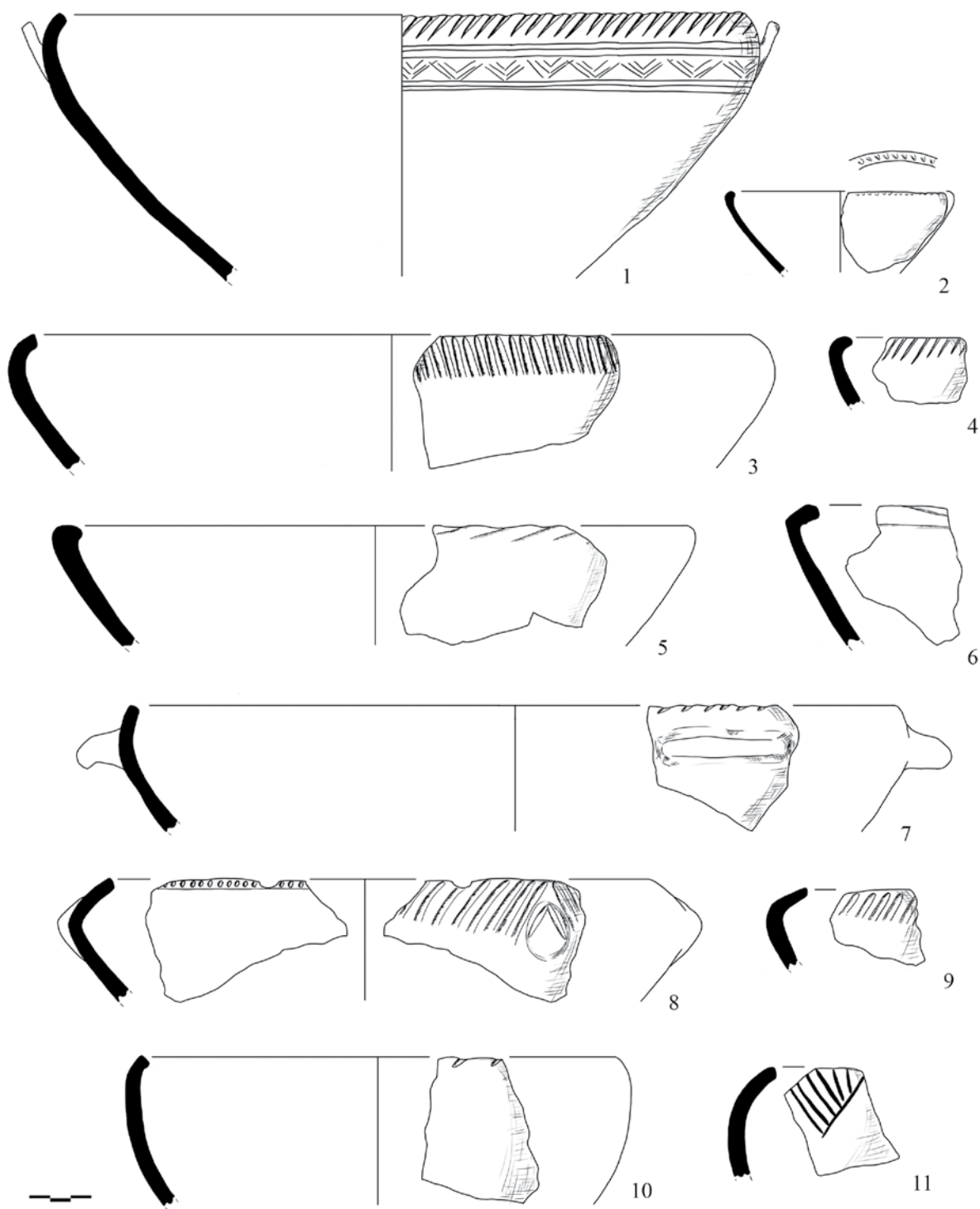
Кантаросовидните съдове (обр. 9 2-3) са в две форми със сходни S-овидни силуети, но с различен диаметър (до и над 15 см). Те са с право или извито навън устие и полусферично тяло. Категорията принадлежи на трапезната керамика и е с най-богатия набор от декоративни техники: врязани, вписани или заштриховани триъгълници, хоризонтални линии и ленти в комбинация с набождания; два типа канелюри - прецизно изработени или имитация на техниката с жлебове или врязани линии; отпечатани кръгчета, самостоятелни или свързани с врязани тангенти, в единични случаи - са комбинирани с псевдошнур. Паралелите и на двете форми, като общ силует и характерни елементи, се откриват в много обширен регион, сходен с този на чашите. Най-точните аналогии са от обекти по теченията на Вардар и Места (Hochstetter 1984, Taf. 196 5, 211 2, 213, 1; Вълчева, 2002, 126, 367, фиг. 95 1, 374, фиг. 109 1), а на ниво силует, стил на украса, се отбелязват сходства и с източните

⁷ Сектор GII.

Родопи (Popov et al. 2015, 61, Abb. 18 1-3; AT⁸ и Нехризов 2008, 25, табл. 1 14). В класификацията на керамиката от източните Родопи към тази категория е обособена форма на широко отворени, разлати съдове с голям диаметър

⁸ Сектор F12, кв. 91

(Нехризов 2008, 125, табл. I, 11-13). Може да се предположи, че формата е късно развитие на отворени купи с S-овиден силует от предходния период. От Бабяк е известен подобен фрагмент, с богата врязана украса и с малки, вертикални дръжки от шията до максималния диаметър (обр. 9 I). В обектите по поре-

Обр. 10. Бабяк. Паници/купи. Ранна желязна епоха (3 - по Гоцев, Божинова 2008)
Fig. 10. Babyak. Dishes/bowls, Early Iron Age (3 – after Гоцев, Божинова 2008)

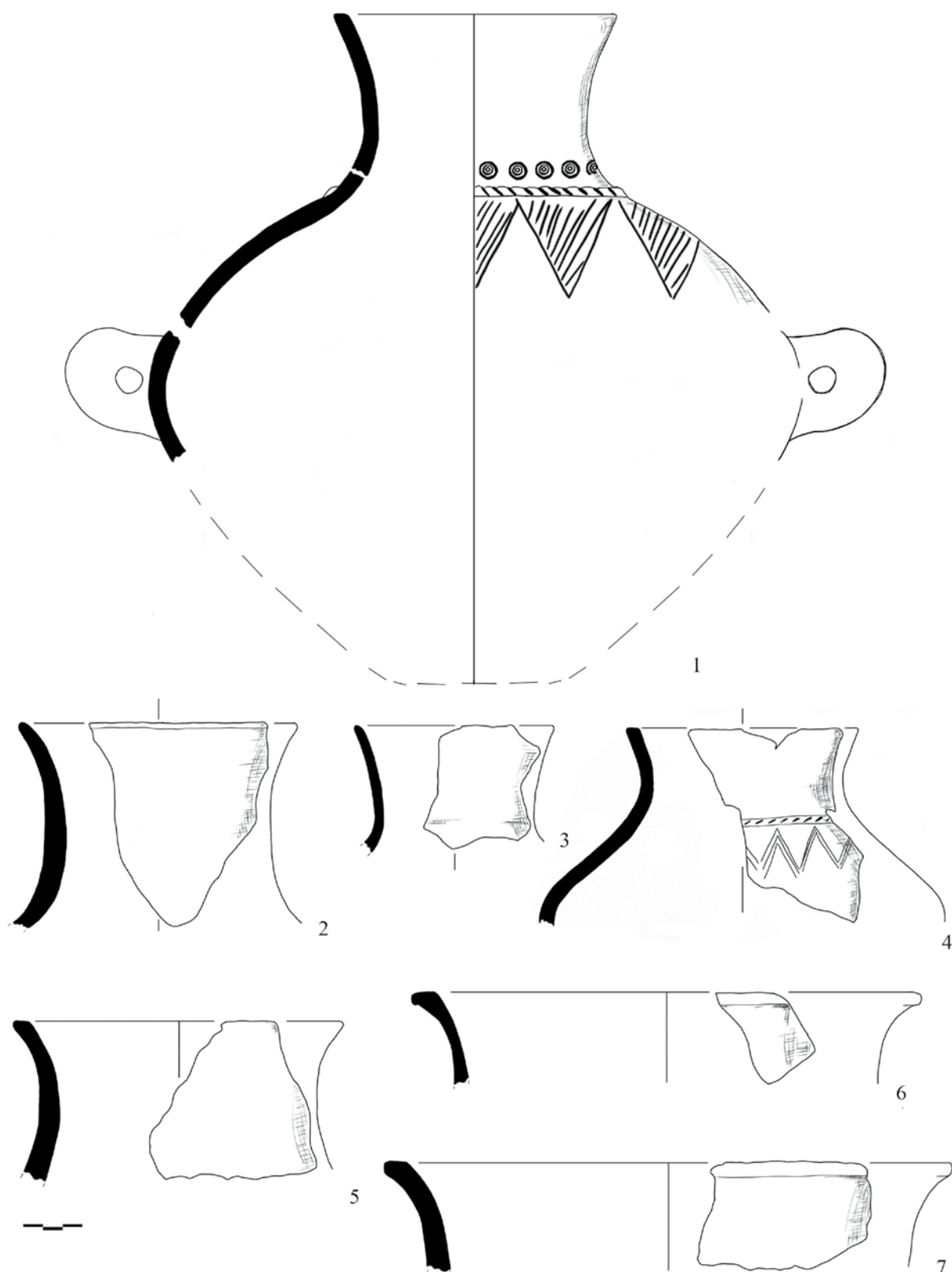
чията на Места и Струма подобни съдове не са открити, а от Кастанас могат да се посочат няколко фрагмента със сходно разположени, малки, вертикални дръжки, които не излизат над устието, от ранните пластове от епохата (Hochstetter 1984, Taf. 92 3, 104 4, 126 3).

Паници/купи са сред най-популярните категории в керамичния комплекс от Бабяк. Представени са формите конични съдове със завит навътре или прав устиен ръб, полусферични и биконични (обр.10). Повечето фрагменти са от групата на фината керамика, като част от съдовете са с изключително прецизна изработка (обр.10 1). Най-предпочитаната техника за украса са канелюрите, в няколко варианта - широки и тесни, прецизно изработени, с добре изразени ръбове; връзвания или плитки жлебове, имитиращи канелюри; редове от овални, точковидни заглаждания. Връзаната украса се използва както самостоятелно, така и в комбинация с канелюри, с основни мотиви като при другите категории - висящи или стоящи на основата си, заштриховани или вписани триъгълници, понякога ограничени от ленти връзани линии. При някои фрагменти на максималния диаметър са оформяни овални удебеления. Кончините паници със завито навътре устие, украсено с коси канелюри по ръба, са характерна за Източнобалканския ранножелезен комплекс форма (Hochstetter 1984, Abb. 22-24; Стоянов 1997, 61; Нехризов 2008, 120 и цит. лит.). Един от елементите при тази категория, използван като хронологически репер за втората фаза на епохата в керамичните комплекси от Източните Родопи и Южна Тракия - оформяне на устийния ръб като профилирано, наклонено навътре или хоризонтално венче, в Западните Родопи и стратифицираните обекти от Македония липсва или е по-скоро изключение. Тук често срещан е друг елемент - хоризонтален релефен ръб или плоски езичести дръжки под устието, разположени под ъгъл (Гоцев, Божинова 2008, табл. IX). В Кастанас малки, езичести дръжки, или пъпки, разположени хоризонтално или под наклон, се откриват върху паници със завит навътре ръб от 15 до 5 пласт, т.е. от късната бронзова - до началото на втората фаза на ранната желязна епоха (Hochstetter 1984, 89, Abb. 22, Typen 5b2, 5c1, Taf. 76 2, 83 1, 92 5, 94 9, 102 1, 107 2, 112 7, 148 1, 3, 184 4, 187 1-3, 196 3, 209 1).

Амфоровидните съдове технологично принадлежат към фината керамика и са в две форми: с тясно, фуниевидно устие, конична или цилиндрична шия, сферично или издължено

тяло, симетрично разположени на максималния диаметър тунелести или малки вертикални дръжки (обр. 11). Откритите устия с по-голям устиен диаметър (20 - 30 см) вероятно представят форма с по-скъсени пропорции (обр. 11 6-7). Делът на украсените фрагменти от категорията е нисък, предимно връзани орнаменти (заштриховани или вписани триъгълници и ленти, запълнени с мотива „елха”), щамповани концентрични кръгове, самостоятелни или с двойни връзани тангенти. В единични случаи са комбинирани мотиви от двете техники. Понякога орнаменталните полета са ограничени от хоризонтална пластична лента или връзани линии. Амфоровидните съдове са с широко разпространение и дълъг живот още от предходната епоха. В селищната могила при Кастанас съдове с тясно устие и шия, мек профил и сферично тяло, се срещат във всички пластове (Hochstetter 1984, Taf. 82 3-4, 104 3, 109 4, 6, 111 4, 119 11, 120, 130 8-10, 131 2-3, 142 1-5, 157 3, 161 5, 166 8, 167 6, 228 8, 237 7-8, 243 11). Те са популярни през цялата епоха в Югоизточна Тракия, включително в Източни Родопи и Сакар (Triantaphyllos 1984, 156, fig. 16; 1994, 44; Стоянов, Ников 2003, 72, обр. 25 7-8, 76, обр. 29 1,77, обр. 30 7; Нехризов 2006, 488, табл. 28 9; Нехризов 2008, 129, табл. 5 5; Нехризов, Цветкова 2008, 485, табл.82 4; Димитрова 2009, 20, табл. 2 1-6), а няколко подобни силуета се откриват и в зоната на културите на север от Стара планина (Vulpe 1965, 113, Abb. 5 1; 115, Abb. 6 10; Чичикова 1968, 21, обр. 14; Hänsel 1976, Taf. 62 5).

Хранилищата са представени в комплекса от Бабяк с фрагменти, преобладаващо с обработка на повърхността от втората и третата група, с груба глина с едри примеси във висока концентрация (обр. 12), но някои от фрагментите са с прецизна обработка на повърхността и декорация като при фината керамика. Идентифицирани са главно по фрагменти от устия, с голям диаметър, фуниевидни или прави, без или с тясно, хоризонтално или наклонено навън венче. Рядко представителите на категорията са с украса, в повечето случаи тя е на устийния ръб и се състои от коси насечки или овални, точковидни заглаждания. Фрагментите с по-прецизна обработка на повърхността са с връзани орнаменти, с редове от вписани или заштриховани триъгълници, комбинирани в някои случаи с хоризонтални канелюри на прехода шия/тяло, с ленти, запълнени с мотив „елха”, редове от точковидни заглаждания, редове от коси насечки. Хранилищата от Бабяк

Обр. 11. Бабяк. Амфоровидни съдове. Ранна желязна епоха
 Fig. 11. Babyak. Amphoroids, Early Iron Age

се различават от тези в Източните Родопи като силует и украса. Фрагменти от съдове с голям диаметър и право или фуниевидно устие, без украса, произхождат от 11 до 7 пласт на селищ-

ната могила Кастанас, описани като „гърнета” или „амфори” (Hochstetter 1984, Taf. 108 1, 134 4, 150 1, 151 3, 167 2-3, 173 9, 180 7). Няколко фрагмента от Бабяк позволяват възстанов-

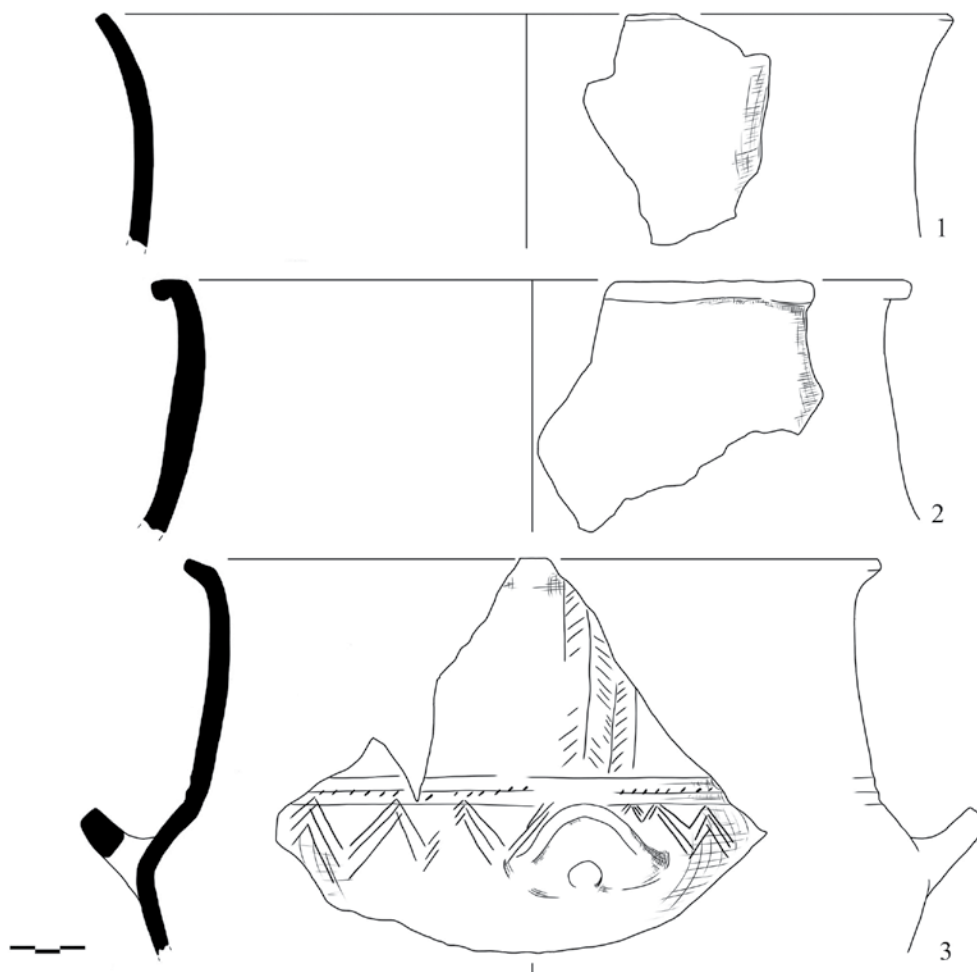
ката на интересна форма от категорията (обр. 123). Въпреки че най-добре реконструираният съд е без стратиграфия, фрагмент от подобен е открит и в сигурен ранножелезен контекст. Формата е непозната сред работената на ръка керамика и представя големи съдове с наклонено навътре или хоризонтално венче, конична шия, плавно преминаваща в полусферично или биконично тяло, с по две полукръгли или триъгълни хоризонтални дръжки на максималния диаметър. Тя наподобява по-късните кратеровидни съдове, работени на колело (напр. Василева 2008, 142, табл. IV 1, 3-4). Всички идентифицирани фрагменти, включително такива от максималния диаметър при дръжките, са богато декорирани с връзана и канелирана украса.

Гърнетата (обр. 13) са представители на кухненската керамика и фрагментите им се откриват с най-голяма честота. Те са с равна или грапава повърхност, с глина с едри примеси във висока концентрация и цветове в кафявата гама, в повечето случаи - на петна. Формите им са консервативни - S-овидни или кошеровид-

ни, без шия, с вертикални или езичести, понякога раздвоени дръжки и характерната украса от пластична лента, разчленена с притискане с пръст или острие, с различни набождания и комбинации между тях. Част от формите гърнетата продължават съществуването си относително непроменени до късната желязна епоха, с развитие към обогатяване и разнообразие на украсата.

Питосите се идентифицират трудно по фрагменти, ако не са в сигурен стратиграфски контекст, но предвид големите размери на някои съдове, определени като гърнета, е възможно да се предположи, че в тях са били съхранявани различни продукти. Фрагменти от питоси са представени в публикацията на ранножелезната керамика от обекта и в представянето на пластичната украса (Гоцев, Божинова 2008, 86, 90 1).

Общите наблюдения върху украсата на комплекса от втората фаза на ранната желязна епоха от Бабяк показват, че за разлика от декоративното разнообразие при керамичните

Обр. 12. Бабяк. Хранилища. Ранна желязна епоха
Fig. 12. Babjak. Storage vessels, Early Iron Age

комплекси от Източните Родопи, тук тя е с относително ограничен репертоар от техники и мотиви. Най-често използваната техника е *врязаната украса*, с най-популярния мотив - ред висящи или стоящи на основата си, вписани или заштриховани триъгълници, понякога ограничени от лента от две или повече линии; ленти, запълнени с мотив „елха“ и единични или групи линии, които вероятно са били част от композиция. Следващата по честота техника е *набодената*, често в комбинация с врязани или пластични орнаменти. *Пластична украса* е представена от гладки или разчленени релефни ленти при гърнетата, малки пъпки и удебеления на стените, букели (кухи, високи, конични с врязана украса и ниски, кухи, цилиндрични, с канелюри и набождания), цилиндрични, плътни бутони. *Канелюрите* са с по-нисък относителен дял сред декоративните техники, с основни мотиви коси канелюри върху устийния ръб на паниците със завито навътре устие, вертикални върху максималния диаметър и хоризонтални на шията при чашите и кантаросовидните съдове, вертикални, хоризонтални и коси върху ветрилообразните дръжки. Една от разновидностите на врязаната украса представлява по-широки, плитки жлебове или врязвания, които по местоположение на съда имитират канелюри (Домарадски 1986, 19-22; Гоцев, Божинова, 2008, 83). Отпечатаната украса е относително рядко използвана и то само чрез няколко мотива: самостоятелни или свързани с тангенти концентрични кръгчета (поякога кръгчетата са в комбинация с висящи триъгълници като завършваща част на върха на триъгълника) и само няколко екземпляра с псевдошнур.

Да се направи прецизна абсолютна и относителна хронологическа характеристика на керамиката в Западните Родопи през ранната желязна епоха към настоящия момент не е възможно, още повече, че за контекстите, от които произхождат големи керамични масиви, липсват радиовъглеродни дати. Втората трудност идва от спецификата на местната керамика. Най-голямо количество данни произхождат от Бабяк и Црънча, но те представят особеностите на керамичното производство в най-западните дялове на планината. Частично информацията за района на изток може да се попълни с данни от проучваните некрополи, но при тях наборът от категории съдове не е пълен, а и начинът, и причината за депонирането им са различни, и данните могат да се използват по-скоро за очертаване на общи за изследвания район тенденции.

Преходът между късната бронзова и ран-

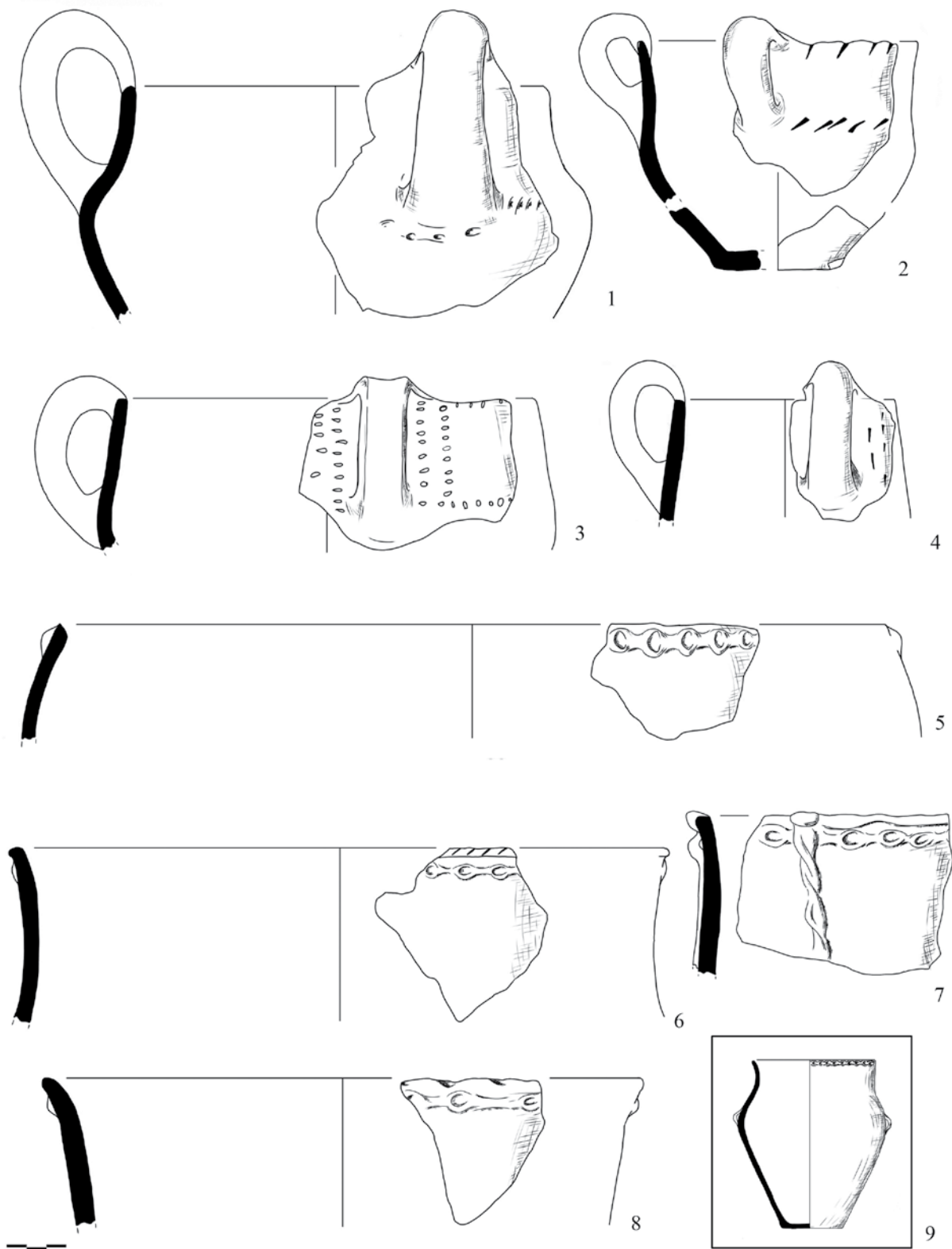
ната желязна епоха не е с изяснени характеристики, тъй като липсват ясно стратиграфски определими и датирани контексти, но общите наблюдения върху керамиката в литературата говорят в посока на естествено развитие, тъй като в комплексите са наблюдавани характерни както за късната бронзова, така и за ранната желязна епоха детайли и форми (Домарадски, Георгиева 1999, 23). За ранножелезната пласт от Црънча е предположено съществуването му в самото начало на епохата (в диапазона XII - XI в. пр. Хр., по аналогии с времето на появата на канелираната керамика на Балканите), но датата не може да се прецизира със сигурност. При анализа на керамиката от Бабяк също е предположена възможността да съществуват поне два периода в рамките на ранната желязна епоха, въз основа на наблюдения върху стратиграфското разпределение на основни декоративни мотиви в някои от проучваните контексти (Домарадски и др. 1999, 72; Гоцев, Божинова 2008, 92), но към настоящия момент тези два периода също не могат да се прецизират. Общите аналогии на керамиката предполагат дати в рамките на втората фаза на ранната желязна епоха, в VIII/VII - VI в. (Домарадски, Георгиева 1999, 19-26, 72), като най-големите сходства попадат след VIII в. пр. Хр. (Гоцев, Божинова 2008, 89).

Сравнението на комплексите от Западните Родопи с тези от източния им дял показва общи за района тенденции, но очертава и известни локални особености. Както и в Източните Родопи, така и тук някои категории съдове продължават развитието си от късната бронзова към ранната желязна епоха - например амфоровидните и част от кантаросовидните (или отворените купи с S-овиден силует), чашите и гърнетата; продължава употребата на някои техники за украса (пластична, набодена, врязана). След края на късната бронзова епоха част от формите и елементите изчезват (напр. сферичните кантароси, високите кухи столчета, големите, масивни съдове за съхранение с прецизна обработка на повърхността), както и определени техники за украса като фурхенших и част от пластичната. В комплексите и от двата дяла на планината в началото на ранната желязна епоха са регистрирани нововъведения, както при формите, така и при някои декоративни техники. Именно при украсата се наблюдава основната разлика между двата дяла на Родопите, с предпочитание в източните комплекси към канелираната, а в западните - към врязаната украса.

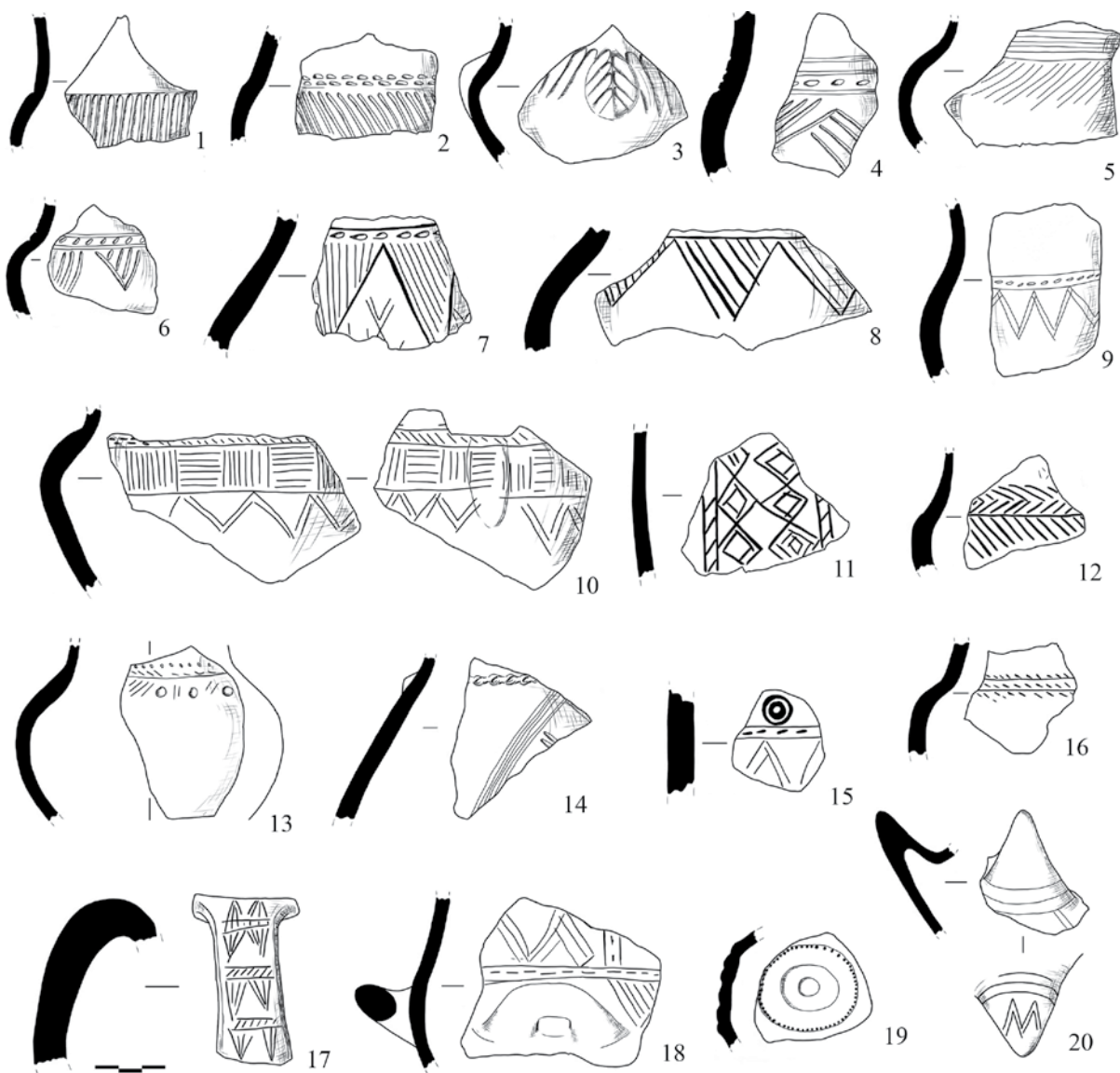
През втората фаза на ранната желязна епо-

ха, в керамичните комплекси от Източните Родопи се появяват няколко елемента, които липсват (или са изключение) в Западните Родопи. Такива са например луксозните хранили-

ща с богата отпечатана украса, специфичното оформяне на устията на паниците, като профилирано венче. В Източните Родопи отпечатаната украса е със силна хронологическа чувстви-

Обр. 13. Бабяк. Гърнета. Ранна желязна епоха (9 - Црънча, по Домарадски 1986)
Fig. 13. Babyak. Jars, Early Iron Age (9 – Tsrancha, after Домарадски 1986)

Обр. 14. Бабяк. Фрагменти с украса. Ранна желязна епоха
Fig. 14. Babyak. Decorated sherds, Early Iron Age

телност по отношение на техники и набор от орнаменти, като през втората фаза на епохата достига най-голямо разнообразие от техники, мотиви и комбинации между тях в рамките на един съд. Тук наборът отпечатани мотиви е победен и като цяло е с много нисък относителен дял. В Црънча, с едно изключение, отпечатаната украса липсва, а на Бабяк са представени само два мотива - самостоятелни или свързани с тангенти окръжности и само няколко фрагмента с псевдошнур линии. Вероятно в този район декоративните елементи са с по-слаба хронологическа чувствителност, поради по-голямата консервативност на керамичното производство. Този феномен вероятно намира отражение и в хронологическата обусловеност на паралелите със съседните на Родопите райони.

През късната бронзова епоха тенденцията е повечето форми да са с добри аналогии на голяма територия в Балканско-Анатолийската зона. Докато за началото на първата фаза на ранната желязна епоха тази тенденция се запазва за Източните Родопи, за западната част на планината подобни широки аналогии са в рамките на отделни категории. Сравнението между керамиката от двата дяла на Родопите показва, че през втората фаза на епохата различията между тях са най-големи. Въз основа на паралелите на комплексите може да се твърди, че ако районът на Източните Родопи е най-близък като керамичен комплекс до равнинните зони на Югоизточна Тракия от средното течение на Марица до Егейското крайбрежие на юг, то Западните Родопи показват по-голяма близост

до района на течението на Струма и Места, Източна и Централна Македония, отколкото до Източните Родопи и Югоизточна Тракия. Към момента по отношение на керамиката не може

да се очертае граница между тях, тъй като липсват данни за достатъчно големи и стратиграфски определени масиви от информация за централните зони на планината.

Цитирана литература:

Александров 2002: С. Александров. Селище от късната бронзова епоха край с. Копривлен. - В: А. Божкова, П. Делев (ред.). Копривлен. Спасителни археологически проучвания по пътя Гоце Делчев. - Драма, 1, София, 2002, 61-82.

Василева 2008: Д. Василева. Керамика на колело от късножелязната епоха от светилището при Бабяк. - В: М. Тонкова, А. Гоцев (ред.). Тракийското светилище при Бабяк и неговата археологическа среда. София, 2008, 137-144.

Вълчанова 1984: Х. Вълчанова. Къснобронзово могилено погребение от Средните Родопи. - Известия на музеите от Южна България, 10, 1984, 43-65.

Вълчанова 1986: Х. Вълчанова. Ранно тракийско поселение край село Старцево, Смолянски окръг. - Известия на музеите от Южна България, 12, 1986, 67-84.

Вълчева 2002: Д. Вълчева. Керамика на ръка от ранната желязна епоха. - В: А. Божкова, П. Делев (ред.). Копривлен. Спасителни археологически проучвания по пътя Гоце Делчев - Драма, 1. София, 2002, 124-132.

Георгиева 1982: Р. Георгиева. Тракийско селище на връх Ком в Централните Родопи. - *Thracia antiqua*, 9, 1982, 65-102.

Георгиева 1983: Р. Георгиева. Селището от ранно-желязната епоха върху селищната могила до с. Дядово (предварителни наблюдения). - *Expedition Thracica*, 5, 1983, 105-125.

Георгиева 2003: Р. Георгиева. Керамиката от ранната желязна епоха в Югозападна България и феноменът "Цепина". - *Rugaichmes*, 2003, 2, 159-185.

Георгиев, Ангелов 1957: Г. Георгиев, Н. Ангелов. Разкопки на селищната могила до Русе през 1950-1953 г. - Известия на Археологическия институт, 21, 1957, 41-127.

Гоцев 1991: А. Гоцев. Разкопки на тракийското светилище до с. Бабяк, общ. Белица. - В: Археологически отрития и разкопки през 1990 г. Ловеч, 1991, 51-52.

Гоцев, Божинова 2008: А. Гоцев, Е. Божинова. Керамиката от ранножелязната епоха от светилището при Бабяк. - В: М. Тонкова, А. Гоцев (ред.). Тракийското светилище при Бабяк и неговата археологическа среда. София, 2008, 73-94.

Гоцев, Димитрова 1989: А. Гоцев, М. Димитрова. Разкопки на тракийското светилище в м. Бабяшка могила, с. Бабяк, община Белица. - В: Археологич-

ески отрития и разкопки през 1988 г. Кърджали, 1989, 40-42.

Гоцев, Димитрова 2011: А. Гоцев, Я. Димитрова. Разкопки на Бабяк, сектор „Малкото възвишение”. - В: Археологически отрития и разкопки през 2010 г. София, 2011, 181-184.

Дамянов 2002: Д. Дамянов. Тракийски могили в района на с. Проглед, Смолянска област. - *Rhodopica*, 2002, 1-2, 139-147.

Дамянов 2008: Д. Дамянов. Керамика от ранножелязната епоха от могилено погребение в Средните Родопи. В: Д. Гергова, А. Божкова, Х. Попов, М. Кузманов (ред.). *PHOSPHORION. Studia in honorem Mariae Čičikova*. София, 2008, 133-139.

Делев et al. 1982: П. Делев, И. Карайотов, М. Домарадски, В. Стойкова, М. Петрова, Е. Келбечева. Странджа планина. - В: Мегалитите в Тракия, 2. (=Тракийски паметници, 3), 1982, 263-390.

Детев 1964: П. Детев. Колективна находка от глинени съдове в Пловдив. - *Археология*, 1964, 4, 66-70.

Димитрова 2009: Я. Димитрова. Керамика от късната бронзова и ранната желязна епоха от крепостта Лютица, Ивайловградско. - В: Б. Петрунова, А. Аладжов, Е. Василева (ред.). *LAUREA. In honorem Margaritae Vaklinova*, 2. София, 2009, 15-32.

Домарадски 1984: М. Домарадски. Сондажни проучвания на тракийско светилище в м. Бабяшка могила, с. Бабяк, Благоевградски окръг. - В: Археологически отрития и разкопки през 1983 г. Смолян, 1984, 46-47.

Домарадски 1986: М. Домарадски. Раннотракийска керамика от култов обект в м. Скалето при с. Црънча, Благоевградски окръг. - *Археология*, 1986, 2, 10-24.

Домарадски и др. 1992: М. Домарадски, И. Карайотов, А. Гоцев, Керамика от ранножелязната епоха от крепостта Малкото кале при с. Равадиново, общ. Созопол. - *Археология*, 1992, 4, 29-41.

Домарадски др. 1999: М. Домарадски и колектив. Паметници на тракийската култура по горното течение на река Места (= Разкопки и проучвания, 26). София, 1999.

Дремсизова-Нелчинова 1984: Ц. Дремсизова-Нелчинова. Тракийската крепост край с. Вишеград, Кърджалийско. - *Thracia*, 6, 1984, 104-133.

Калчев 1994: П. Калчев. Селище от ранната желязна епоха край с. Малка Верея, Старозагорско. - Известия на музеите в Югоизточна България, 17, 1994, 27-33.

- Кисъов 1985:** К. Кисъов. Некрополи от старожелязната епоха в Родопите. - Векове, 2, 1985, 52-56.
- Кисъов 1988:** К. Кисъов. Към въпроса за селищната характеристика на Средните Родопи. - Известия на музеите в Южна България, 14, 1988, 55-73.
- Кисъов 1991:** К. Кисъов. Към въпроса за погребалния обичай през ранната желязна епоха в Западните Родопи. - Археология, 1991, 4, 1-8.
- Кисъов 1993:** К. Кисъов. Керамиката от късната бронзова епоха в гробните комплекси от Централните Родопи. - Археология, 1993, 2, 1-12.
- Кънчев, Кънчева 1990:** М. Кънчев, Т. Кънчева. Некропол от късната бронзова епоха източно от Нова Загора. - Археология, 1990, 4, 8-14.
- Лещаков 1988:** К. Лещаков. Основни класификационни принципи за керамиката от ранната и средната бронзова епоха в Тракия. - Археология, 1988, 3, 1-13.
- Лещаков 2007:** К. Лещаков. Керамика с белези на прехода от КБЕ към РЖЕ по данни от последните разкопки на Перперикон. - Древна и модерна Тракия. (= Известия на Старозагорския исторически музей, 2). Стара Загора, 2007, 85-99.
- Миков, Джамбазов 1960:** В. Миков, Н. Джамбазов. Деветашката пещера. София, 1960.
- Нехризов 2006:** Г. Нехризов. Ямно светилище от желязната епоха и селище от ранната бронзова епоха при Свиленград. - В: В. Николов, Г. Нехризов, Ю. Цветкова (ред.). Спасителни археологически разкопки по трасето на железопътната линия Пловдив - Свиленград през 2004 г. Велико Търново, 2006, 397-501.
- Нехризов 2008:** Г. Нехризов. Класификационна схема на трапезната керамика от ранната желязна епоха в Източните Родопи. - В: Д. Гергова, А. Божкова, Х. Попов, М. Кузманов (ред.). PHOSPHORION. Studia in Honorem Mariae Čiškova. София, 2008, 114-131.
- Нехризов, Цветкова 2008:** Г. Нехризов, Ю. Цветкова. Ритуални ями от желязната епоха при Свиленград. - В: В. Николов, Г. Нехризов, Ю. Цветкова (ред.). Спасителни археологически разкопки по трасето на железопътната линия Пловдив - Свиленград през 2005 г. Велико Търново, 2008, 331-493.
- Николов, Жекова 1982:** В. Николов, В. Жекова. Колективна находка от керамични съдове от късната бронзова епоха в с. Есеница, Варненски окръг. - Известия на Народния музей - Варна, 18 (33), 1982, 87-92.
- Папазовска 2005:** А. Папазовска. Погребуванятията на Вардарски Рид. - В: Д. Митревски (ред). Вардарски рид. Скопје, 2005, 385-400.
- Попов 2009:** Х. Попов. Куш кая. Характеристика на обитаването през късната бронзова и ранната желязна епоха. - Археология, 2009, 1-2, 21-39.
- Стоянов 1997:** Т. Стоянов. Могилен некропол от ранножелязната епоха "Сборяново". София 1997.
- Стоянов, Ников 2003:** Т. Стоянов, К. Ников. Спасителни сондажни проучвания на обекти от ранножелязната епоха в землището на с. Рогозиново, Харманлийско. - Годишник на Софийския университет, Исторически факултет, специалност Археология, 2, 1995, 7-92.
- Тонкова, Гоцев 1995:** М. Тонкова, А. Гоцев. Резултати от археологическите проучвания на тракийското светилище при с. Бабяк. - В: Археологически отрития и разкопки през 1994 г. София, 1995, 54-56.
- Тонкова, Гоцев 1996:** М. Тонкова, А. Гоцев. Археологически проучвания на тракийското светилище при с. Бабяк, община Белица. - В: Археологически отрития и разкопки през 1995 г. София, 1996, 30-31.
- Тонкова, Гоцев 2008:** М. Тонкова, А. Гоцев (ред.). Тракийското светилище при Бабяк и неговата археологическа среда. София, 2008.
- Тонкова, Гоцев 2008а:** М. Тонкова, А. Гоцев. Археологически проучвания на тракийското светилище при с. Бабяк, западни Родопи. - В: Археологически отрития и разкопки през 2007 г. София, 2008, 148-149.
- Тонкова, Гоцев 2009:** М. Тонкова, А. Гоцев. Археологически проучвания на тракийското светилище при с. Бабяк, община Белица, Благоевградски окръг. - В: Археологически отрития и разкопки през 2008 г. София, 2009, 189-191.
- Цончев 1960:** Д. Цончев. Тракийско могилено погребение в Родопите от старата желязна епоха. - Археология, 1960, 3, 52-53.
- Цончев, Милчев 1970:** Д. Цончев, А. Милчев. Разкопки в чашата на язовир "Батак" - Известия на Археологическия институт, 32, 1970, 149-205.
- Чичикова 1968:** М. Чичикова. Керамика от старата желязна епоха в Тракия. - Археология, 1968, 4, 15-27.
- Ailincăi 2011:** S. Ailincăi. Ceramica din siturile culturale Babadag. Cu privire specială asupra descoperirilor din Dobrogea. - In: Studii și arheologie. Volum dedicat Lui Florin Topoleanu la a 60-a aniversare. PEUCE, IX, Tulcea, 2011, 55-178.
- Alexandrov et al. 2007:** S. Alexandrov, V. Petkov, G. Ivanov. The Late Bronze Age Necropolis in the Town of Sandanski, Southwest Bulgaria. - In: H. Todorova, M. Stefanovich, G. Ivanov (eds.). The Stuma/Strymon River Valley in Prehistory. In The Steps of James Harvey Gaul. 2, Sofia, 2007, 373-387.
- Andreou, Psaraki 2007:** Andreou, Psaraki Tradition and Innovation in the Late Bronze Age Pottery of the Thessaloniki Toumba. Food and drink consumption and "tableware" ceramics. - In: H. Todorova, M. Stefanovich, G. Ivanov (eds.). The Stuma/Strymon River Valley in Prehistory. The Stuma/Strymon River Valley in Prehistory. In The Steps of James Harvey Gaul. 2, Sofia, 2007, 397-420.
- Blegen et al. 1958:** C. Blegen, C. Boulter, J. Caskey, M. Rawson, Troy. Settlements VIIa, VIIb and VIII. 4, Princeton, 1958.
- Bozhinova et al. 2013:** E. Bozhinova, H. Mommsen,

- R. Jung. Dragojna – eine spätbronzezeitliche Höhen-siedlung in den bulgarischen Rhodopen mit importierter mykenischer Keramik. - Mitteilungen des Deutschen archäologischen Instituts. Athenische Abteilung, Band 125, 2010. Darmstadt, Mainz, 2013, 45-97.
- Damyantov 2003:** D. Damyanov. Das Weltbild der Thraker. Thrakisches Hügelgrab-Nekropole Bei Ljubtscha, Westliche Rhodopen. - *Thracia*, 15, 2003, 581-595.
- Detev 1981:** P. Detev. Le tell Razkopanica. - *Известия на Археологическия институт*, 36, 1981, 141-188.
- Dimitrova 2011.** Y. Dimitrova. Rodopi Mountain Between Thrace and Aegea Region: Some Elements of a Border Culture of Early Iron Age in Southern Bulgaria. - *Anodos. Studies of the Ancient World*, 10/2010, 2011, 71-84.
- Georgieva 2001:** R. Georgieva. Thracian Culture of the Early Iron Age. - In: Maritza-Iztok. Archaeological Research. 5, Radnevo, 2001, 83-94.
- Gotzev 1994:** A. Gotzev. Decoration of Early Iron Age Pottery from South-East Bulgaria. - In: The Early Hallstatt period (1200 - 700 B. C.) in South-Eastern Europe. Proceedings of the International Symposium from Alba Iulia 10-12 June 1993. Alba Iulia, 1994, 97-127.
- Gotzev 1995:** A. Gotzev. Early Iron Age pottery from the Thracian sanctuary near the village of Babyak (Southwest Bulgaria). - In: Trans Europam. Beiträge zur Bronze- und Eisenzeit zwischen Atlantik und Altai (=Antiquitas, Reihe 3, Band 34). Bonn, 1995, 235-244.
- Hänsel 1976:** B. Hänsel. Beiträge zur regionalen und chronologischen Gliederung der Älteren Hallstattzeit an der Unteren Donau. (= Beiträge für Ur- und Frühgeschichtlichen Archäologie des Mittelmeer-Kulturraumes. Band XXVII), Bonn, 1976.
- Hochstetter 1984:** A. Hochstetter. Kastanas. Ausgrabungen in einem Siedlungshügel der Bronze- und Eisenzeit Makedoniens 1975-1979. Die Handgemachte Keramik. Schichten 19 bis 1. (= Prähistorische Archäologie in Südosteuropa. Band 3). Berlin, 1984.
- Horejs 2007:** B. Horejs. Das Prähistorische Olzntn. Ausgrabungen in der Toubas Agios Mamas 1994-1996. Die Spätbronzezeitliche handgemachte Keramik der Schichten 13 bis 1. (Prähistorische Archäologie in Südosteuropa. Band 21). Rander/Westf., 2007.
- Horejs et al. 2010.** B. Horejs, R. Jung, P. Pavuk (eds). Analyzing Pottery. Processing - Classification - Publication. Bratislava, 2010.
- Koukouli-Chrysantaki 1982:** Ch. Koukouli-Chrysanthaki. Late Bronze Age in Eastern Macedonia. - *Thracia Praehistorica*, Suppl. Pulpudeva, 3, Sofia, 1982, 231-258.
- Morintz 1978:** S. Morintz. Noi date și probleme privind perioadele hallstattiană timpurie și zona Istro-Pontica (Cercetările de la Babadag). - *Thracodacica*, 1987, 1-2, 39-71.
- Orton et al. 1993:** C. Orton, P. Tyres, A. Vince. Pottery in Archaeology. Cambridge, 1993.
- Popov et al. 2015:** H. Popov, K. Nikov, A. Jockenhövel. Ada Tepe (Krumovgrad, Bulgarien) - ein neu entdecktes spätbronzezeitliches Goldbergwerk im balkanisch-ägäischen Kommunikationsnetz. - In: G. Sommer von Bülow (Hrsg.). Kontaktzone Balkan. Beiträge des internationalen Kolloquiums "Die Donau-Balkan - Region als Kontaktzone zwischen Ost-West und Nord-Süd" vom 16-18 Mai 2012 in Frankfurt a.m. (KVF. Band 20), 2015, 49-66. In print.
- Radt 1974:** W. Radt. Die Früheisenzeitliche Hügelnekropole bei Vergina in Makedonien. - *Prähistorische Bronzefunde*, 20, 1, 1974, 98-160.
- Rice 1987:** P. Rice. Pottery Analysis. A Sourcebook. Chicago, 1987.
- Schuster 2011:** C. Schuster. Zur späten Bronzezeit und frühen Eisenzeit an der Unteren Donau. - In: V. Nikolov, K. Bachvarov, H. Popov (Hrsg.). Interdisziplinäre Forschungen zum Kulturerbe auf der Balkanhalbinsel. Sofia, 2011, 163-175.
- Shepard 1976:** A. Shepard. Ceramics for Archaeologists. Washington, 1976.
- Stefanovich, Bankoff 1998:** M. Stefanovich, H. A. Bankoff. KamenskaČuka 1993-95. Late Bronze age Site in Southwest Bulgaria: Preliminary Findings. - In: M. Stefanovich, H. Todorova, H. Hauptmann (eds.). James Harvey Gaul. In Memoriam. In the Steps of James Harvey Gaul. Vol. 1, Sofia, 1998, 255-338.
- Todorova 1972:** H. Todorova. Übereinige Probleme der Südosteuropäischen Früheisenzeit. - *Thracia*, 1, 1972, 67-77.
- Tonceva 1977:** G. Tončeva. Fouilles d'un necropoleet d'un site de age du bronze recent du village Yagnilo, dep. de Varna. - *Thracia*, 4, 1977, 147-164.
- Triantaphyllos 1984:** D. Triantaphyllos. Les monuments megalithiques Thrace occidentale. - *Pulpudeva*, 4, 1984, 145-163.
- Valla 2007:** M. Valla. A Late Bronze Age Cemetery in Faia Petra, East of the Middle Strymon Valley. - In: H. Todorova, M. Stefanovich, G. Ivanov (eds.). The Stuma/Strymon River Valley in Prehistory. In The Steps of James Harvey Gaul. 2, Sofia, 2007, 359-372.
- Vulpe 1965:** A. Vulpe. Zur mittleren Hallstattzeit in Rumänien (Die Basarabi Kultur) - *Dacia*, 9, 1965, 105-132.
- Ανδρόνικος 1969:** M. Ανδρόνικος. Βεργίνα 1. Τό νεκροταφεῖον τῶν τύμβων. Ἀθήναις, 1969.
- Γραμμένος 1979: Δ. Γραμμένος. Τύμβοι της Ὑστερης Εποχής Χαλκού και ἄλλες ἀρχαιοῦτες στην περιοχή του Νευροκοπίου Δράμας. - *Αρχαιολογική Εφημερίς* 1979, 26-71.
- Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1992:** X. Κουκούλη-Χρυσανθάκη. Πρωτοϊστορική Θάσος. Τα νεκροταφεῖα του οικισμού Καστρί. Ἀθήναις, 1992.

The Late Bronze and Early Iron Age pottery assemblage of the sanctuary at Babyak (Abstract)

Yana Dimitrova

The present article discusses the pottery assemblage of the Late Bronze Age and the Early Iron Age from the sanctuary at Babyak in the Western Rhodope. The chronology of the site spans more than two millennia and the latest investigations relate the beginnings of its occupation to the Late Bronze Age. The materials under consideration were unearthed in a compact layer in the northeastern part of the site, in individual features and contexts with uniform pottery, as well as in one of the early stone enclosures in the eastern part of the sanctuary.

The aim of this publication is to present, as far as possible, the pottery assemblage in chronological terms. The characterization of the periods about which Babyak cannot provide sufficient information, was made on the grounds of comparisons with the published pottery assemblage from Tsrancha, another site on the western ridges of the Rhodope. Parallels between the pottery from Babyak and other Late Bronze and Early Iron sites allow for establishing the chronological framework of the distribution of the elements that were typical for both periods.

The conclusions rest on the principles for analyzing pottery assemblages, based on the statistical analysis of their specific features – function, technology, shape, and decoration – taken together with the data about the stratigraphy of the features and layers they were uncovered in. The classification combines the schemes used for the two ranges of the Rhodope, comprising complete vessels as well as sherds. The materials from the two periods are provisionally classified into technological groups (fine, coarse, and storage ware) and then grouped according to their function: vessels for liquids (cups, kantharoids, jugs, amphoroids) and meals (dishes/bowls) within the fine pottery, for cooking (jars) within the coarse pottery, and storage vessels.

Despite the insufficient data for a precise chronological characterization of the assemblage, an attempt was made to identify some

specific trends for the distinguished phases of the two periods in the Western Rhodope.

The end of the Late Bronze Age (LBA) is when the sanctuary emerged. Sherds of coarse pottery (S-profiled and semispherical jars of different sizes, storage vessels) predominate in the assemblage. A group of large vessels was distinguished; they were made of paste that is similar to that of the cooking ware, but have finely treated surface, some of them with a thick slip. The fine ware comprises cups, open S-profiled or biconical bowls, and amphoroid vases. Numerous fragments of handles, feet, and buttons were collected. All sherds of this group have no decoration, and for the cooking vases plastic and pricked motives were used. There are two possible explanations: the assemblage belongs to the end of the period or there were some regional specifics. In this period, parallels of the entire groups and shapes could be found throughout the Balkans and the Aegean in the twelfth century BC.

The transition to the Early Iron Age (EIA) remains unclear, as there are no clear, stratigraphically defined and dated contexts. There are only a few features with pottery of mixed characteristics. The observations could be complemented with the evidence from Tsrancha, a site of similar chronology that allows for presuming a natural evolution of the assemblages in the region from the LBA to the EIA. Just as in the eastern parts of the mountain, some of the groups preserved their general silhouette unchanged: the amphoroids, some of the cups, kantharoids, S-profiled bowls, and jars. Also traditional is the use of several ornamental types: plastic, pricked, and incised decoration. Other elements tend to disappear after the end of the LBA, e.g. the spherical *kantharoi* and the tall hollow stems, and among the decoration techniques, the incised (*Furchenstich*) decoration and some plastic patterns on the jars.

For the EIA, based on the observations on the stratigraphic distribution of the ornamental pat-

terns in the contexts that were investigated in the 1980s, at least two periods were identified. The analysis of the assemblage from the latest investigations, however, does not allow for such a division and all parallels belong to the second phase of the period: 8th/7th – 6th c. BC. The sherds were divided into the same technological groups, while the differences with the preceding period are in the correlation of the composition of the paste with the treatment of the surface and the color range of the technological groups. The categories remain generally the same and there are changes only in the shapes. The fine ware comprises S-profiled and spherical cups, two variants of kantharoids, conical, biconical, and hemispherical dishes/bowls, and amphoroids. Some of the storage vessels are also included in this group because of the fine treatment of the surface and the decoration, but others belong to the coarse ware. In the latter, most numerous are the jars of conservative shapes: S-profiled and beehive jars. It is difficult to identify *pithoi* only from the sherds, and it is impossible to date them if they are not found in secure stratigraphic context. Some of the vessels that were identified as jars could have had the same function. The analysis of the decoration of the pottery assemblage from Babyak indicates that it had a relatively limited repertoire of techniques and patterns compared to the pottery from the Eastern Rhodope and Eastern Thrace. Unlike the latter areas, here the incision is the most common ornamental technique for the fine ware (rows of inscribed or cross-hatched triangles, bands of fir-tree motives, cross-hatched rectangular fields),

followed by various pricked patterns that were often combined with incised and plastic ornaments. The plastic decoration comprises relief bands on the coarse ware, and on the fine ones – small buttons and thickenings of walls, studs, and cylindrical buttons. Unlike in the assemblages to the east, flutes are relatively less numerous and occur in various patterns on inverted-rim bowls, cups, and kantharoids. A specific feature of the assemblage from Babyak is the large share of one variety of incised decoration: wide and shallow grooves that imitate the position of the flutes on the vase. Also unlike the Eastern Rhodope, where some techniques and patterns of the stamped decoration were identified as chronologically diagnostic, here it is rarely used with only a few patterns: isolated circles or circles with tangents, and pseudo-cord on several isolated pieces.

The comparison of the assemblage from Babyak with assemblages from the Eastern Rhodope, Thrace, Macedonia, and the Aegean coast indicates that the former was influenced by the general Balkan trends in the pottery evolution. The main differences point to a conclusion about the existence of local specifics in pottery manufacture, probably due to the deeper conservatism of the area. As a whole, the comparisons between the pottery assemblages in the two ranges of the Rhodope reveal most pronounced differences in the second phase of the EIA. The parallels of the pottery from Babyak indicate closer similarities with the area along Struma and Mesta rivers and with Eastern and Central Macedonia, than with the Eastern Rhodope and Southeastern Thrace.

Надпис за строеж на храм от Никополис ад Иструм

Николай Шаранков

Надписът е открит в Никополис ад Иструм през 1985 г. при разкопките на сектор „Южна порта“ с ръководител Л. Слокоска¹. Намерен е южно от южната крепостна стена на Никополис, в горял пласт със строителни материали (дебелина 1 - 1,20 м) върху настилка на уличното платно (кв. 73, ниво 75,04 - 74,84 м в.н.м.). Плочата с надписа е била използвана като сполия - в градежа на крепостната стена или в сграда, която се е развивала южно от нея през IV в. (Слокоска и др. 1986, 86; Владкова 2005, 115)². Съхранява се в РИМ - Велико Търново, инв. № 3465 А/ТОМ.

Плочата (обр. 1 I) е изработена от мраморизиран варовик с розов оттенък, с височина 61 см, ширина 73 см и най-голяма дебелина 22 см. Горният и долният десен ъгъл са обрушени. Повърхностите, с изключение на лицевата, са по-грубо обработени, което показва, че не са били видими и плочата е била вградена. Надписът е в *tabula ansata* и е ограден с профилирана рамка с размери 61 x 52 см. Епиграфското поле (обр. 1 2) е с височина 45 - 45,4 см и ширина 35,5 - 35,8 см. Отгоре, отляво и отдясно е оставен отстъп между рамката и буквите, докато вдясно всички редове достигат плътно до рамката. Редовете са били предварително разчертани, а разположението на надписа - премислено, така че текстът да заеме изцяло епиграфското поле. Пожеланието АΓΑΘΗ ΤΥΧΗ на р. 1 е центрирано. Буквите са сравнително плитко и тънко, а някъде и небрежно врязани, което, заедно с меката

порода на камъка, с течение на времето е довело до известно поизтриване на буквите или заличаване на отделни елементи от тях. Въпреки това разчитането (с изключение на една буква на р. 7, за която вж. по-долу), макар и мъчно, е сигурно. От палеографията заслужава да се отбележи употребата на дъговидни линии в някои алфи, сигми и юпсилони, като при сигмата елементът, свързващ горната и долната хоризонтални части, понякога е почти права линия. Засечките в горните и долните краища на буквите са ясно изразени и в повечето случаи - доста дълги, особено при Α, Δ, Λ, Υ. Въобще формите на буквите са твърде различни спрямо тези в няколкото издигнати от градските власти никополски надписа със сходна датировка. Височината на буквите в р. 1 е 2,8 - 3 см, в останалите редове 2,1 - 2,5 см, като отделни букви, напр. Α в ΑΥΤΩΝ на р. 6, достигат до 2,8 см. Буквата Φ (два примера, р. 7 и р. 11) е с по-голяма височина, 4,2 см, тъй като вертикалната ѝ част излиза над и под реда; буквата Ψ (р. 12), чиято вертикална част също излиза над реда, е с височина 3,2 см. По-висок (3,2 см) е и юпсилонът в началото на р. 12. С по-малки размери са омикроните в ΣΥΝΠΑΝΤΟΣ (р. 5) - 0,6 см, и ΝΕΙΚΟ (р. 10) - 1,7 см. Като цяло в началото на редовете буквите са по-широки, а в края се стесняват и по-често се включват в лигатури, за да се постигне пренасяне на нов ред на цели думи или поне на срички. Началният юпсилон в р. 2 е с по-усложнена форма (пресечка в горния край на вертикалната част и завъртулки в края на горните елементи) и височина 4 см (обр. 2 I). За това има паралели в други надписи с формулата „ὅτις ... νείκης/τύχης ...“, напр. показаната за гладиаторски игри в Никополис от 167

¹ Изказвам искрената си признателност на Людмила Слокоска и Павлина Владкова, които ми обърнаха внимание върху този паметник и ми предложиха да го публикувам.

² Благодаря на П. Владкова за разясненията относно ситуацията на намиране на надписа и за ползотворните обсъждания, свързани с интерпретацията на текста.

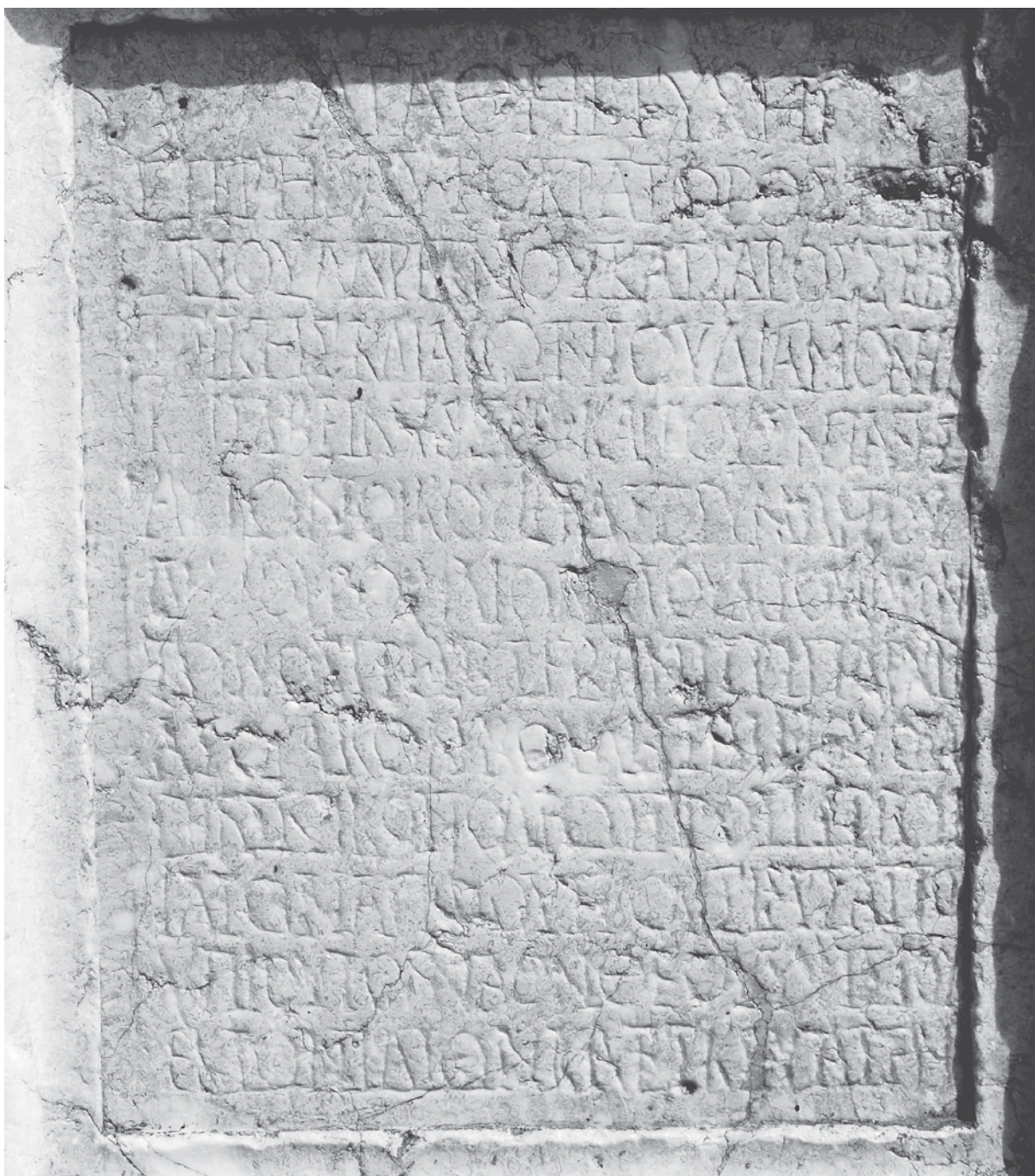
- 169 г.³, също оформена в *tabula ansata* (обр.

³ В *IGBulg II* надписът е датиран през 161-163 г., но новите данни поставят мандата на споменатия в поканата управител на Тракия Апий Клавдий Марциал в 167-169 г. (Thomasson 2009, 65, № 22:029; Еск 2011, 249-251). Нека отбележа, че надписът върху лявата страна на арката, посветена на Аполон и Диана в Монтана от същия Апий Клавдий Марциал като легат на I Италийски легион в началото на 60-те години на II в., е неточно разчетен от издатели-

Обр. 1. Никополис ад Иструм. Надпис за строеж на храм: 1 - общ изглед; 2 - надписно поле

Fig. 1. Nicopolis ad Istrum. Building inscription for a temple:

1 - general view; 2 - epigraphic field

3; Кацаров 1915, 3-7, № II и табл. II = IGulg II, № 660).

ΑΓΑΘΗ ΤΥΧΗ
ΥΠΕΡΤΗΣΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΟΣΤΡΑΙ
ΑΝΟΥΑΔΡΙΑΝΟΥΚΑΙΣΑΡΟΣΣΕΒ (
ΝΕΙΚΗΣΚΑΙΑΙΩΝΙΟΥΔΙΑΜΟΝΗΣ
ΚΑΙΣΑΒΕΙΝΗΣΣΕΒ) ΚΑΙΤΟΥΣΥΝΠΙΑΝΤΟΣ 5
ΑΥΤΩΝΟΙΚΟΥΙΕΡΑΣΤΕΣΥΝΚΛΗΤΟΥ
ΔΗΜΟΥΡΩΜΑΙΩΝ[.]ΛΟΥΑΡΙΟΥΦΡΟΝ
ΤΩΝΟΣΠΡΕΣΒ ΣΕΒ) ΑΝΤΙΣΤΡΕΠΑΡΧΕΙ
ΑΣΘΡΑΚΩΝΒΟΥΛΗΣΔΗΜΟΥΟΥΛ
ΠΙΑΣΝΕΙΚΟΠΟΛΕΩΣΠΡΟΣΙΣΤΡΩΙ 10
ΙΑΣΟΝΑΠΦΟΥΠΡΟΥΣΙΕΥΣΑΠΟ
ΥΠΙΟΥΤΟΝΝΑΟΝΘΕΟΥΨΙΣΤΟΥ
ΕΚΤΩΝΙΔΙΩΝΚΑΤΕΣΚΕΥΑΣΕΝ

Лигатури: р. 2: ΠΕ, ΤΗ; р. 4: ΝΕ, ΝΗ; р. 5: ΝΗ, ΥΝΠ; р. 6: ΝΚ, ΤΕ, НТ; р. 7: НМ; р. 8: ΠΡ, ΝТ, ТР; р. 9: НМ; р. 10: ΝΕ; р. 11: ΠΡ; р. 12: ΝΝ; р. 13: ТΕ. За разделителни знаци на р. 1 и след ΣΕΒ на р. 3, 5 и 8 служат обърнати наляво или надясно дъговидни линии.

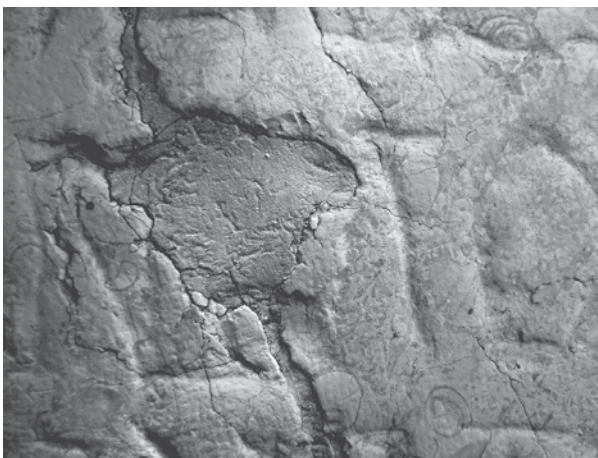
Трудност при разчитането има само в р. 7, където е единствената почти изцяло заличена поради повреда на камъка буква, с която започва името на споменатия в надписа провин-

те (Велков, Александров 1994, 24-25, № 48 и обр. 48-48б) и представлява поетичен текст в единадесетосричен Фалексов стих (което личи и от оставеното празно място между отделните стихове): *Montis praesidibus deis ni(n)guosi, / natis de love in insula vaganti, / voto coniugis atque liberorum / aram dedicat Appi[us legatus(?)]* – „На боговете, зацйтници на снежната планина (= Хемус), родили се от Юпитер на блуждаещия остров (= Делос), според оброка на съпругата и децата си посвещава този олтар [легатът?] Аппий“.

циален управител (обр. 2 2). В долната част на реда е запазен краят на вертикална хаста с хоризонтална засечка, т. е. буквата би могла да е Г, I, К, Р, Т или Υ. След тази буква, чиито следи са допълнително компрометирани от минаващата през тях пукнатина, следва Λ (или Α с изтрита средна линия), и сетне ΟΥΑΡΙΟΥ ΦΡΟΝ|ΤΩΝΟΣ. Тази буквена наличност допуска две възможности за интерпретация - или две имена, първото съкратено [.]λ. и второто Ουαρίου, или едно цяло име [.]λουαρίου/[.]αουαρίου. Ако става дума за две имена, първото от които съкратено, то би могло да е или Φλ(άουιος), или Κλ(αύδιος), т. е. да имаме две гентилни имена; загубената буква обаче не е била Φ, тъй като при фи вертикалната хаста излиза нагоре и надолу извън реда, а тук няма следи от такава в отлично запазените пространства над и под реда, така че остава буквата да е била капа. Ако предположим едно цяло име, от всички възможни комбинации единствената, водеща до реално засвидетелствано име, е отново с капа - [Κ]αουαρίου, от гентилното име Καουάριος = лат. Cavarius. Че именно това е вярното четене, се потвърждава от латински надпис от Хисаря (обр. 11, вж. за него по-долу), в който от името на същия легат (в аблатив) е запазено CAV[/- - -]NTONELEG[/- - -]PR; което допълвам до Cava[trio Fro]ntone leg(ato) [Aug(usti) pr(o)] pr(aetore).

Сред правописните особености ще отбележа нормалното за периода означаване на дългото [i] с <EI> в ΝΕΙΚΗΣ и ΝΕΙΚΟΠΟΛΕΩΣ (Mihailov 1943, 31; Slavova 2004, 46-52), както

Обр. 2. Никополис ад Иструм. Детайли от надписа: 1 - началният юпсилон; 2 - начало на името на провинциалния управител

Fig. 2. Nicopolis ad Istrum. Details of the inscription: 1 – the initial upsilon; 2 – the beginning of the name of the provincial governor

ра най-общо в 135 - средата на 136 г. или малко преди това (но едва ли по-рано от 133 г., ако се има предвид обичайната продължителност на мандата на провинциалните управители)⁵.

Надписът започва с традиционната формула-пожелание за победата/здравето/щастие и пр.⁶ на императора, императорското семейство, Сената и римския народ, провинциалния управител и градските власти (ὕπερ τῆς τοῦ αὐτοκράτορος ... νίκης/ύγείας/τύχης etc.), характерна не само за строителни надписи, но и за посвещения, покани за гладиаторски игри и други мероприятия в името на императора; интересно тук е безсъюзното изреждане на институциите, заради които се прави посвещението. Това е и най-ранният пример за тази формула от Никополис. По-късно, около 155 г., я виждаме във фрагмент от надпис върху облицовъчна плоча, намерен при постаментата за конна статуя на агората (обр. 4; Владкова 2005, 114 и 119, обр. 4; РИМ - В. Търново, инв. № 2701 А/ТОМ), който допълвам [Υπερ τῆς τοῦ αὐτοκράτορος Τ(ίτου) Αἰλίου Ἀδριανοῦ Ἀντωνεῖνου Καίσαρος Σεβαστοῦ Εὐσεβοῦς καὶ Αὐρηλίου Οὐήρου Καίσαρος νείκης καὶ αἰωνίου | διαμονῆς καὶ Φ]αυστεινῆ[ς Σεβ(αστῆς) καὶ παίδων αὐτῶν ἐ|ρᾶς τε συν]κλήτου κ[αὶ δήμου τοῦ Ῥωμαίων, καὶ | Ιουλίου] Κομόδου [πρεσβ(ευτοῦ) Σεβ(αστοῦ) ἀντιστρατήγου, | βουλῆς τ]ε καὶ δήμ[ου Οὐλπίας Νεικοπόλεως | πρὸς Ἰστρωι-]+Σ;[- - -] - „за победата и вечното просъществуване на император Тит Елий Хадриан Антонин Август Пий и на Аврелий Вер Цезар и Фаустина Августа и техните деца, на свещения Сенат и римския народ, на Гай Юлий Комод, августов легат пропретор, и на Съвета и народа на Улпия Никополис ад Иструм...“⁷. Същата

⁵ В Никополис от това време са известни две бази от статуи на император Хадриан с идентичен текст, с дата 10.12.135 - 9.12.136 г. (IGBulg II, № 601; Владкова 1991, 19-20 и [обр. 1]); от следващата година, 1.1 - 9.12.137 г., е базата за статуя на Елий Цезар (IGBulg II, № 602); а между 10.12.137 и 10.07.138 г. е поставена плоча с почетен надпис за Хадриан (Иванов, Иванов 1994, 147-148, № 1 и обр. 137 = SEG 44, 629). Тези четири надписа са с идентична палеография, която, както споменах, е напълно различна от тази в публикувания тук надпис. Според П. Владкова (Владкова 2005, 115) надписът за храма на Хюписистос (споменат неточно като храм на императорския култ на агората) е от 134 г., но липсват аргументи за толкова прецизно датиране.

⁶ Тези понятия се срещат в различни съчетания, като изборът вероятно е бил диктуван и от местни традиции, и от ситуацията и повода за надписа; в нашия случай бихме могли да обясним предпочитането на „победата“ с актуалните политически събития и по-специално военната кампания на Хадриан срещу юдейското въстание на Бар Кохба през 132-135 г.

⁷ П. Владкова допуска, че името Комод в надписа е свързано с едноименния император (Владкова 2005, 114), но мястото му в текста и споменаването на Фаустина показват, че това е управителят

формула се среща и в друг, частично запазен надпис (непубликуван, разкопки на П. Владкова) със сходен шрифт (но много по-големи размери на буквите) и също от управлението на император Антонин Пий и Марк Аврелий като цезар. От времето на Антонин Пий е и посвещението на никополски обучари към Зевс, Хера и Атина „за победата и просъществуването на император Хадриан Цезар Антонин“ (IGBulg II, № 664). Формулата е използвана и в споменатата покана за гладиаторски игри от 167-169 г.⁸ (обр. 3; Кацаров 1915, 3-7, № II и табл. II = IGBulg II, № 660), както и в строителния надпис за термоперипатоса от 184 - 185 г. (обр. 7; IGBulg II, № 615). Според палеографията във II в. (съвместното управление на Марк Аврелий с Луций Вер или с Комод?) може да се датира и посвещението на старшите химнопевци към Зевс, Хера и Атина „за щастие и просъществуването на императорите“ (IGBulg II, № 666).

Посветителят Язон, син на Апфус, е от град Прузия, разположен при река Хипий и едноименната планина във Витиния⁹. Единственият известен ми пример за хора от Прузия в провинция Тракия е тасоската епитафия на Менотея, дъщеря на Менестрат, която „прузийската земя отхранила“ (IG XII Suppl., № 455 = IK Prusias, 209, № T16; I-II в.); пружийски търговци обаче се споменават в два надписа от Томи (IScM II, №№ 248 и 462). В самия Никополис са добре засвидетелствани преселници от други витински градове като Никея и Никомедия, така че появата и на пружиец не е неочаквана.

Патронимът на посветителя Апфус (в надписите Αλφους, Αλφος, Αφ(φ)ους) е типично малоазийско име, известно и от Прузия (LGNP V.A, 58, 94), а добре познато и сред източните преселници в Тракия. Личното му име Язон, макар и гръцко, е популярно в надписите от Мала Азия (LGNP V.A, 222), включително в Прузия, където има негови носители още от

на Тракия от около 155 г. Гай Юлий Комод Орфициан (Thomasson 1984, 165, № 25; Thomasson 2009, 64, № 22:025).

⁸ За датата вж. бел. 3. Възможно е и тук, по аналогия с надписа за храма и IGBulg II, № 664, във формулата да се възстанови ὑπερ ... [νίκης etc.], „за победата и т. н.“, а не ὑπερ ... [τύχης], „за щастие“, както са предпочели Кацаров и Михаилев.

⁹ В официалните надписи градът се нарича ἡ Προυσιέων πόλις/Προυσιάς ή πρὸς Ὑπίφ (или с винителен надеж πρὸς Ὑπίον, също както при Никополис πρὸς Ἰστρω/πρὸς Ἰστρων), „Прузия/градът на пружийците при Хипий“; но обичайното обозначение за жителите на града е Προυσιεύς/Προυσιεῖς ἀπὸ Ὑπίον и на латински Prusienses ab Huprio, „пружиец/пружийци от Хипий“, както и в нашия надпис (Dörner 1957, 1132-1134).

елинистическата епоха¹⁰ (IK Prusias, №№ 1, 8, 10, 11 - филарси с име/патроним Язон; № 9 - първи архонт, жрец, агонотет и пр.; може би и № 109 с началото на името, както и № 84 с женското име Язониана, Εἰάσωνιανή; срв. и IK Prusias, 207, № T13 - „Дионисий, син на Язон, пружиец“, увековечил името си в графит в Египет).

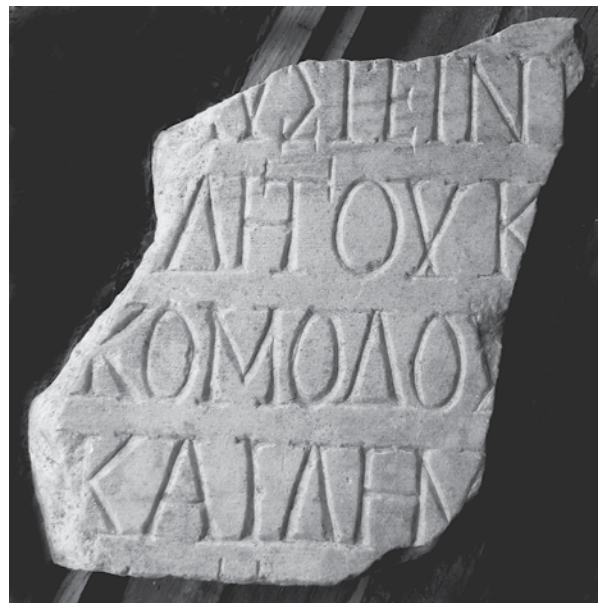
В Тракия името Язон е рядко срещано¹¹. В посвещение от Стара Загора (IGBulg III, 2, № 1593, II в.), направено на Аполон Сикерски (Σικερηνός) и Нимфите от група хора, определени като Ερϋισσηνοί, сред посветителите на р. 10 виждаме Флавий Язон (Φλ. Ἰάσων), а на р. 20 и 21 съответно Азиатик, син на Язон (Ἀσιατικός Ἰάσωνος), и Дорзентес, син на Язон (Δορζενθης Ἰάσωνος) - вероятно баща и двамата му синове, дописани по-късно (имената на р. 19-21 са добавени допълнително); името на единия син Азиатик може би подсказва връзка с Мала Азия, а Дорзентес е тракийско¹². Юлий Язон (Τούλιος Ἰάσων) е посветил оброчна плочка с тракийски конник на Асклепий в светилището при Перник (IGBulg V, № 5791, III в.). В две бази за статуи със сходни текстове, издигнати от името на провинция Тракия във Филипопол, виждаме тракарха Марк Аврелий Язон, син на Язон (в генитив, Μ. Αὐρ. Εἰάσωνος Εἰάσωνος θρακάρχου)¹³. От Долна Мизия са известни центурионът от I

¹⁰ Популярността на името вероятно е следствие от търсене на „митологични корени“ и желание Прузия да се свърже с похода на аргонавтите, минали покрай бреговете на Витиния.

¹¹ От периода преди създаването на провинция Тракия името е засвидетелствано в две епитафии - стела на Язон, син на Аполоний, от Бизантион (IK Byzantion, № 220, II-I в. пр. Хр.) и релеф с тракийски конник и надпис Ἰάσων ἥρωος (= ἥρωος) от Галини (бивше Яланджа) западно от Комотини (IThrAeg, № E385, I в. пр. Хр. - I в. сл. Хр.).

¹² Появата на малоазийски и тракийски имена в една и съща фамилия вероятно показва семейства със смесен произход, срв. Флавия Сейте, дъщеря на Азиатик, в два надписа от Циле (IGBulg III, 1, № 1532-1533) или М. Аврелий Азиатик, син на Атис (Αθυσ), в надпис от Августа Траяна (Буюклиев, Шаранков 2007, 183-185 и бел. 26; допълването в р. 3-4 на длъжността архиепископ ди холон е невъзможно, тъй като запазените букви са не ΔΙΟ, а ΔΡΟ - вероятно част от лично име).

¹³ В публикациите на двата силно изтрити надписа (Шаранков 2006, 237-240, №№ 3-4 и обр. 7-8 = Sharankov 2007, 526-528, №№ 9-10 и 534-535, fig. 12-13) името на тракарха (в генитив) е разчетено неправилно като ΣΤΑΣΟΝΟΣ ΕΙΑΣΟΝΟΣ, Σταзон, син на Язон, вместо ΕΙΑΣΟΝΟΣ ΕΙΑΣΟΝΟΣ. Погрешно е и възстановяването на дамираните императорски имена и датирането на надписите - многократният оглед при различни условия на осветяване показва, че те не са свързани с Г. Юлий Вер Максимин (Тракиец), а единият е за М. Юлий Филип (Арабина), другият е за сина му М. Юлий Филип Млади (наречен Млад Хелиос, νέος Ἡλίου) и датата е 244-249 или по-скоро 247-249 г. Провинциалният управител е Гай (а не Тим) Вибий Гал и това най-вероятно е бъдещият император Гай Вибий Требониан Гал (предпазливо предположено у Sharankov 2007, 528, бел. 23).

Обр. 4. Никополис ад Иструм. Фрагмент от надпис, открит при постаментта за конна статуя на агората
Fig. 4. Nicopolis ad Istrum. Fragment of an inscription, unearthed at the base for an equestrian statue on the agora

Италиейски легион М. Аврелий Язон и единият от синовете му Аврелий Язон, римски конник, в посвещение от Бяла Слатина (CIL III, Suppl. 2, № 12388); и Руфина, дъщеря на Язон и съпруга на Теокрит, в епитафия от Томи (IScM II, № 186).

Култът на „Висшия бог“ и новите данни в надписа от Никополис

Култът на Θεός Ὑψίστος, „Висшия Бог“, въпреки немалкото достигнали до нас антични надписи и при все обширните и разгорещени дискусии в научната литература, продължаващи повече от век, все още не е напълно изяснен. Спори се както за същността на култа, навярно свързана с монотеистични идеи, така и за произхода и развитието му; за това дали е редно посвещенията на „Висшия Бог“ от целия античен свят да бъдат изследвани като общо явление, или проявите му на различните места по-скоро трябва да се разглеждат поотделно. Неясно е може ли Θεός Ὑψίστος да се приравни към Ζεὺς Ὑψίστος, щом понякога техни посвещения се намират заедно, или става дума за съвсем различни традиции и възгледи на посветителите; доколко „Висшият Бог“ е повлиян от юдейската религия и дали има връзка между паметниците на Хюпсисотос и средищата на еврейската диаспора и пр.¹⁴

¹⁴ Тъй като новите данни в надписа от Никополис не могат да отговорят или дори само да допринесат за разрешаването на много от тези въпроси, е неуместно и ненужно да излагам различните възгледи и да вземам страна по неяснотите около култа. Като от-

Обнародваният тук надпис е първото сведение за култа в Никополис¹⁵. Всъщност, доскоро от днешна Северна България изобщо липсваха данни за култ към Хюписистос през римския период (срв. картите у Тачева-Хитова 1982, 308-309; Mitchell 1999, 82 и Collar 2013, 280-281, map 5.5), но новооткрити или новоизтълкувани паметници показват, че това впечатление е погрешно. Освен надписа от Никополис сигурно свидетелство за почитането на Хюписистос е известно и от Абритус, където през 2013 г. беше открит олтар с надпис за божеството (Радославова, Дзанев 2014, 351, обр. 1): „Диоген, син на Тавриск (Διογένης Ταυρίσκου), посвети на Висшия Бог (Θεῶν Ὑψίστου)“¹⁶. Напоследък връзка с Хюписистос беше убедително доказана и за един специфичен бронзов вотив от Нове (IGBulg V, № 5261, tab. 38 = IGLNovae, № 174, pl. 47 = Franken 2002, 371, № 5, 375, Abb. 4). Посвещението от Нове е за „бог Зевс“ (Θεῶν Διῆ)¹⁷, но другите три вотива от този тип с надписи, съобщаващи името на божеството, са за Θεὸς Ὑψίστος (Franken 2002, 370-371, №№ 1, 3, 6; 372, Abb. 1, 374, Abb. 3, 376, Abb. 5); самите вотиви представляват елемент от бронзови лампи, а лампите са може би най-характерните дарове и предмети в култа към „Висшия Бог“ (Franken 2002, 380-381 и Abb. 9; срв. Tatscheva-Hitova 1977, 295-296; Mitchell 1999, 91-92, 94-95; Mitchell 2010, 176-177).

Надписът от Никополис е и първото и единствено сигурно сведение, свързващо проява на култа към Хюписистос в Тракия с малоазийски преселник¹⁸. Според някои почитането на

„Висшия Бог“ е повлияно от юдаизма и появата му в гръкоримския свят може да бъде свързана с еврейски общности и преселници (срв. Mitchell 1999, 110-115; Mitchell 2010, 185-189; Collar 2013, 282-285; Roberts, Skeat, Nock 1936, 63-67). Б. Геров обяснява разпространението на култа в Сердика и територията ѝ (което е и най-значителната му проява в Тракия) с наличие на „първоначална еврейска колония в Сердика или най-малко преселници от религиозно повлияните от евреизма области от Мала Азия“, като впоследствие към почитането на Θεὸς Ὑψίστος са привлечени и хора от останалото население на града (Героу 1969, 188-189; срв. и коментара на Г. Михайлов към IGBulg V, № 5678 с цит. лит.). М. Тачева е много по-предпазлива и смята, че паметниците от различни места и време не могат да се тълкуват като едно цяло, и ако има източно влияние, то се отнася за по-късни паметници. Според нея в по-ранните вероятно трябва да се търси връзка с местни култове към върховно божество; сред посветителите има както местни, така и хора с вероятен източен произход; липсват обаче данни за еврейско влияние (Тачева-Хитова 1982, 326-329, 334-336, 344, бел. 37). Показателно е, че най-ранните паметници за Хюписистос от Тракия са свързани с тракийски царе – от Бизия, 21 г. сл. Хр., посветен заради спасението на Реметалк II и Питодорида от „опасността в Койлалетската война“ (Тачева-Хитова 1982, 319-320, № IV.18 = Mitchell 1999, 132, № 68), и от Неапол/Кавала, 37/38-45 г. сл. Хр., поставен заради Реметалк III и децата му (Тачева-Хитова 1982, 321, № IV.21 = Mitchell 1999, 132, № 60). Тачева вижда местни традиции и липса на силни еврейски връзки и при култа в Македония и Северна Гърция, където в повечето надписи божеството е Зевс Хюписистос (Tacheva-Hitova 1978, 61-70)¹⁹. Източни влияния могат да се търсят в почитането на Хюписистос в териториите на Сердика и Филипопол през по-късен период (Тачева-Хитова 1982, 333); от друга страна сред посветителите от Сердика и територията ѝ има и такива с тракийски имена (напр. IGBulg IV, № 1942 = Тачева-Хитова

правна точка могат да бъдат ползвани двете студии на С. Мичъл (Mitchell 1999; 2010), в които са дадени и текстовете на всички надписи за Хюписистос от античния свят (Mitchell 1999, 128-147, № 1-293, с допълнение на нови надписи в Mitchell 2010, 198-208, № A1-A83); последно за Хюписистос вж. у Collar 2013, 224-286. За култа в Тракия и Долна Мизия най-важното и обхванато изследване принадлежи на М. Тачева (Тачева-Хитова 1982, 302-344; вж. и Tatscheva-Hitova 1977; Тачева-Хитова 1978), чиито изводи намират потвърждение и в по-късно откритите паметници.

¹⁵ В града и територията му обаче има данни за други източни култове (срв. Владкова 2003, 107-111 и картата на с. 110); срв. по-долу и за култа към Хосиос и Дикайос.

¹⁶ Рядкото име на бащата на Диоген, Тавриск, чието най-голямо разпространение е в Мала Азия, би могло да се използва като косвен аргумент за тамошен произход на посветителя.

¹⁷ Съчетанието Θεὸς Ζεύς е изключително рядко в надписите; в Пидна е известно култово общество на „бог Зевс Хюписистос“ (Mitchell 1999, 131, № 51); останалите три случая, които са ми известни от балканските провинции, не се вписват в традиционните представи за Зевс: синкретизираният „бог Зевс Дионис“ в две посвещения на жреци на бакхийон от Малко Търново (IGBulg III, 2, №№ 1864-1865) и „бог Зевс Конос“ (т.е. Зевс Пинията/Шуиарката?, κῶνος = „пиния“, „шишарка“, оттам и „конус“) в светилището при Мездра (Дремсизова-Нелчинова 1999, 255, № 4, 261, обр. 4).

¹⁸ Интересно е, че в родината на Язон Прузия при Хитий досега не са открити надписи за Хюписистос, въпреки че култът се радва на

най-голямо разпространение в Мала Азия; все пак в самата Витиния надписите за Хюписистос са малобройни.

¹⁹ В по-ранната си студия Мичъл, ако и да не е изцяло съгласен, признава локалните корени на култа в Гърция и Македония (Mitchell 1999, 100-101, 126), а впоследствие напълно приема, че паметниците на Зевс Хюписистос от Македония и Гърция не могат да бъдат разглеждани съвместно с тези за Θεὸς Ὑψίστος (Mitchell 2010, 170-171). Срв. и мнението на Пилхофер за Хюписистос в Тракия и Македония, който изцяло се съгласява с тезата на Тачева и с липсата на сигурни данни за връзка с юдейската общност (Pilhofer 1995, 182-188).

1982, 307, № IV.5; Тачева-Хитова 1982, 314-316, № IV.11; срв. Геров 1969, 188-189).

Преди надписа от Никополис липсваха преки указания за източни поклонници на Хюпсистос в Тракия и изводите са правени само въз основа на имената; но източните преселници са по-трудни за установяване, понеже често носят типични гръцки имена. Посветителка, която би могла с известна вероятност да се свърже с Изтока, е Πανθῖα (= Πανθεῖα) в едно от двете специфични посвещения с лампи от Сердика (IGBulg IV, № 1943 = Тачева-Хитова 1982, 311, № 7), но името, както посочва Тачева, вероятно е свързано с монотеистичната идея (срв. и Геров 1969, 188, бел. 93). Доколкото то е единично, би могло да говори и за несвободен произход, но и да е резултат от характерната „скромност“ и понякога дори анонимност на почитателите на Хюпсистос. Въз основа на името, семитски произход и принадлежност към еврейската диаспора се предполага за Сабайс в надпис от Абдера за Зевс Хюпсистос (IThrAeg, № E19, където е отнесен към IV в., и Mitchell 2010, 201, № A30, който го датира в III в.), но според мен случаят е твърде съмнителен. Издателите не коментират въпроса, но на фотографията (обр. 5) ясно личи, че р. 1 (с неразчетена поредица от букви с лигатури²⁰) и р. 2 с името Σαβ(β?)αῖς? (на снимката с едно Β, вписано в Ο) са със съвсем различно изписване и височина на буквите, и видимо по-късна палеография спрямо р. 3-4 с посвещението към Зевс Хюпсистос (например сигмата на р. 2 е с форма Σ срещу С на р. 3), където и буквите са по-изтрити. Затова смятам, че това е посвещение, което впоследствие (много по-късно?) е преизползвано било като посветителен, било дори като надгробен паметник, така че интерпретираното като семитско име не принадлежи към оригиналното посвещение на р. 3-4. С източен произход и евентуално с еврейско влияние би могло да се обясни посвещението с релеф на орел от Филипопол²¹ (IGBulg III, 1, № 937 = V, № 5421 = Tatscheva-Hitova 1977, 287, № 15 = Тачева-Хитова 1982, 317, № IV.13 = Mitchell 1999, 132, № 65), където вместо име на

посветителя стои числото /Α ΤΠΓ = 1383, получено от сбора на числовите значения на буквите в името (т. нар. изопсефия, вж. Dunst 1963, 477-478)²². Естествено, източният произход не може да бъде сигурен, доколкото изопсефията е добре позната в целия гръкоримски свят. И все пак единственият друг пример за подобно „кодиране“ от Филипопол е в надпис, изрично

²² Дунст чете числото като 4383, ΔΤΠΓ, но на камъка се вижда, че първата буква-цифра, предшествана от знака за хиляди, е категорично Α, както е у Тачева, а не Δ, нито пък Λ, както я дава Михайлов.

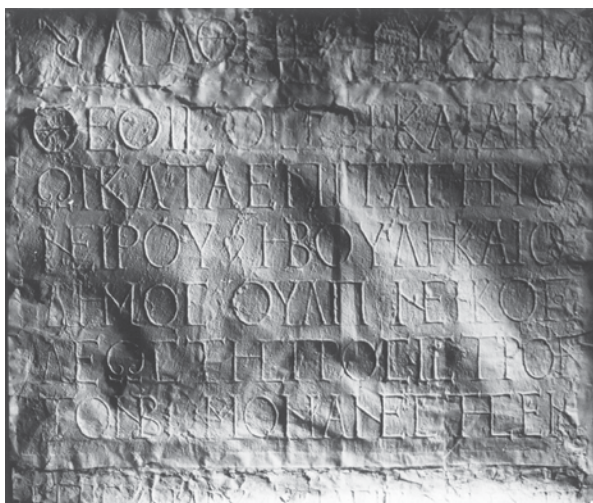

Обр. 5. Абдера. Посвещение за Зевс Хюпсистос (по IThrAeg, πίν. 8)

Fig. 5. Abdera. Dedication to Zeus Hypsistos (after IThrAeg, πίν. 8)

²⁰ На снимката на р. 1 се виждат буквите ///ΥΧΙΑΝΕ = [Εὐτ]υχιανέ?; или фонетично изписване на [ε]ύχη, [τ]ύχη, [εὐτ]ύχει?, следвано от ANE[---]. Издателите определят буквите като монограм, от който вземат само Χ и допълват поздрава χ(αῖρε), което не само не отговаря на буквената наличност, но е и съвсем неподходящо, ако надписът е посветителен (а не надгробен).

²¹ Разкритата във Филипопол украсена с мозайки синагога със значителни размери и два строителни периода показва силно и трайно присъствие на еврейска общност в града (Кесякова 1989); малоазийците също са били многобройни и дори са имали свои сдружения (срв. означените чрез венци общности на никейци олимпиасти и никомедийци в IGBulg V, № 5464).

Обр. 6. Паскалевец. Посвещение за боговете Хосиос и Дикайос (по IGBulg II, tab. 66)

Fig. 6. Paskalevets. Dedication to the gods Hosios and Dikaïos (after IGBulg II, tab. 66)

свързан с преселник от Изток. Това е Тациан, достигнал „до метрополията на Тракия Филипол“, „отправяйки се от Азия“ (ἐξ Ἀσίας δ' ἐξελθὼν ... ἦλθον ἐς μητρόπολιν Θρηκῶν Φιλιππόπολιν), в чийто паметник (SIBulg, № 207; от III - нач. на IV в.) името на Исус Христос е предадено върху горната рамка чрез числото ωππ' = 888, сбор от числовите значения на буквите в Ἰησοῦς (10+8+200+70+400+200).

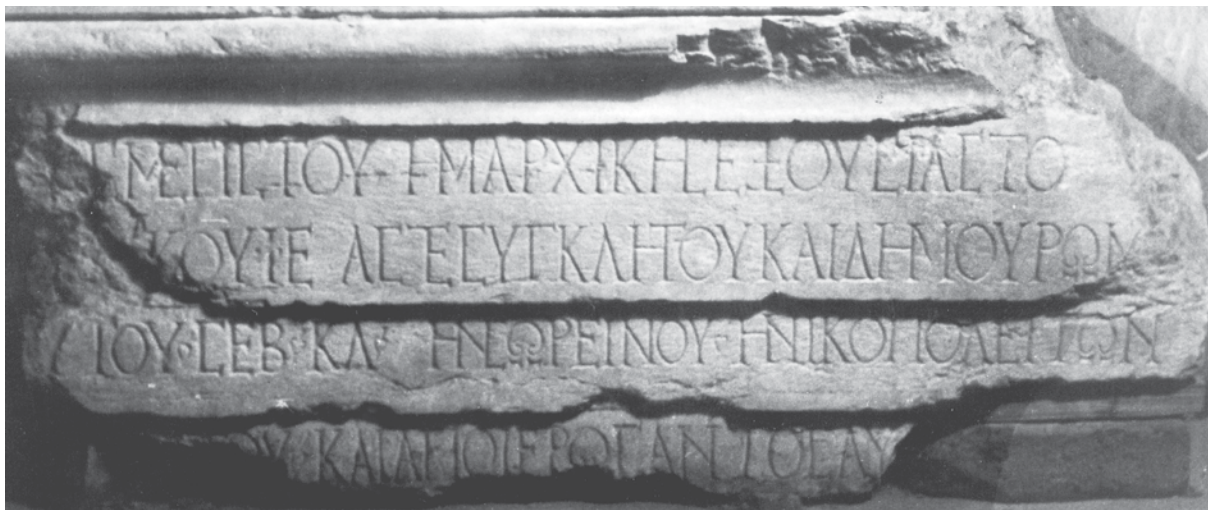
Не бих могъл да кажа със сигурност дали храмът на Хюпсistos в Никополис, ако и издигнат от малоазиец, е обслужвал само преселници от Изток, или култът е получил прием и сред местното население. Тук е редно да спомена и свързвания понякога с Хюпсistos малоазийски култ към бога/боговете Хосиос и Дикайос („Светият и Справедливият“), засви-

детелстван в надпис от Паскалевец, пренесен там от руините на Никополис (обр. 6; IGBulg II, № 680 = Тачева-Хитова 1982, 414-415, № VIII.2 = Ricl 1991, 48-49, № 110)²³. Паметникът е поставен от Съвета и народа на Никополис „за боговете Хосиос и Дикайос според повеля, дадена насън“ – Θεοῖς Ὀσίῳ καὶ Δικαίῳ κατὰ ἐπιταγὴν ὀνειρώου. Датиран е чрез неизвестния от другаде първи архонт Феликс (син на?) Мукапорис, но палеографията сочи към датировка в последната четвърт на II в., може би през 80-те години на века: формите на буквите, лигатурите и разделителните знаци с форма на бръшлянов лист показват най-голямо сходство с надписа за термоперипатоса от 184-185 г. (обр. 7; IGBulg II, № 615). Култът на „Светия и Справедливия“ е засвидетелстван почти изключително в Мала Азия²⁴; извън Мала Азия има общо четири надписа, три от които в провинция Тракия – от Анхиало, Никополис и Тасос (Ricl 1991, 48-49, № 109-111)²⁵. Имената Ὀσίος и Δίκαιος, свързани с идеята за божественото и човешкото право, съответно свещените и човешките закони (Ricl 1992, 75-77), обикновено се съчетават с понятието θεός в единствено число и по-рядко в множествено число (Ricl 1992, 73-75, 93-95); в Тракия обаче винаги са две божества (Ricl 1992, 94). Изказ-

²³ Изказаното от Ж. Сър предположение, че паметникът е свързан с култа към Митра, е неубедително (вж. Шаранков 2013, 52, бел. 33; срв. и Ricl 1992, 75, бел. 14).

²⁴ Основните изследвания за Хосиос и Дикайос са на М. Ричл (Ricl 1991; 1992; 2008), която е събрала и всички надписи за култа (Ricl 1991, 2-49, №№ 1-111; Ricl 2008, 568-577, №№ 1-58); посвещенията от Тракия са разгледани от М. Тачева (Тачева-Хитова 1982, 414-417).

²⁵ Срв. и два надгробни надписа – от Тесалия (от елинистическата епоха) и Македония, чиято връзка с култа е твърде неясна и проблематична (Ricl 2008, 575, № 44-45).

Обр. 7. Никополис ад Иструм. Част от надписа за строеж на термоперипатос (по IGBulg II, tab. 37)

Fig. 7. Nicopolis ad Istrum. Part of the inscription for the construction of thermoperipatos (after IGBulg II, tab. 37)

вана е идеята за връзка на Светия и Справедливия с Хюпсistos (Mitchell 1999, 103-105; Paz de Hoz 1999; Mitchell 2010, 182; срв. и Roberts, Skeat, Nock 1936, 67-69), въз основа и на няколко надписа²⁶; но Хосиос и Дикайос се почитат и с Хелиос и Аполон (Riel 1992, 75, 91-92)²⁷. Известните ми посвещения, направени на Хосиос и Дикайос „по повеля“ на божеството, освен това от Никополис, са едва едно или две (Riel 1991, 7, № 11 и 47, № 105, в което се чете само „τὸ Ὅσιον“ и може да се свърже и с Хюпсistos - „велико е Името на Бога, велико е Святото, велико е Доброто (τὸ Ἀγαθόν)“). Напротив, при посвещенията на Хюпсistos съобщенията за божествена заръка или сън са многобройни (Mitchell 1999, №№ 39, 55, 58, 117а, 158, 185, 190, 231; срв. и посвещенията според предсказание, Mitchell 1999, №№ 133, 139, 228, 244, Mitchell 2010, № А39). Любопитно е, че само в Никополис заръката на Хосиос и Дикайос, дадена чрез сън, е довела до официално посвещение от името на градските власти. Все пак, поради оскъдността на сведенията, а и заради половинвековната разлика във времето спрямо надписа за Хюпсistos, е неразумно да търсим на всяка цена връзка между двата култа в Никополис; връзката обаче би могла да е и в общия източен произход на почитателите на двата култа²⁸.

Публикуваният надпис от Никополис е ценен не само с това, че е първи епиграфски документ за култ на Хюпсistos и строеж на храм в Никополис, но и че представлява единственото открито досега сигурно свидетелство за храм на Θεὸς Ὑψίστος от целия античен свят. Въпреки големия брой посветителни надписи, археологически са установени едва четири светилища на Хюпсistos и затова се допуска, че

²⁶ Срв. Riel 1991, 3, № 2, с „жрец на Единия и Единствен Бог (τοῦ Ἑνὸς καὶ Μόνου Θεοῦ) и на Хосиос и Дикайос“; Riel 1991, 20, № 38 = Mitchell 1999, 142, № 220: Θεῶ Ὑψίστ[ω] καὶ Ὀσίω καὶ Δί, εὐχὴν, като Мичъл допуска, че Δί може да е грешка вместо Δικαίω; Riel 2008, 568, № 4 = Mitchell 2010, 203-204, № А48: Θεῶ Ὀσίω καὶ Δικαίω, като ΟΣΙΩ е изписано върху ΥΨΙΣ.

²⁷ Срв. последно надпис от Кибира (Corsten, Riel 2012) за издигане на храм с посвещение „на вслушващите се богове Херакъл, чедото на Херакъл Хосиос, новородения Дикайос, и Златната Дева“ (θεοῖς ἐπηκόοις Ἡρακλεῖ καὶ Ἡρακλέως τέκνῳ Ὀσίῳ καὶ Δικαίῳ ν[ε]-ογεννήτῳ καὶ Χρυσείᾳ Παρθένῳ), за който издателите смятат, че „Хосиос и Дикайос“ е едно божество („новороденото чедо на Херакъл Хосиос и Дикайос“), но употребата на съюзите и определенията към имената допуска и тълкуване като две отделни божества; за неясната връзка на Хосиос и Дикайос с Херакъл, позната и от два надписа от Фригия, срв. Corsten, Riel 2012, 146-147.

²⁸ Вероятно е съвпадение, но и от Анхиало е известно както посвещение на боговете Хосиос и Дикайос (IGBulg F, № 372bis = Тачева-Хитова 1982, 414, № VIII.1 = Riel 1991, 48, № 109), така и за Господаря (δεσπότης) Зевс Хюпсistos (IGBulg F, № 371 = Тачева-Хитова 1982, 318, № IV.16 = Mitchell 1999, 133, № 80).

той може да е бил почитан и в свещени места на други култове (Тачева-Хитова 1982, 337-338; Mitchell 1999, 97-98; Mitchell 2010, 178). Известните светилища са на хълма Пникс в Атина, с издълбани в скалата ниши за оброчните паметници и с посвещения и за Зевс Хюпсistos (Kourouniotes, Thompson 1932, 193-200; Forsén 1993; Mitchell 1999, 97-98); в Сердика има частично проучена сграда, като според М. Тачева определянето ѝ като храм собствено на Хюпсistos не е напълно сигурно (Tatscheva-Hitova 1977, 278, 296-297; Тачева-Хитова 1982, 305-312, 337-338); в Еноанда богът е почитан край отвор в крепостната стена на мястото, огрявано най-напред от слънцето (Mitchell 1999, 87-90, 98); и в Делос може би има светилище на Хюпсistos при синагогата (Mitchell 1999, 98). Епиграфски данни за храмове на Θεὸς Ὑψίστος изцяло липсват; само в надпис от Фригия се споменават колони и пропилон, вероятно предполагащи светилище под открито небе (Mitchell 1999, 142, № 215); има и посвещение от Амазия върху архитектурен елемент, може би архитрав (Mitchell 2010, 204, № А49)²⁹. Останалите данни са за Зевс Хюпсistos – частично запазено и несигурно като тълкуване посвещение от Скиатос, което обаче е от елинистическия период, „за [Зевс? Хю]псistos и за града“, споменаващо постройка (Mitchell 1999, 136, № 118); от предримския период и за Зевс Хюпсistos е и надписът, намерен при Мадара и Марково, но може би произхождащ от Одесос (IGBulg II, № 780 = Tatscheva-Hitova 1977, 275-277, № 2 = Тачева-Хитова 1982, 302-304, № IV.1 = Mitchell 1999, 133, № 81), който съобщава за изграждане на вход (οἰκοδομήσας τὸν πυ[λῶνα]) и освещаване на мястото, т. е. отново светилище на открито³⁰; от римския период е надпис за издигане на храм на Зевс Хюпсistos с неизвестно местонамиране в Македония (Mitchell 2010, 200-201, № А29; Collar 2013, 264)³¹.

За съжаление тази липса на паралели, както и намирането на надписа от Никополис извън първоначалния му контекст и отсъствието на други материали, би затруднила идентифика-

²⁹ Мичъл свързва с Хюпсistos и надпис за издигане на четири колони с бази и капители в Тесалоника, но в него липсва име на божество (IG X,2,1, № 70; Mitchell 2010, 200).

³⁰ От името на посветителя е запазен сигнумът, вероятно малоазийски - ὁ καὶ Πατῖας (Tatscheva-Hitova 1977, 276; Тачева 1982, 303). Релефът изобразява жертвено животно, докато собствено в култа на Θεὸς Ὑψίστος няма данни за кръвни жертви (Mitchell 2010, 174).

³¹ Но, както отбелязах, култът към Зевс Хюпсistos в Македония не бива да се приравнява към този на Θεὸς Ὑψίστος.

цията на храма на Хюпсисотос в града, освен ако в него не бъдат открити други надписи, изрично споменаващи бога; косвен аргумент би било и наличието на по-специфични дарове (като лампи) и изображения (например фигури на орли), но те не биха били достатъчни за категорично разпознаване, доколкото са възможни и за други култове и контексти.

Управителят на провинция Тракия Каварий Фронтон

Надписът от Никополис дава цялото гентилно име на Cavaris Fronto, по-рано известен само като „---рий Фронтон“ и засвидетелстван като управител на Тракия в още четири надписа (подолу № 1-4); той изглежда е идентичен с консулара Кава[---]он в надпис от Бероя в Македония (№ 5). Името Cavaris е с келтски произход и е рядко³². В надгробен надпис от Салона в Далмация е споменат „Пеан, (роб) на Каварий Фронтон“ (CIL III, № 2454: D. M. Paeani Cavaris Frontonis synodus fecit); в надписи от Лимонум (дн. Поатие) в Аквитания са засвидетелствани Каварии, както и един Луций Юлий Фронтон Кавариан (CIL XIII, № 1144). При липсата на повече данни обаче е прибързано да свързваме посочения легат с някое от тези места.

Мандатът му като *legatus Augusti pro praetore* на провинция Тракия може да се постави във времето около 135 - 136 г., откогато са точно датирани надписи с името му. Най-вероятно негов непосредствен приемник е Юлий Красипед, засвидетелстван като легат на Тракия през октомври 138 г. (AE 1998, № 620) и очевидно първи управител на провинцията при Антонин Пий до 139 или най-късно до 140 г., когато е *consul suffectus* (Weiss 2006, 357-358, 360-361), преди Гай Рубрий Виниций Порций Марцел (почетен в Никополис със статуя, IGBulg II, № 603). По-сложен е въпросът кой е бил управител на Тракия преди Фронтон, тъй като датирането на легатите на Тракия при Хадриан не е добре уточнено³³. Може би това е легатът с когномен Агрипа, известен от единия от двата благодарствени надпи-

са за новите граници на Абдера, които изглежда са били определени след посещението на Хадриан през 131/132 г. (IThrAeg, № E79; Thomasson 1984, 163, № 17 - [---] Ἀγρίππα πρεσβευτοῦ). Това обаче би могло да стане и след предишно императорско посещение през 124 г., доколкото в надписите липсва полученото в 128/129 г. прозвище на императора Ὀλύμπιος³⁴. В надпис от Перинт за строеж на храм, посветен на император Хадриан и Сабина Августа от Ларция Гепепюрис по заръка и със средства на баша й Ларций Азиатик³⁵, се споменава провинциален управител, от чието име е запазен само преноменът Публий (Sayar 1998, 219-220, № 37: διέποντος τὴν ἐπαρχεῖαν Ποπλίου [---]); надписът се датира след 128 г. въз основа на прозвището Ὀλύμπιος и преди 136/137 г., когато умира Сабина. Този Публий би могъл да бъде и самият Каварий Фронтон, чийто преномен не знаем³⁶, или пък Агрипа от абдерския надпис.

1) През 1952 г. В. Бешевлиев публикува открити през 1947 г. фрагменти от надпис за строеж на базилика в Пауталия (обр. 8; Бешевлиев 1952, 60-63, № 105 = IGBulg IV, № 2057; Геров 1961, 256-257, 261 и 350, № 74), в който за пръв път се появява името на неизвестния дотогава провинциален управител „---рий Фронтон (---ρίου Φρόντωνος, в родителен падеж), августов легат и пропретор“ (обр. 8 I). Бешевлиев пише: „За съжаление, както се вижда, цялото име на управителя не е запазено. Остатъкът от буква предΡΙΟΥ може да бъде от E, I, Y. Според това могат да се предложат различни допълвания като: ΟΥΑΛΕΡΙΟΥ, ΠΑΠΡΙΟΥ, ΣΠΟΥΡΙΟΥ. Бъдещите епиграфски находки може би ще дадат цялото му име“ (Бешевлиев 1952, 62). Р. Сайм възприема възстановката Valerius, но допуска и други възможности като Papirius (Syme 1956, 205); В. Ек също смята, че гентилното име е може би [Vale]rius или [Papi]rius (Eck 1974); като цяло легатът най-често е наричан Валерий Фронтон, понякога без да се

³² Müller 2001, 422-424 и бел. 11-15, където са събрани повечето примери за това и други имена от този корен. Но вж. и коментара на О. Саломиев в AE 1998, № 997, според когото в някои случаи името може да е и италијанско.

³³ Известният от монетни легенди Маес(ius?) Νερ(ος?) вероятно се отнася към началото на управлението на Хадриан (PIR2, M 43; Thomasson 1984, 163-164, № 18) заради наличието в тези монети на прозвището на Хадриан Γερματικός (в монетите на Бизия то се среща и при легата Тиней Руф, ок. 124 г.). Установено е, че М. Анций Руфин, поставил границите между Долна Мизия и Тракия през 136 г., не е бил легат на някоя от двете провинции, а чиновник, изпратен специално заради границите (срв. Банев, Лазов 1981, 40-41; Thomasson 1984, 133, № 78, 163, № 16; IGLNovae, 110; Thomasson 2009, 49, № 20:078).

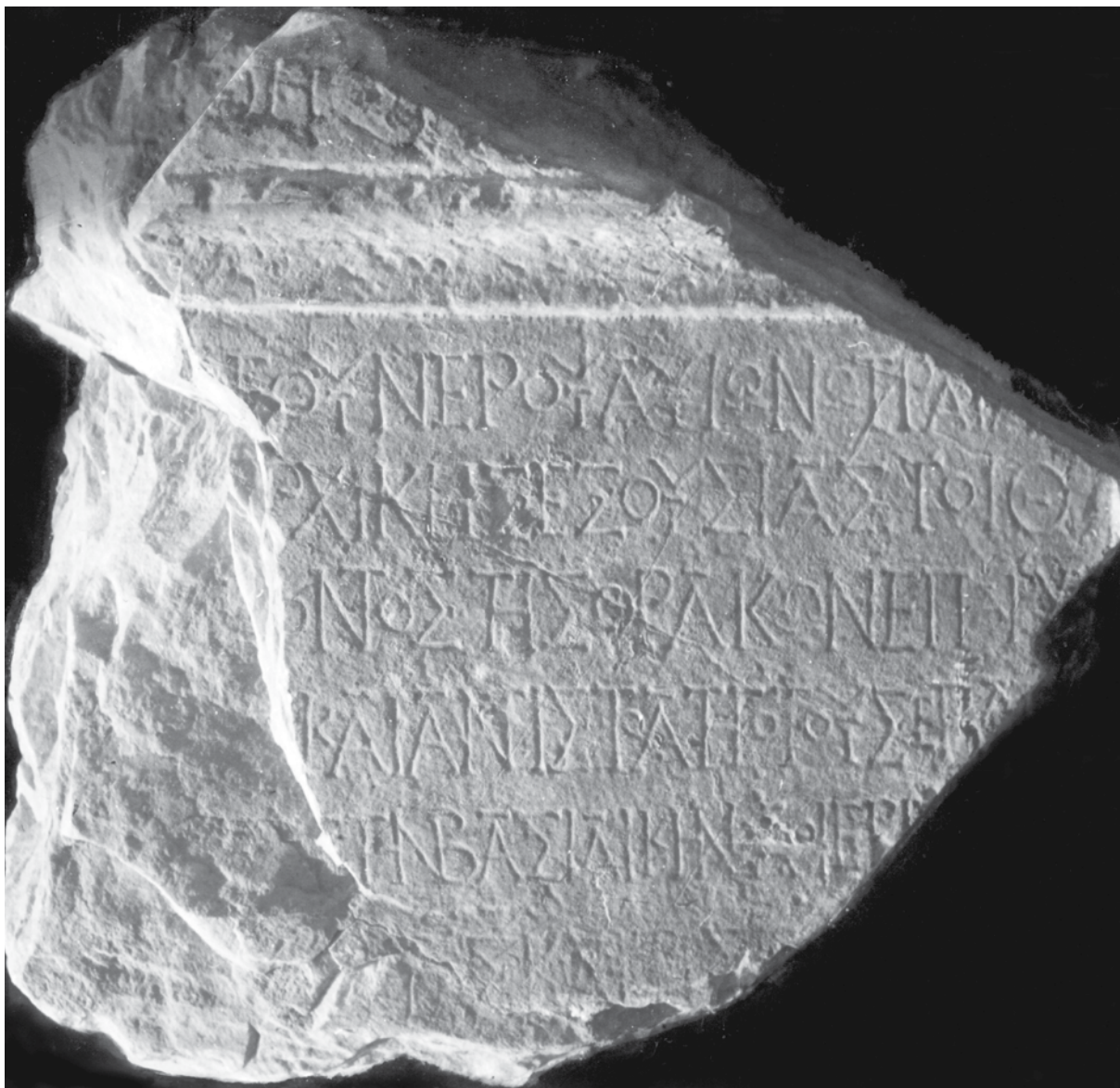
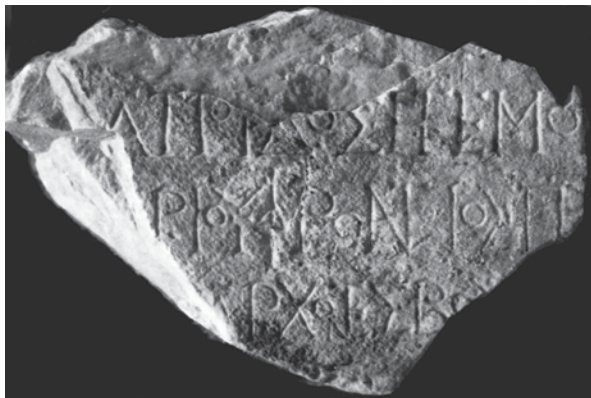
³⁴ Възможно е Агрипа да е бил извънреден легат, изпратен само за определяне на границите. Има хипотеза, че Агрипа може да е идентичен с консула от 130 г. [Κα?]сий Αгри[να?] (CIL VI, № 2083) и с почетения в Никея [--Κα?]сий [---], син на [Αгри?]на (AE 1950, № 251). За посещението на Хадриан в Абдера вж. IThrAeg, № E185 = Jones 2011, с дата 10.12.131-9.12.132 г.

³⁵ Поради рядкото име допускам, че от същата знатна фамилия е и единствената му друга носителка в Тракия Юлия Ларция (Πουλία Λαρκία), направила заедно със съпруга си, булвата Аврелий Тетопол, посвещение за Зевс Оконен в тържището Туида/Сливен в края на II или началото на III в. (IGBulg V, № 5634); в изданията името ѝ неправилно е дадено като Юлия Марция, но върху камъка недвусмислено се чете ΛΑΡΚΙΑ.

³⁶ Този преномен вероятно е стоял в загубената част на надписа от Пауталия; срв. и бел. 45 по-долу.

уточнява, че от Валерий е запазен само краят. Тъй като с обнародването на надписа от Никополis вече имаме очакваната от Бешевлиев „епиграфска находка“³⁷, предлагам частично

³⁷ Всъщност такава „находка“ е била обнародвана още през 1958 г. (срв. по-долу фрагмента от Хисаря № 4), но - като изключим една

ново допълване на началните редове на надписа от Пауталия, в което възстановявам номена на Фронто и внасям още две незначителни (и неизменящи смисъла на текста) корекции:

[Ἀγα]θῇ τ[ύχῃ]. | [Αὐτ(οκράτορι) Καίσ(αρι) θεοῦ Τραϊανοῦ Παρθικοῦ υἱῶ, θεοῦ Νέρουα υἱωνῶ, Τραϊανῶ | [Ἀδριανῶ Σεβαστῶ, ἀρχιερεῖ μεγίστῳ, δημα]ρχικῆς ἐξουσίας τὸ ιθ', | [ὑπάτῳ τὸ γ', πατρὶ] πατρίδος, ἡγεμο[νε]ύοντος τῆς Θρακῶν ἐπαρχε[ί]ας - - - Καυ]αρίου Φρόντω<ν>ος

проницателна бележка на Борис Геров - е останала незабелязана и неизползвана.

Обр. 8. Пауталия. Два фрагмента от надписа за строеж на базилика: 1 - фрагмент C (no IGBulg IV, tab. 60); 2 - фрагмент A (no IGBulg IV, tab. 59)

Fig. 8. Pautalia. Two fragments from the inscription for the construction of a basilica: 1 - fragment C (after IGBulg IV, tab. 60); 2 - fragment A (after IGBulg IV, tab. 59)

περ[εσβ(ευτοῦ)] καὶ ἀντιστρατήγῳ<υ> τοῦ Σε-
βα[στοῦ,] | [Π]αυταλεω[τῶν] ἄρχοντες βου[λῆ
δῆμο]ς τὴν βασιλικὴν καθιέρω[σαν ἐπὶ] | etc.

Р. 4-5: ἐπαρχε[ί]ας] – в изданията стои
ἐπαρχ[ί]ε[ας], което е неубедително както по-
ради получаващото се странно пренасяне, така
и заради наличието на малка част от Е в лига-
тура с Х в края на реда. Р. 5: незначителната
следа от буква преди ΡΙΟΥ, която Бешевлиев
определя като част от Е, Ι или Υ, може да е от
дългата горна чертичка над Α. Преди името Ка-
варий е имало още букви, вероятно преноменът
на легата. Р. 6: καθιέρω[σαν] – издателите дават
ΑοΙЕР = ἀ<φ>ιέρ[ωσαν], което не съответства
на буквената наличност (обр. 8 2); има начал-
на К в лигатура с крайното Ν на βασιλικήν, а
кръглата буква, възприета от издателите като
недовършено Φ, всъщност е с хоризонтална
чертичка по средата, т. е. Θ; тя не би могла

да бъде недовършено Φ и доколкото средната
част на двете сигурни букви фи в надписа (във
Φρόντω<υ>ος и Φίρμ[ου]) не е кръгла, а триъ-
гълна. След Ρ се вижда свързана с него в лига-
тура омега (W) и горното ъгълче на Σ. Тъй като
до края на реда има място за още букви, допъл-
вам предлога ἐπὶ, от който да зависи името в
генитив на следващия ред Καρδενθου, т. е. „по
времето на (архонтите?) Кардентес и пр.“ Име-
то на р. 9-10 би могло да бъде не Λού[που
или -κίου] Ἰσόρμου, а Λού[που или -κίου
Κο]ισορμου (срв. Κοισορμας Σποκου в спи-
съка на стратезите от Топир, IThrAeg, № E84,
както предлага и Dana 2006, 138), тъй като пре-
ди Ι е имало малка буква (напр. ο), недостигаща
до горната част на реда (която е добре запазена
и без следи от букви), а не юпсилон.

Надписът се датира между 1 януари и 9
декември 135 г. според консулите Луперк и

Обр. 9. Кабиле. Надпис с името на провинциалния управител Фронто (по Велков 1991, 34, обр. 5)

Fig. 9. Kabyle. Inscription with the name of the provincial governor Fronto (after Велков 1991, 34, обр. 5)

Атилиан (135 г.) и деветнадесетата трибунска власт на Хадриан (10.12.134 - 9.12.135 г.).

2) Името на Фронто се чете и в два надписа с еднакъв шрифт и сходен или идентичен текст от Кабиле; по-цялостно запазеният е открит през 1980 г. (обр. 9; Велков 1991, 13-15, № 5 и 34, обр. 5 = AE 1991, № 1403 = AE 1999, № 1371):

[Imp(eratori) Cae]s(ari), divi Traiani
[Parth(ici) f(ilio)], divi Nervae ne-
[pot(i), Trai]ano Hadriano
[Aug., po]ntif(ici) max(imo), trib(unicia) po-
[test(ate) XX(?), i]mp(eratori) II, co(n)s(uli)
III, p(atr) p(atr)iae), 5
[.? Cavar]io Frontone leg(ato)
[Aug(usti)] pr(o) pr(aetore),
[coh(ors) II L]ucensium fecit.

Броят на липсващите букви в началото на редовете е 6 - 7, затова е възможно на р. 6 пред [Cavar]io да е имало и съкратен до една буква преномен (срв. бел. 45). Мястото е недостатъчно, за да допълним [sub Cavar]io Frontone, което би било по-обичайно като конструкция³⁸, както е например в надписа за строежа на храма на Юпитер Долихен от Кабиле, издигнат „за здравето“ на императорското семейство „и I Атонска кохорта под управителя Квинт Егнаций Прокул, августов легат пропретор“³⁹.

Надписът се датира най-рано в 135 г., когато Хадриан получава втората си императорска аklamация (Kienast 1996, 130). Трибунската власт е допълнена като [XX] въз основа на следващия надпис, но числото би могло да е и друго, напр. po[lt. XIX или XXI].

3) Другият фрагмент от сходен надпис⁴⁰ е открит в Кабиле през 1976 г. (обр. 10; Банев, Лазов 1981, 39-40, № 3 и обр. 3 = Велков 1991, 15-16, № 6 и 34, обр. 6 = AE 1985, № 769 = AE 1991, № 1404 = AE 1999, № 1372):

[Imp(eratori) Caes(ari), divi Traiani]

³⁸ Такъв прочит предлага и Weiss 2006, 364, бел. 28.

³⁹ Велков 1991, 18-20, № 10a и 37, обр. 9, с не съвсем точно разчитане и допълване; предлагам нов текст въз основа на аутописия: ... pro [salute] dd. nn. Imp. L. Sep. Sef[veri] e<[t]> M. [Au]r. Antonino (!) Aug[g. e]t P. S[e]ptimi Get[ae] [C]a[es]. et Iul. [Domnae Au]g. et c[o]horte (!) I Athoitorum (!) s[ub] p[raeside] Q. Egnati(o) Proculo leg. Au[g]g. pr.] pr. fecerunt templum Anton[ius] ? ---], etc. Датата, която не е на р. 8-9, а само на р. 11-12, е Imp(eratore) Ant(onino) III et P. S[ep]t[im]io G[e]l[ia] IPI co(n)s(ulibus), a. d. --JI Kal. Ferraris (!), т. е. между 14 и 30/31 януари 208 г.

⁴⁰ На същото място е открит и малък фрагмент от горен ляв ъгъл на плоча с надпис (Велков 1991, 16, № 7), в който на р. 1 и 2 се чете съответно Imp. [---] и Parth. [---], и частично запазени букви D/P? и R на р. 3, но Велков не казва дали това не може да е част от същия или от предишния надпис (височината на буквите е същата; липсва снимка).

Обр. 10. Кабиле. Фрагмент от втори надпис с името на управителя Фронто (по Велков 1991, 34, обр. 6)

Fig. 10. Kabyle. Fragment of a second inscription with the name of the governor Fronto (after Velkov 1991, 34, obr. 6)

[Parth(ici) f(ilio), divi Nervae ne-
[p(oti), Traiano Hadriano]
[Aug(usto), po]ntif(ici) ma[x(imo),
trib(unicia)]
[pot(estate)] XX, imp(eratori) II, co(n)[s(uli)
III, p(atr) p(atr)iae), 5
[Cavar]io Fronto[ne leg(ato)]
Aug(usti)] pr(o) pr(aetore)
[-----]

Надписът се датира според двадесетата трибунска власт на императора между 10 декември 135 и 9 декември 136 г.

И в двата надписа номенът на легата Фронто е допълван като [Vale?ri]o въз основа на предположението на Бешевлиев за името в надписа от Пауталия. Банев и Лазов поставят императорските имена в аблатив; у Велков и в двата надписа при имената преобладава аблативът⁴¹. Банев и Лазов обясняват, че предпочитат аблатива, защото така било и в открития през 1980 г. и по-добре запазен надпис от Кабиле (тук № 2), публикуван впоследствие от Велков (Банев, Лазов 1981, 40). В този надпис обаче са запазени падежни окончания единствено при [Trai]ano и Hadriano (второ склонение, т. е. еднакви форми за датив и аблатив), а няма окончания по трето склонение, които биха били различни за двата падежа. Затова предпочитам - както са постъпили и издателите на *Année épigraphique* - да поставя имената на императора в датив и да интерпретирам надписа като посветен на

⁴¹ У Велков има известно колебание в падежите, например *peroti* и в двата надписа е възстановено в датив; но това може да е и *larsus calami*, срв. очевидно невъзможната форма *pontif(ico)*, също и в двата надписа.

Обр. 11. Хисаря. Фрагмент от надпис с името на управителя Каварий Фронтон (по Tsontchev 1958, Pl. X, fig. 4)
Fig. 11. Hisarya. Fragment of an inscription with the name of the governor Cavarius Fronto (after Tsontchev 1958, Pl. X, fig. 4)

императора⁴².

4) Името на Каварий Фронтон е частично запазено и във фрагмент от латински надпис (обр. 11), открит през 1956 г. при събаряне на стена на къща в северната част на Хисаря, където е бил преизползван. Фрагментът (вис. 17 см, шир. 25 см, деб. 27 см; вис. на буквите 3-3,5 см) е публикуван от Д. Цончев, датира го във II в., но без да предлага допълване на текста (Tsontschev 1958, 530, № 4, Pl. X, fig. 4). Надписът е останал извън вниманието на изследователите, като изключим една бележка на Б. Геров, единствен разпознал истинското му значение (Gеров 1988, 78, бел. 52а). Коментиран е и от В. Герасимова, която предлага невероятни и езиково неприемливи допълнения (Герасимова-Томова 2005, 189, 195, № 5). Върху публикуваната фотография⁴³ виждам следните букви:

--TER+IN+--
--ATVS·A·CAV/--
--NTONELEG--
--PR·INTERAV--

Р. 1. Д. Цончев дава само E R; Б. Геров: T(?) ER; В. Герасимова: TER MIL AN (изглежда мислейки за [ve]ter(anus) mil(itavit) an(nis)?). Р. 2. ДЦ: atus ACAV; БГ: ATVS AC AV...; БГ:

⁴² За конструиране на текста с името на императора в датив (като адресат на посвещението) и името на провинциалния управител в аблатив (самостоятелно, без предлог като *sub* или причастие като *dedicante/cicante*) съществуват много паралели, напр. *IScM I*, № 151; *IScM II*, №№ 43, 48.

⁴³ Работих само по фотография, тъй като надписът, въпреки усилията на колегите от музеите в Пловдив и Хисаря, не може да бъде намерен (може би е загубен, тъй като не е постъпил в Пловдивския музей, за разлика от други надписи в публикацията на Цончев от 1958 г.).

ATVSACAVA(?) и [n]atus ACABA, [trans-]atus a(b) c(ohorte) Au(gusta) или [don]atus a(b) C. Av[idi Nigrini]. Р. 3. ДЦ: ITONELEG; БГ: ...NTONE LEG..., в което вижда провинциален управител на Тракия; БГ: ITONELEG, интерпретирано като кохорта [Er]iton(um) [Britonum?] и e(x) leg(ione). Р. 4: ДЦ: -r- inter a-; БГ: -R INTER AV, като в последните две букви вижда името на императорски домен, което би било потвърждение за името *vetus Augusti aria* [в надписа *IGBulg III*, 1, № 1477b], първоначално само *Augusti aria*; БГ: ter(minus) [!] inter Am[---] или An[---] p(osuit)].

Борис Геров вижда в надписа определяне на граници на императорски домен при провинциален управител Фронтон, „може би C. Gallonius Fronto Q. Marcius Turbo (в надпис от Български извор, 152 г. [...]) или ---rius Fronto (в надпис от Пауталия, 135 г. [...])“. Василка Герасимова го определя като надгробие на ветеран от неизвестен легион, изреждащо длъжностите му, но също възприема р. 4 като сведение за определяне на граница.

На р. 1, приемайки тълкуването на Геров за надписа, допълвам думата *terminu[s]*, съгласувана с минало страдателно причастие [---]atus с вероятно значение „установен“ или подобно⁴⁴. На р. 2-4 допълвам очевидното а Cava[rio | Fro]ntone leg(ato) [Aug(usti) | pr(o)] pr(aetore)⁴⁵, което показва, че отляво и отдясно са изгубени само по 2-3 букви⁴⁶, т. е. имало е около 14 букви на ред, цялата ширина на надписа е била ок. 40 см и видът му съответно ще да е бил като на граничен стълб. В изгубеното начало на надписа вероятно е стояла фразата [ex auctoritate Imp(eratoris), etc.], както в надписите за границите между Мизия и Тракия от 136 г. (*ILBulg*, №№ 184, 357, 358, 386, 390; Sharankov 2011, 147, бел. 74, №№ 1-4):

[Ex auctoritate]
[Imp(eratoris) Caes(aris), divi Tra]-
[iani Parth(ici) f(ili), divi]
[Nervae nep(otis), Traia]-
[ni Hadriani Aug(usti)],
[p(atris) p(atriciae), pont(ificis) max(im)i],
trib(unicia)]
[potest(ate) XIX/XX(?), imp(eratori) II, co(n)-
s(uli)]

⁴⁴ На снимката сякаш личи следа от буква пред ATVS, но без аутопсия на самия камък не се наемам да предлагам произволни допълнения.

⁴⁵ Заради изискванията на синтаксиса предпочитам да тълкувам буквата A пред името Cava[rio] като предлог, а не като съкратен преномен A(uilo), въпреки че може би е оградена с точки.

⁴⁶ Геров и Герасимова изглежда предполагат по-голям брой изгубени букви, макар че не го казват изрично.

[III], tərminu[s ---]
 [---]atus a Cava[rio]
 [Fro]ntone leg(ato) [Aug(usti)]
 [pr(o)] pr(aetore) inter Aṽ[gus]-
 [t--? et

„[По разпореждане на император цезар Тра-
 ян Хадриан Август, син на божествения Тра-
 ян Партски, внук на божествения Нерва, баща
 на отечеството, върховен жрец, с трибунска
 власт за -- (19 или 20?) път, два пъти импера-
 тор, три пъти консул, беше установ]ена (?) от
 Каварий Фронтон, августов легат пропретор,
 границата между Ав[густ--- и ...].“

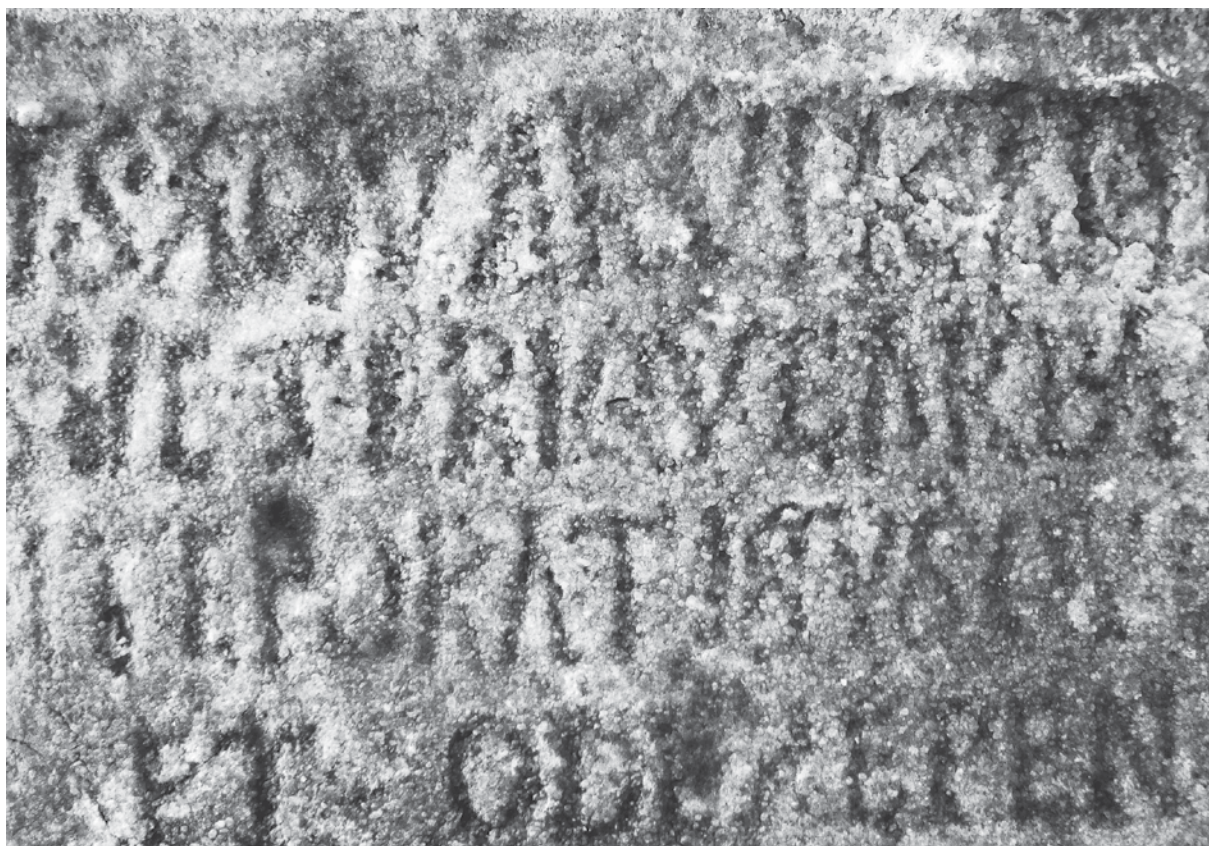
Не възстановявам името след *inter* като
 Aṽ[gustam ariam/aream], тъй като установих,
 че това име, както и цялата идея за два импе-
 раторски домена/селища, „Старото Августово
 място“, което предполага съответно да има и
 „Ново“, се дължи на погрешен прочит на над-
 писа IGBulg III, 1, № 1477 в първата публика-
 ция на Д. Дечев (Дечев 1937, 47-49 и обр. 1),
 възприет безкритично от следващите изследо-
 ватели. Огледът на надписа (РАМ - Пловдив,
 инв. № 1813), в който латинският текст, веро-

ятно от IV в., е изписан върху преизползвана
 подставка за скулптурна група на трите Ним-
 фи с гръцки надпис от II в., показва, че текстът
 на р. 2 се чете не -SESSISVETERIAVGARIA-,
 [ab in]sessis Veteri Aug(ustae) aria[e], „от на-
 станените в старото Августово място“, а
 -RESSISVETERIQVEAREAE- (обр. 12), кое-
 то допълвам като [ing]ressis veterique areae/
 areae (в датив или в аблатив), „входа и старото
 пространство (на термите?)“⁴⁷.

Въпреки това допускам, че в надписа за гра-
 ницата името след *inter*, ако втората частично
 запазена буква наистина е V, може да е било
 производно от Augustus и да става дума било
 за Августово, т. е. императорско имение, било
 за селище с „императорско“ име и по-специа-
 лен статус⁴⁸, което да е наложило определяне-
 то на границите му спрямо административната
 територия на Филипопол/провинция Тракия.

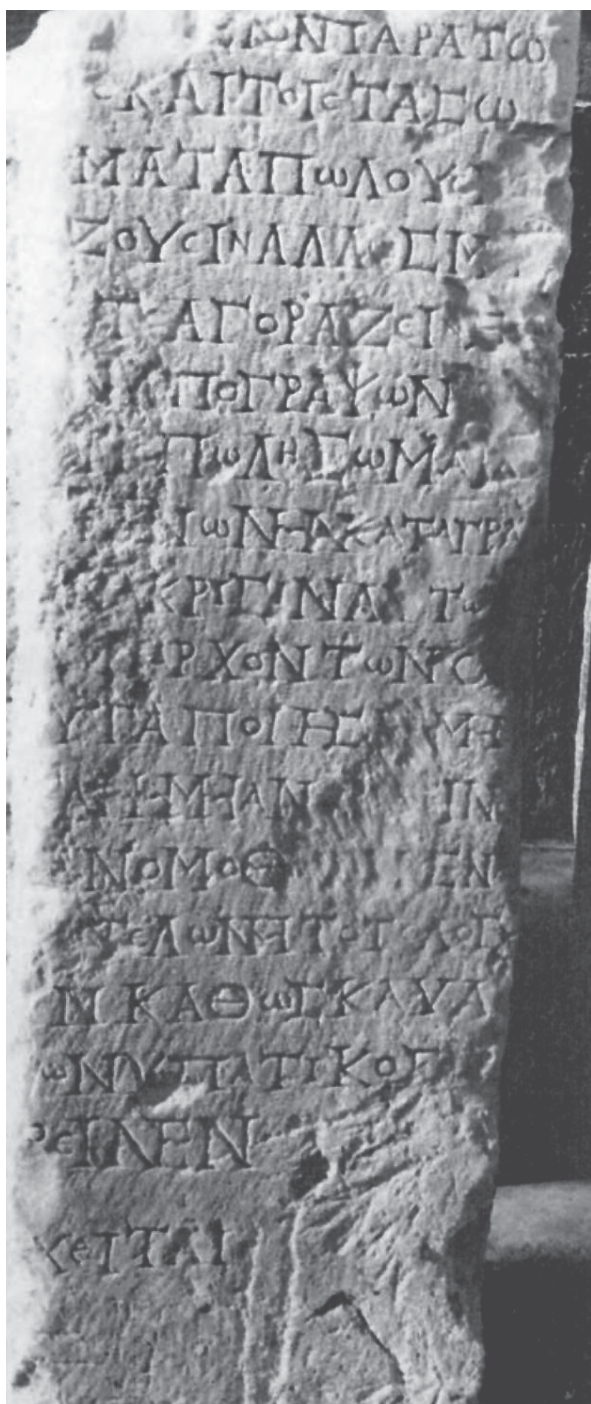
⁴⁷ Надписът, който ще коментирам по-подробно в друга публика-
 ция, при това е в стихове, т. е. не е вероятно в него да е било из-
 ползвано съкратено изписване AVG.

⁴⁸ Срв. наличието в Хисаря на латински надписи, включително над-
 гробие на ветеран (Герасимова-Томова 2005, 189, 196-197, №№
 6-8).

Обр. 12. Хисаря. Детайл от надпис с мнимото име *VETERI AVG ARIA[E]* на р. 2, където всъщност се чете *VETERIQVE AREAE*

Fig. 12. Hisarya. Detail of an inscription with the alleged name *VETERI AVG ARIA[E]* on l. 2, the actual text being *VETERIQVE AREAE*

Обр. 13. Бероя. Надпис, споменаващ декрет на Каварий Фронтон, консулар (по Müller 2001, 419, Abb. 1)
Fig. 13. Beroia. Inscription, mentioning a decree of Cavarius Fronto, consularis (after Müller 2001, 419, Abb. 1)

Това би обяснило и употребата на редкия за Тракия латински език (Sharankov 2011, 147 и бел. 72-74).

5) Последният надпис, в който по всяка вероятност се чете името на Каварий Фронтон, е разпореждане, издадено във връзка с продажбата на роби, от Бероя в Македония (обр. 13; ЕКМ Βέροια, № 13 = Müller 2001, 417-446, № 1

= AE 2001, № 1759)⁴⁹, в чийто край (р. 16-18) се цитира по-ранен подобен документ:

... καθὼς Καυὰ [ριος Φρόντ]ων ὑπατικὸς
[ἐπέκ]τεινεν.

„... както разпорежи Каварий Фронтон, консулар“.

В първото издание на надписа името не е проумяно и се предполага, че буквите ΚΑΥΑ са от сгрешено изписано име Клавдий, но Х. Мюлер разпознава началото на рядкото име Каварий, а за когномена предполага или Фронтон (което вече можем да допълним с увереност), или друго кратко име (Müller 2001, 422-424 и бел. 18). Доколкото Каварий Фронтон е споменат като consularis⁵⁰, той едва ли е бил от управителите на Македония, които са били с преторски ранг, затова се предполага, че може да е бил специален пълномощник на императора (Müller 2001, 421-422; Thomasson 2009, 71, № 23:044 а).

Едва ли е случайно, че тъкмо от времето на мандата на Каварий Фронтон в Тракия притежаваме значителен епиграфски материал - строителните надписи от Пауталия, Никополис и Кабиле (където тогава вероятно е преместена и II Луценска кохорта), базите за императорски статуи от Никополис, надписите за границите между Долна Мизия и Тракия и фрагмента за граници от Хисаря⁵¹. Наличните данни и особено граничните надписи говорят за сериозна реорганизация на провинцията, преместване на военни части и уточняване на градските територии (Gerov 1979, 222-224), като специално за Никополис се предполага, че последното може би е имало твърде благоприятно значение и затова градът е почел императора със статуи (срв. Владкова 1991, 22; Vladkova 2002, 31-32). Очевидни са и грижите за благоустройството на самите градове - изграждането на базилика, а значи и оформянето на агората в Пауталия (Кацарова 2005, 111-117), строежът на храм на Хюпсисост в Никополис; издигането на постройки, а може би и на самия военен лагер в Кабиле (Велков 1991, 14); император-

⁴⁹ В ЕКМ Βέροια датата е „III в. сл. Хр. (?)“; Мюлер поставя надписа във втората половина на II - началото на III в. според палеографията; сравнението с датирани надписи от Бероя наистина показва най-голяма близост с такива от II в. Установяването на името на Каварий Фронтон не може да подпомогне датировката, тъй като в надписа неговото постановление просто се цитира, без да се уточнява преди колко време е било издадено.

⁵⁰ Засега името на Каварий Фронтон не се е появило като консул, но и данните за допълнителните консули (consules suffecti) през годините след мандата му в Тракия са непълни (Degrassi 1952, 39 sqq.; актуализиран списък на консулите за управлението на Антонин Пий, 138-161 г., у Еск 2013).

⁵¹ Вероятно от близко, малко по-ранно време са и споменатите по-горе два надписа за новите граници на Абдера (IThrAeg, №№ E78-E79).

ското имение или селище при Хисаря. Всичко това сякаш затвърждава предположението, че поне част от тези мероприятия са следствие от скорошното посещение на император Хадриан в провинцията⁵². Нормално е и провинциални-

ят управител Каварий Фронто, след значителната си дейност и разрешаването на редица проблеми в Тракия, да е бил изпращан от императорите със специални мисии и в други провинции на империята като Македония.

⁵² Точната дата на това (второ) посещение на Хадриан в Тракия не е установена - изследователите се колебаят между 131 г. (Halfmann 1986, 188-210); 132 или самото начало на 133 г. (Еск,

Holder, Pangerl 2010, 193-194, 198; Jones 2011, 319-321); 133 г. (Syme 1988, 165, 168-169); и дори 133 - началото на 134 г. (Birley 1997, 279-280). Срв. и бел. 34 по-горе.

Цитирана литература:

Банев, Лазов 1981: К. Банев, Р. Лазов. Латински надписи от Долна Мизия и Тракия. - Археология, 4, 1981, 37-45.

Бешевлиев 1952: В. Бешевлиев. Епиграфски приноси. София, 1952.

Буюклиев, Шаранков 2007: Х. Буюклиев, Н. Шаранков. Още два надписа за Марк Аврелий Азиатик - πατήρ πατρίδος на Августа Траяна. - В: Проблеми и изследвания на тракийската култура. 2. Казанлък, 2007, 176-188.

Велков 1991: В. Велков. Надписи от Кабиле. - В: Кабиле, т. 2. София, 1991, 7-53.

Велков, Александров 1994: В. Велков, Г. Александров. Монтана 2. Епиграфски паметници от Монтана и района. Монтана, 1994.

Владкова 1991: П. Владкова. Постамент за статуя с надпис на старогръцки език от Никополис ад Иструм. - Годишник на музеите от Северна България, 17, 1991, 19-23.

Владкова 2003: П. Владкова. Култовете в границите на административната територия на Никополис ад Иструм. - В: Studia Protobulgarica et mediaevalia Europensia. В чест на професор Веселин Бешевлиев. София, 2003, 101-112.

Владкова 2005: П. Владкова. Постамент за конна статуя на император в Nicopolis ad Istrum. - В: Културните текстове на миналото. Носители, символи и идеи. Книга I: Текстове на историята, история на текстовете. София, 2005, 112-120.

Герасимова-Томова 2005: В. Герасимова-Томова. Диоклецианопол и неговата околност в светлината на намерените там епиграфски паметници от I-III в. - Нумизматика, сфрагистика и епиграфика, 2, 2005, 187-203.

Геров 1961: Б. Геров. Проучвания върху западнотракийските земи през римско време [I]. - Годишник на Софийския университет, Филологически факултет, LIV, 3, 1959/60 [1961], 153-407.

Геров 1969: Б. Геров. Проучвания върху западнотракийските земи през римско време. Част III. - Годишник на Софийския университет, Факултет по западни филологии, LXII, 2, 1968 [1969], 119-247.

Дечев 1937: Д. Дечев. Античното име на Хисара. - Годишник на Пловдивската народна библиотека и музей, 1935-1936 [1937], 47-51.

Дремсизова-Нелчинова 1999: Ц. Дремсизова-Нелчинова. Находки от крепостта край Мездра. - В: Thracia antiqua 10. Studia in memoriam magistri prof. Georgi Mihailov. София, 1999, 254-263.

Иванов, Иванов 1994: Т. Иванов, Р. Иванов. Никополис ад Иструм. Том I. София, 1994.

Кацаров 1915: Г. Кацаров. Нови антични паметници от България. - Известия на Историческото дружество в София, 4, 1915, 1-7.

Кацарова 2005: В. Кацарова. Пауталия и нейната територия през I - VI в. Велико Търново, 2005.

Кесякова 1989: Е. Кесякова. Антична синагога във Филипопол. - Археология, 1, 1989, 20-33.

Радославова, Дзанев 2014: Г. Радославова, Г. Дзанев. Археологическо наблюдение в Абритус. - В: Археологически открития и разкопки през 2013. София, 2014, 350-352.

Слокоска и др. 1986: Т. Иванов, Л. Слокоска, П. Георгиев, Р. Иванов, Г. Кабакчиева, В. Начева, И. Църков, Ц. Вълков, К. Ставракиев, А. Поултър, П. Стрейнч, М. Даусън, Д. Шепърд, Д. Баушер, Р. Фалкнер. Разкопки в Никополис ад Иструм. - В: Археологически открития и разкопки през 1985 г. Велико Търново, 1986, 85-88.

Тачева-Хитова 1982: М. Тачева-Хитова. История на източните култове в Долна Мизия и Тракия (V в. пр. н. е. - IV в. от н. е.). София, 1982.

Шаранков 2006: Н. Шаранков. Пет филипополски надписа в чест на император Максимин Тракиец и сина му цезар Максим (235-238). - Известия на Археологическия институт, 39, 2006, 231-242.

Шаранков 2013: Н. Шаранков. Посвещение на Митра от Никополис ад Иструм. - Археология, 2, 2013, 38-56.

Birley 1997: A. R. Birley. Hadrian. The restless emperor. London, New York, 1997.

Collar 2013: A. Collar. Religious networks in the Roman Empire. The spread of new ideas. Cambridge, 2013.

Corsten, Riel 2012: T. Corsten, M. Riel. A dedication to Herakles, Hosios and Dikaos and Chrysea Parthenos from the Kibyrtis. - Gephyra, 9, 2012, 143-151.

- Dana 2006:** D. Dana. Les noms de facture thrace dans LGPN IV : les noms fantômes et d'autres corrections. - Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik, 157, 2006, 127-142.
- Degrassi 1952:** A. Degrassi. I fasti consolari dell'Impero romano dal 30 avanti Cristo al 613 dopo Cristo. Roma, 1952.
- Dörner 1957:** F. K. Dörner. Prusias 5: Prusias ad Hypium. - In: Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft, Bd. 22, Hbbd. 45 (Priscilla bis Psalychia-dai). Stuttgart, 1957, 1128-1148.
- Dunst 1963:** G. Dunst. Zu IG Bulg III. - Helikon, 3, 1963, 476-483.
- Eck 1974:** W. Eck. Fronto 4c: [---]rius Fronto. - In: Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft. Supplementband XIV. München, 1974, 123.
- Eck 2011:** W. Eck. Zwei Diplome für Rätien und Thrakien. - Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik, 178, 2011, 247-251.
- Eck 2013:** W. Eck. Die Fasti consulares der Regierungszeit des Antoninus Pius. Eine Bestandsaufnahme seit Géza Alföldys „Konsulat und Senatorenstand“. - In: Studia epigraphica in memoriam Géza Alföldy (= Antiquitas: Abhandlungen zur alten Geschichte, 61). Bonn, 2013, 69-90.
- Eck, Holder, Pangerl 2010:** W. Eck, P. Holder, A. Pangerl. A diploma for the army of Britain in 132 and Hadrian's return to Rome from the East. - Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik, 174, 2010, 189-200.
- EKM Βέροια:** Α. Γουναρσπούλου, Μ. Χατζόπουλος. Ἐπιγραφές κάτω Μακεδονίας (μεταξύ τοῦ Βερμίου ὄρους καὶ τοῦ Ἀξιῶ ποταμοῦ). Τεύχος α'. Ἐπιγραφές Βέροιας. Ἀθήνα, 1999.
- Forsén 1993:** B. Forsén. The sanctuary of Zeus Hypsistos and the Assembly Place on the Pnyx. - Hesperia, 62.4, 1993, 507-521.
- Franken 2002:** N. Franken. Lampen für die Götter. Beobachtungen zur Funktion der sogenannten Vexillumaufsätze. - Istanbuler Mitteilungen, 52, 2002, 369-381.
- Gerov 1979:** Die Grenzen der römischen Provinz Thracia bis zur Gründung des Aurelianischen Dakiens. - In: Aufstieg und Niedergang der römischen Welt. II, Principat. Bd. 7.1: Politische Geschichte (Provinzen und Randvölker: griechischer Balkanraum, Kleinasien). Berlin - New York, 1979, 212-240.
- Gerov 1988:** B. Gerov. Landownership in Roman Thracia and Moesia (1st-3rd century). Amsterdam, 1988.
- Halfmann 1986:** H. Halfmann. Itinera principum. Geschichte und Typologie der Kaiserreisen im Römischen Reich. Stuttgart, 1986.
- IGBulg:** Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae, edidit G. Mihailov. Vol. I² – V. Serdicae, 1958-1997.
- IGLNovae:** J. Kolendo, V. Božilova (éd.). Inscriptions grecques et latines de Novae (Mésie inférieure). Bordeaux, 1997.
- IK Byzantion:** Die Inschriften von Byzantion. Teil 1: Die Inschriften, herausgegeben von A. Łajtar (= Inschriften griechischer Städte aus Kleinasien, 58). Bonn, 2000.
- IK Prusias:** Die Inschriften von Prusias ad Hypium, herausgegeben von W. Ameling (= Inschriften griechischer Städte aus Kleinasien, 27). Bonn, 1985.
- IThrAeg:** Α. Δ. Λουκοπούλου, Α. Ζουρντζή, Μ. Γ. Παρισάκη, Σ. Ψωμά. Ἐπιγραφές τῆς Θράκης τοῦ Αἰγαίου μεταξύ τῶν ποταμῶν Νέστου καὶ Ἐβρου (νομοὶ Ξάνθης, Ροδόπης καὶ Ἐβρου). Ἀθήνα, 2005.
- Jones 2011:** C. P. Jones. An edict of Hadrian from Maroneia. - Chiron, 41, 2011, 313-325.
- Kienast 1996:** D. Kienast. Römische Kaisertabelle. Grundzüge einer römischen Kaiserchronologie. Darmstadt, 1996.
- Kourouniotes, Thompson 1932:** K. Kourouniotes, H. A. Thompson. The Pnyx in Athens. A study based on excavations conducted by the Greek Archaeological Service. - Hesperia, 1, 1932, 90-217.
- LGPN V.A:** A lexicon of Greek personal names, edited by P. M. Fraser and E. Matthews. Volume V.A, Coastal Asia Minor: Pontos to Ionia, editor T. Corsten. Oxford, 2010.
- Mihailov 1943:** G. Mihailov. La langue des inscriptions grecques en Bulgarie. Phonétique et morphologie. Sofia, 1943.
- Mitchell 1999:** S. Mitchell. The cult of Theos Hypsistos between Pagans, Jews, and Christians. - In: P. Athanassiadis, M. Fredde (eds.). Pagan monotheism in Late Antiquity. Oxford, 1999, 81-148.
- Mitchell 2010:** S. Mitchell. Further thoughts on the cult of Theos Hypsistos. - In: S. Mitchell, P. van Nuffelen (eds.). One God. Pagan monotheism in the Roman Empire. Cambridge, 2010, 167-208.
- Müller 2001:** H. Müller. Makedonische Marginalien. - Chiron, 31, 2001, 417-455.
- Paz de Hoz 1999:** M. Paz de Hoz. Angelos y Theion en exvotos anatolios. - In: Τῆς φιλῆς τάδε δῶρα. Miscelánea léxica en memoria de Conchita Serrano (= Manuales y Anejos de «Emerita», XLI). Madrid, 1999, 103-109.
- Pilhofer 1995:** P. Pilhofer. Philippi, Bd. I. Die erste christliche Gemeinde Europas (= Wissenschaftliche Untersuchungen zum Neuen Testament, 87). Tübingen, 1995.
- Ricl 1991:** M. Ricl. Hosios kai Dikaïos. Première partie: Catalogue des inscriptions. - Epigraphica Anatolica, 18, 1991, 1-70.
- Ricl 1992:** M. Ricl. Hosios kai Dikaïos. Seconde partie: Analyse. - Epigraphica Anatolica, 19, 1992, 71-103.
- Ricl 2008:** M. Ricl. Newly published and unpublished inscriptions for Hosios and Dikaïos and their contribution to the study of the cult. - In: Vom Euphrat bis zum Bosporus. Kleinasien in der Antike. Festschrift für Elmar Schwertheim zum 65. Geburtstag (= Asia Minor Studien, Bd. 65). Bonn, 2008, 563-579.
- Roberts, Skeat, Nock 1936:** C. Roberts, T. C. Skeat, A. D. Nock. The gild of Zeus Hypsistos. - Harvard Theological Review, 29, 1, 1936, 39-88.
- Sayar 1998:** M. H. Sayar. Perinthos-Herakleia (Marmara Ereğlisi) und Umgebung. Geschichte, Testimonien, griechische und lateinische Inschriften. Wien, 1998.

Sharankov 2007: N. Sharankov. The Thracian kotvón: new epigraphic evidence. - In: Thrace in the Graeco-Roman World. Proceedings of the 10th International Congress of Thracology (Komotini - Alexandroupolis, 18-23 October 2005). Athens, 2007, 518-538.

Sharankov 2011: N. Sharankov. Language and society in Roman Thrace. - In: I. Haynes (ed.). Early Roman Thrace. New evidence from Bulgaria (Journal of Roman Archaeology, suppl. series no. 82). Portsmouth, 2011, 135-155.

SIBulg: V. Beševliev. Spätgriechische und spätlateinische Inschriften aus Bulgarien (= Berliner byzantinistische Arbeiten, 30). Berlin, 1964.

Slavova 2004: M. Slavova. Phonology of the Greek inscriptions in Bulgaria (= Palingenesia, 83). Stuttgart, 2004.

Syme 1956: R. Syme. Missing persons (P-W VIII A). - Historia. Zeitschrift für Alte Geschichte, 5, 2, 1956, 204-212.

Syme 1988: R. Syme. Journeys of Hadrian. - Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik, 73, 1988, 159-170.

Tačeva-Hitova 1978: M. Tačeva-Hitova. Dem

Hypsistos geweihte Denkmäler in den Balkanländern (Untersuchungen zur Geschichte der antiken Religionen, IV). - Balkan Studies, 19, 1, 1978, 59-75.

Tatscheva-Hitova 1977: M. Tatscheva-Hitova. Dem Hypsistos geweihte Denkmäler in Thrakien (Untersuchungen zur Geschichte der antiken Religionen, III). - Thracia, IV, 1977, 271-301.

Thomasson 1984: B. E. Thomasson. Laterculi praesidum, vol. I. Gothoburgi, 1984.

Thomasson 2009: B. E. Thomasson. Laterculi praesidum, vol. I ex parte retractatum. Göteborg, 2009.

Tsontchev 1958: D. Tsontchev. Inscriptions latines nouvellement découvertes en Bulgarie du Sud. - Latomus, 17, 1958, 528-530.

Vladkova 2002: P. Vladkova. The earliest Nicopolis ad Istrum. - In: The Roman and Late Roman city. The international conference (Veliko Turnovo 26-30 July 2000). Sofia, 2002, 30-34.

Weiss 2006: P. Weiss. Iulius Crassipes, leg. Aug. Thraciae, cos. suff. 140, und Iulius «Crassus». Mit neuen Münzen von Anchialos. - Chiron, 36, 2006, 357-367.

Building inscription for a temple in Nicopolis ad Istrum (Abstract)

Nicolay Sharankov

This article presents a building inscription from Nicopolis ad Istrum (fig. 1) unearthed in 1985 during excavation directed by Lyudmila Slokoska. It was found reused in a conflagration layer with building material from the fourth century AD at the southern wall of the city. The inscription is on a limestone slab with only the face well dressed, which indicates it was built into a wall. The text is inscribed within *tabula ansata*, the letters are worn, but legible. The translation reads as follows:

“Good fortune! For the victory and eternal permanence of Emperor Trajan Hadrian Caesar Augustus, Sabina Augusta and their entire house, of the sacred Senate and the people of Rome, of Cavarus Fronto, *legatus Augusti pro praetore* of the Thracian province, and of the *boule* and *demos* of Ulpia Nicopolis ad Istrum – Iason, son of Apphus, from Prusias ad Hypium, built at his own expense the temple of Theos Hypsistos”.

The inscription has the typical formula for the victory/health/welfare of the Emperor and his family, the Roman state, the provincial governor, and the community of the city that appears in the

beginning of many inscriptions related to the construction of public buildings and other activities, such as invitations to gladiatorial games (e.g. fig. 3) and other events related to the imperial cult. The present inscription is the earliest known example of the use of this formula in Nicopolis ad Istrum.

Prusias ad Hypium, the birthplace of the dedicant Iason, was located in the Roman province of Bithynia, and his father's name Apphus was very popular in Asia Minor, including in Prusias. The dedicant is the first known immigrant from Prusias ad Hypium in Nicopolis ad Istrum, but numerous persons from Bithynia, e.g. from Nicaea and Nicomedia, are attested in Nicopolis.

This is the first inscription that documents the cult of Theos Hypsistos in Nicopolis and the only epigraphic evidence from Thrace that explicitly links the worship of Hypsistos with a dedicant of eastern origin. Until now, there were only indirect arguments, based on onomastics, in favor of eastern worshipers of Hypsistos in Thrace. Some of them are dubious, for example a dedicant to Zeus Hypsistos from Abdera (fig. 5; IThrAeg, E19) that

actually combines two separate inscriptions of different date. An eastern dedicant and possible Jewish influence could be detected in a dedication with an eagle from Philippopolis (IGBulg III, 1, 937) that contains an example of isopsephy: the number /ATTIIΓ = 1383 appears instead of the name of the dedicant.

Other eastern cults were also worshiped in Nicopolis ad Istrum, e.g. of Hosios and Dikaioi (fig. 6; IGBulg II, 680) that some scholars relate to the worship of Theos Hypsistos.

Despite the numerous inscriptions for Theos Hypsistos in the ancient world, archaeological evidence about the sanctuaries of the god has been discovered only at a few sites and in most cases these were not temples, but sanctuaries and features under open sky (for example in Oenoanda and on the Pnyx in Athens); for this reason, a hypothesis has been proposed that the god may have been worshiped in the temples of other deities. The inscription from Nicopolis ad Istrum is the first epigraphic evidence that attests a temple of Theos Hypsistos. Unfortunately, the limestone slab was reused and not found *in situ*, and therefore it cannot help the identification of the archaeological remains of the temple in Nicopolis. The temple could be discovered in future excavation, should it yield other inscriptions with the god's name or items and gifts that are typical of the cult of Hypsistos, e.g., lamps or depictions of eagles.

The date of the inscription for the temple of Theos Hypsistos could be specified based on the evidence from the text itself and the name of the provincial governor Cavarius Fronto, who was known so far from several inscriptions with the incomplete name [---]rius Fronto. The *terminus ante quem* for the inscription from Nicopolis ad Istrum is the middle of AD 136, as it contains the name of Sabina Augusta (who died in the late 136 or in 137), but does not list as member of the Imperial Family Aelius Caesar (adopted by Emperor Hadrian between June and August 136).

The governor of the province of Thrace Cavarius Fronto is attested in a building inscription for a basilica in Pautalia (fig. 8; IGBulg IV, 2057), dated between January 1 and December 9, AD 135, and in two building inscriptions with similar contents

from Kabyle, one of which is not earlier than AD 135 (fig. 9; AE 1991, 1403 = AE 1999, 1371), and the other is dated between December 10, AD 135, and December 9, AD 136 (fig. 10; AE 1985, 769 = AE 1991, 1404 = AE 1999, 1372). The author suggests some corrections and additions to the texts of these inscriptions. The name of the governor Cavarius Fronto – *Cava[r]io Fro[nt]one leg(ato) [Aug(usti) pr(o)] pr(aetore)* – could be restored in a fragment of a Latin inscription for establishing of boundaries from Hisarya (fig. 11) that has not received proper attention yet. The list and the chronology of the governors of the province of Thrace under Emperor Hadrian are not definitely established and we do not know with certainty who was Cavarius Fronto's immediate predecessor; this could have been the legate with cognomen Agrippa, known from an inscription from Abdera (IThrAeg, E79; AD 131-132?), or Publius [---] in an inscription from Perinthos (Sayar 1998, 219-220, no. 37; AD 128-136; but that Publius could have been Cavarius Fronto himself); Cavarius Fronto's successor was probably Iulius Crassipes, attested as governor of Thrace in October, AD 138 (AE 1998, 620). Cavarius Fronto seems to have been the same person as the consularis Κανὰ[---]ων in an inscription from Beroia in Macedonia (fig. 13; AE 2001, 1759), whose name H. Müller completed as Κανὰ[ριος Φρόντ]ων; he was probably not a provincial governor of Macedonia, but a special representative of the Emperor.

There is considerable epigraphic material from Cavarius Fronto's governorship in Thrace – in addition to the building inscriptions from Nicopolis ad Istrum, Pautalia, and Kabyle, and the border inscription from Hisarya, there are several honorary inscriptions for the Emperor Hadrian from Nicopolis ad Istrum and a series of inscriptions about the borders between Lower Moesia and Thrace, established on the order of the Emperor. All this indicates a serious reorganization of the province, defining of borders, and care for the cities' urban development, possibly the result of Hadrian's recent visit in Thrace. Probably, after his successful mandate in Thrace, Cavarius Fronto was sent by the Emperor on a special mission to the province of Macedonia.

Сондажно археологическо проучване на праисторическото селище Калитиново-Герена край Стара Загора

Петър Калчев, Десислава Андреева¹

Праисторическото селище е разположено източно от Стара Загора, в м. Герена до Калитиново. Площта му е 15 дка. Археологическият обект е съществувал като ниска селищна могила, обитавана през неолита и ранната бронзова епоха. В резултат на продължителната селскостопанска и строителна интервенция по-горните културни пластове са изцяло унищожени. Понастоящем по повърхността се откриват раннеолитни материални останки - предмети, фрагменти от керамични съдове и съоръжения, мазилки от жилища. Във връзка с инвестиционно намерение, сондажните археологически проучвания бяха организирани като спасителни през месеците септември - октомври 2013 г.²

Съобразно целите на разкопките (констатиране дебелината на културния пласт в западната част на селището и установяване на хронологическата и културната му принадлежност) около и в близост до съществуващите там сгради на сушилните за тютюн са направени четири сондажа с обща площ 63 кв. м. Два от сондажите са разположени в линия, маркираща

предполагаемата западна периферия на селището, а останалите два - на север и северозапад от тях, в непосредствена близост до жилищните и стопански постройки.

Основната цел на настоящото съобщение е да представи резултатите от проучването на здравия културен пласт от раннеолитния период, който е регистриран в сондажи I и II. Накратко ще бъдат описани и материалите от средно- и късноолитните пластове, регистрирани в сондажи III и IV³.

Раннеолитен пласт. В сондаж I е констатиран здрав културен пласт от ранния неолит с дебелина 1,20 м със следната стратиграфия:

Стерилна основа е установена на дълбочина 1,70 м. Над нея лежи хомогенен хумусен пласт с черен цвят и дебелина 45-50 см, в който липсват археологически материали.

На дълбочина 1,07 м в южната част на сондажа е регистриран частично запазен под на раннеолитна къща (обр. 1). Запазената част от пода е 5,4 кв. м (3 x 1,80 м); изграден е от жълто-кафява глинеста пръст с дебелина 5 см. Подът е покрит на отделни места с черни въглени и бяла пепел в тънък слой с дебелина 0,5 - 1 см. Над пода са документирани и фрагмен-

¹ Автор на текстовете за стратиграфия е Петър Калчев, а на останалия текст и таблата - Десислава Андреева

² Научен ръководител на разкопките е Петър Калчев (РИМ Ст. Загора), заместник-ръководител е Десислава Андреева (ИМ „Искра“ Казанлък). В проучването участва Нели Славова (бакалавър по археология).

³ Пълната характеристика на керамичния комплекс от средноолитния пласт от култура Протокараново III ще бъде публикувана по-късно.

лаб. код	мех. пласт / ниво	материал	дата ВР	калибр. дата ВС (2σ)
SUERC-50787	160,36-160,30 м	Bos primigenius f. taurus L, humerus	7017 ± 31	5988-5840
SUERC-50788	160,50-160,45 м	Bos primigenius f. taurus L, os humeri	7007 ± 31	5986-5834
SUERC-50789	160,40-160,35 м	Bos primigenius f. taurus L, humerus	7024 ± 31	5992-5839

Таблица 1. Калитиново-Герена. Сондаж I. Радиовъглеродно датиране на раннеолитния пласт
Table 1. Kalitonovo-Gerena. Trench I. Radiocarbon dating of the Early Neolithic layer

Обр. 1. Калитиново-Герена. Сондаж I. Останки от раннонеолитно жилище
Fig. 1. Kalitinovo-Gerena. Trench I. Remains of an Early Neolithic house

ти от мазилките на рухналите стени на жилището. Мазилките са локализирани в отделни струпвания с различни размери и дебелина около 15 - 20 см.

В югозападния ъгъл на сондажа, върху пода, са констатирани останки от разрушена основа на съоръжение (пещ или огнище?). Останките от основата имат неправилна овална форма с диаметър 80 см и дебелина 15 см. Изградена е от пласт глина, върху който е оформена подложка от керамични фрагменти и дребни камъни, обмазани отгоре с глина. Замазката не е запазена, но фрагменти от нея са открити в пласта над пода на постройката. На север от съоръжението лежи част от хромелен камък, каменно точило и струпване от фрагментирани керамични съдове. Каменните находки и съдовете лежат върху пода и са затрупани от рухналите стени на постройката. Фрагментите са от няколко дебелостенни дълбоки паници и гърневидни съдове. Между грубите дебелостенни съдове се откриват и фрагменти от по-фини червеноангобирани съдове с бяла рисунка.

Проучената част от разрушената постройка не носи данни за плана и размерите ѝ.

Пластът над жилището е от жълта глина със значителна плътност и отделни пепелни прослойки с въглени и малки фрагменти червена мазилка. Дебелината му варира от 30 до 60 см. Архитектурни съоръжения и археологически структури в него не са констатирани. Отложенията са с висока концентрация на археологически материали - фрагменти от керамични съдове и животински кости.

Раннонеолитният пласт с останките от жилището е прорязан от вкопана пепелна структура, чийто депонат превишава с около 20 см нивото на вкопаването и покрива в северна и южна посока по-ранния пласт (обр. 2). Ширината на вкопаването е 4,50 м (север - юг). В източна посока структурата е разрушена от изградената ограда на складовите помещения. Предвид границите на сондажа в западна и източна посока, очертанията на вкопаването не са установени. Вероятно дължината му в посока изток - запад е от 7 до 10 м. В структурата на различни дълбочини са регистрирани струпвания от червени мазилки, сива пепел с въглени, фрагменти от керамични съдове и няколко локални места за горене („огнища”), които маркират поне шест

отделни етапа на запълването ѝ (обр. 3). Проведените археоботанични изследвания⁴ на взетите проби показват, че овъглената дървесина е от дървесните видове дъб, елша, топола и бор с преобладаващо присъствие на дъба. За по-голямо удобство по-нататък в текста местата за горене ще се наричат условно „огнища“.

На дълбочина 1,15 м пред източния профил на сондажа е регистрирано струпване на животински кости и фрагменти от керамични съдове с диаметър до 30 см. Сред животинските кости е открита долна челюст от говедо. Керамичните фрагменти са от паници и гърневидни съдове, срещат се и кухи столчета на червено-ангобирани съдове с бяла орнаментация. На същата дълбочина на около метър пред западния профил се очерта петно от сива и бяла пепел с диаметър 80 см и дебелина 7 - 8 см; наситен е с въглени, фрагменти от керамични съдове и животински кости. Под него лежи тънка ивица с дебелина около 1 см от песъчлив жълтеникав пласт, под който е открито петно от червена мазилка с идентични на сивото петно размери и дебелина 6 см. Пластът около двете съоръжения е черен с ниска плътност и малко количество археологически материали - фрагменти от керамични съдове и животински кости.

На дълбочина 0,85 м непосредствено пред западния профил се очерта ивица от бяла пепел и въглени с дължина 3,10 м (изток - запад), ширина 1,60 м (север - юг) и дебелина около 10 см. При проучването на пласта от сива пепел се откри ниво от тъмносива глина с висока концентрация на черни въглени. На повърхността

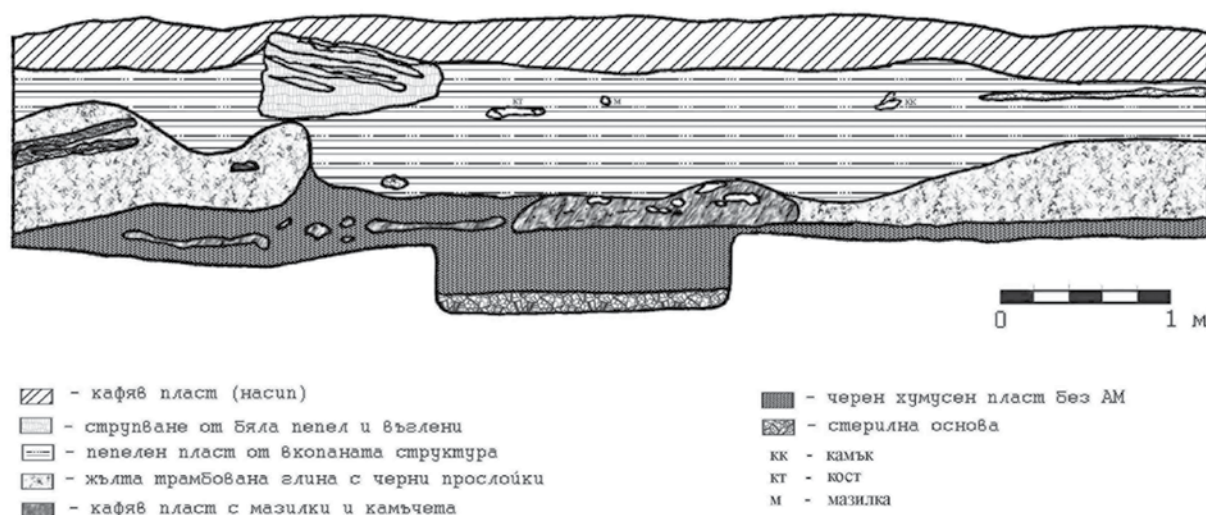
на площадката на 2,35 м пред западния профил е открита костна игла.

На дълбочина 0,70 м пред източния профил на сондажа е регистрирано „огнище“. Структурата, която локализира мястото за горене, се състои от сив пепелен пласт, наситен с черни въглени, с диаметър 1 м, върху който лежи пласт от бяла глина с дебелина 3 - 4 см с неправилни овални очертания и диаметър 70 см.

На дълбочина 0,55 - 0,60 м в централната част на сондажа е регистрирано керамично струпване с неправилна овална форма с размери 1,10 м (север - юг) и 0,80 м (изток - запад). Струпването се състои от фрагменти раннеолитни керамични съдове (столчета, устийни фрагменти, дъна и стени на съдове), мазилки и малки камъни. При почистването му са открити животински кости и малки черни въглени. На 2,50 м южно от струпването е почистено петно от бяла пепел, което локализира място за горене („огнище“). Максималният му диаметър е 50 см, около него лежи сив пепелен пласт, с диаметър 1 м наситен с малки черни въглени. На 2 м югозападно от „огнището“ е почистен друг участък от сива пепел с диаметър 80 см. На север от площадката е регистрирано петно от жълта трамбована глина с правилна кръгла форма и диаметър 20 - 22 см. Повърхността му е неравна, а дебелината е 2 - 3 см. Непосредствено западно от този трамбован кръг е открито дъно на дебелостенен съд с овъглена вътрешна повърхност (обр. 4).

На дълбочина 35 - 40 см пред южния профил на сондажа са регистрирани две петна от бяла глина с неправилни очертания и размери 70 x 30 см. На север от тях, пред западния про-

⁴ Анализите са извършени от Цветана Попова, НАИМ-БАН

Обр. 2. Калитиново-Герена. Сондаж I - раннеолитен пласт. Източен стратиграфски профил
Fig. 2. Kalitinovo-Gerena. Trench I, Early Neolithic layer: Eastern stratigraphic section

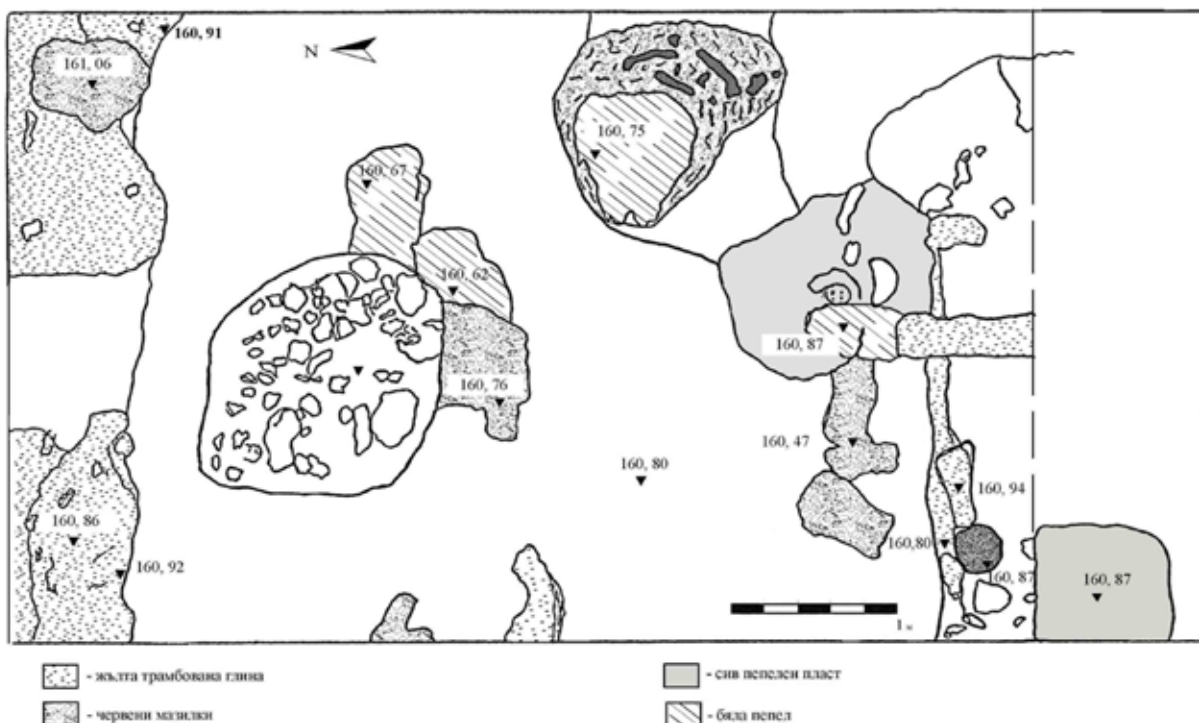
Обр. 3. Калитиново-Герена. Сондаж I. Етап от проучването на вкопаната структура
Fig. 3. Kalitinovo-Gerena. Trench I. Excavation of the negative feature

фил се очертават две струпвания на мазилки. Първото струпване е от мазилки с керемидено-червен цвят, неравна повърхност и неправилни очертания. Регистрирани са в централната част на разширението на 75 см пред западния профил. Размери север - юг 87 см; изток - запад 68 см. В югозападната част на струпването са почистени фрагменти от дебелостенен съд с релефна украса и фрагмент от хромелен камък. Фрагменти от съдове и хромелни камъни са пръснати и на запад от струпването. Второто струпване е разположено на 20 см североизточно от първото. Има неправилни очертания и размери север - юг 1 м и изток - запад 50 см. Пластът около струпванията и пепелните петна е с кафяв цвят и по-ниска плътност. В отделни участъци личат малки черни петна от въглини. Наситен е с находки, фрагменти от керамични съдове и животински кости.

На дълбочина 25 см пред северния профил на сондажа е регистрирана сива пепелна ивица. Дължината ѝ е 3,50 м север - юг, а ширината варира от 1,50 м на изток до 2 м на запад. Повърхността ѝ е неравна и върху нея личат фрагменти от раннонеолитни керамични съдове. На

същата дълбочина пред южния профил на сондажа е установен участък от по-твърда жълтеникава глина с пясъчливи примеси. Има неправилни очертания и размери север - юг 2,25 м, изток - запад 1,70 м. По неравната ѝ повърхност личат петна от червени стенни мазилки. Около двете структури пластът е от кафява пръст с по-ниска плътност, наситен с находки, фрагменти от раннонеолитни керамични съдове и животински кости.

Дебелината на здравия раннонеолитен пласт, регистриран в сондаж II е 90 см. Пластът има два стратиграфски слоя - сив пепелен и жълтокафяв, наситени с фрагменти от раннонеолитни керамични съдове и мазилки. Културният пласт лежи върху черен хумусен пласт без археологически материали с дебелина 20 см, идентичен с констатирания в сондаж I, под който е регистрирана стерилна основа. В раннонеолитния пласт липсват следи от архитектурни съоръжения. В северозападната част на сондажа е проучена частично яма, вкопана в неолитния пласт и в стерилна основа (обр. 5). Поради разрушените горни нива на културния пласт и частичната ѝ степен на запазеност, точ-

Обр. 4. Калиново-Герена. Сондаж I. Елементи от депоната на вкопаната структура
Fig. 4. Kalitino-Gerena. Trench I. Details of the deposit in the negative feature

ните ѝ размери не могат да бъдат посочени. Установените в рамките на сондажа размери са: максимален диаметър 4 м и дълбочина 1,50 м. В стерилна основа е проучена източната част на друга, по-малка яма. Размерите ѝ в рамките на сондажа са: максимален диаметър 1,30 м, дълбочина 0,35 м. И двете ями са запълнени с фрагменти от мазилки на жилища, животински кости, пепел, въглини, фрагменти от керамични съдове и находки. Материалите се отнасят към ранния неолит култура - Караново I - азмашки вариант (Георгиев 1963; Георгиев 1966).

Характеристиката на откритите археологически материали - фрагменти от червеноангобирани съдове с бяла рисунка, находки от керамика, кост и кремък показват, че вкопането ѝ в пласта е осъществено през същия хронологически период на съществуване на селището, а именно през ранния неолит.

Археоостеологичните изследвания на костния материал⁵ показват преобладаващо присъствие на домашни млади животни. Констатирани са следните основни видове: коза, говедо, свиня и овца. Интерес представлява липсата на кости от диви животни в проучвания участък от раннеолитния пласт. Отглеждането на одомашнени видове явно е приоритетно в едно

от най-ранните селища на уседналите земеделци в района.

Керамичен комплекс. Характеристиката на раннеолитния керамичен комплекс носят съдовете от сондажи I и II, където е регистриран здрав културен пласт от този период. В технологично и формативно отношение съдовете представят сходни черти, поради което анализът на материалите ще бъде представен общо.

Технологични групи. Критериите за определяне на технологичните групи са цветът и обработката на повърхността на съдовете.

А. Ангобирана керамика. Външната и вътрешна повърхност на съдовете от тази група е много добре загладена и покрита с червена ангоба. Цветът на ангобата нюансира от оранжево-червен до тъмочервен. Преобладават съдовете със светлочервена ангоба. В единични случаи се регистрират фрагменти, чиито повърхности са покрити с бежова ангоба. Специфична черта на комплекса е, че ангобата е нанесена в съвсем тънък слой неравномерно върху съдовете и често в различни участъци под ангобата личи естествения по-тъмен цвят на повърхността. Ломът е триделен, със сиво-черна лента в средата и по-светли червени или кафяви ивици от двете страни. По-рядко е наличен едноделен сиво-черен лом. Глиненото тесто съдържа неорганичен опостнител с варо-

⁵ Изследванията са направени от Димитър Костов - Тракийски университет, Стара Загора.

виков произход и фин органичен опостнител.

Технологичната група е представена с няколко основни вида съдове: лалевидни чаши с кухо столче, паници, купи и гърневидни съдове. Украсените съдове са орнаментирани с бяла боя, която в зависимост от формата на съда е организирана в двуделна или едноделна орнаментална схема (Николов 2002). Вътрешната повърхност е украсена само при паниците. В единичен случай е констатирана украса от кафява боя върху бежавоангобираната повърхност на биконична купа. Съдът вероятно е импорт от района на дн. Западна България (Николов 1993).

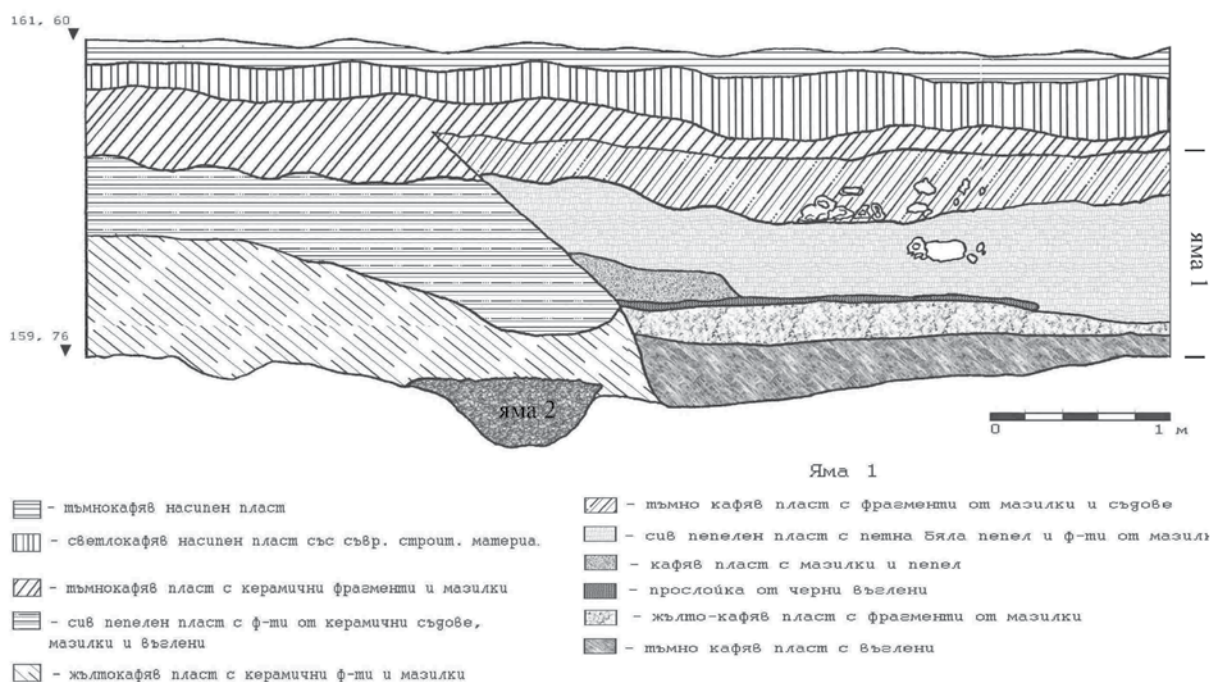
В. Неангобирана керамика. Представена е основно от две подгрупи. Съдове с кафява повърхност, чийто цвят е от по-светло до тъмнокафяв и съдове със сиво-черна повърхност. Външната повърхност на съдовете с кафяв цвят е добре загладена до излъскана. В единични случаи са констатирани съдове с полирана външна повърхност. Вътрешната повърхност, в зависимост от формата на съда, е от грубо- до много добре загладена. Съществена разлика в обработката на външната и вътрешна повърхност е констатирана само при един вид паници. Вътрешната повърхност е добре загладена до излъскана, а външната е много груба с видими следи от инструмента на заглаждане. Ломът е едноделен тъмнокафяв. Глиненото тесто съдържа неорганичен опостнител от кварцови

и варовикови частици и органичен опостнител. Технологичната група включва следните видове съдове: паници, купи, съдове с цилиндрична горна и сферична долна част, чаши и гърневидни съдове. Украса е нанесена в много редки случаи и когато е налична е от релефни ленти с ямички; успоредни плитки канелюри по тялото или редица ямички, нанесени по устийния ръб.

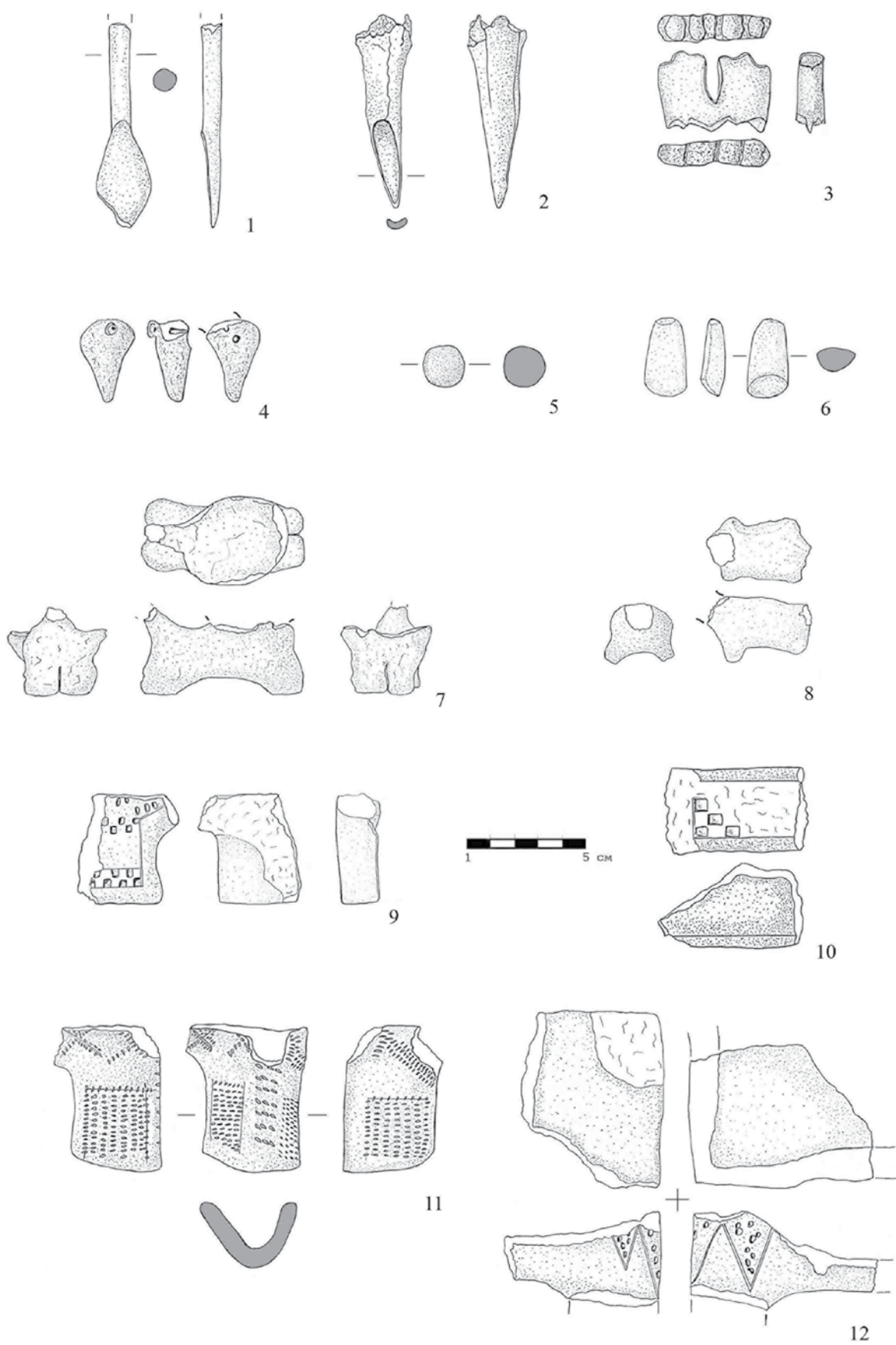
Съдовете със сиво-черен цвят се срещат изключително рядко в керамичния комплекс. Повърхността е загладена до излъскана. Ломът е триделен със сиво-черна ивица в средата и две по-светли ивици от двете страни или едноделен сиво-черен. Глиненото тесто е примесено с много фин неорганичен опостнител от кварцови и варовикови частици и фин органичен опостнител. Формативните видове са съдове със сферична долна и цилиндрична горна част и гърневидни съдове. Украсата, когато е налична, е от успоредни канелюри.

Формативни групи

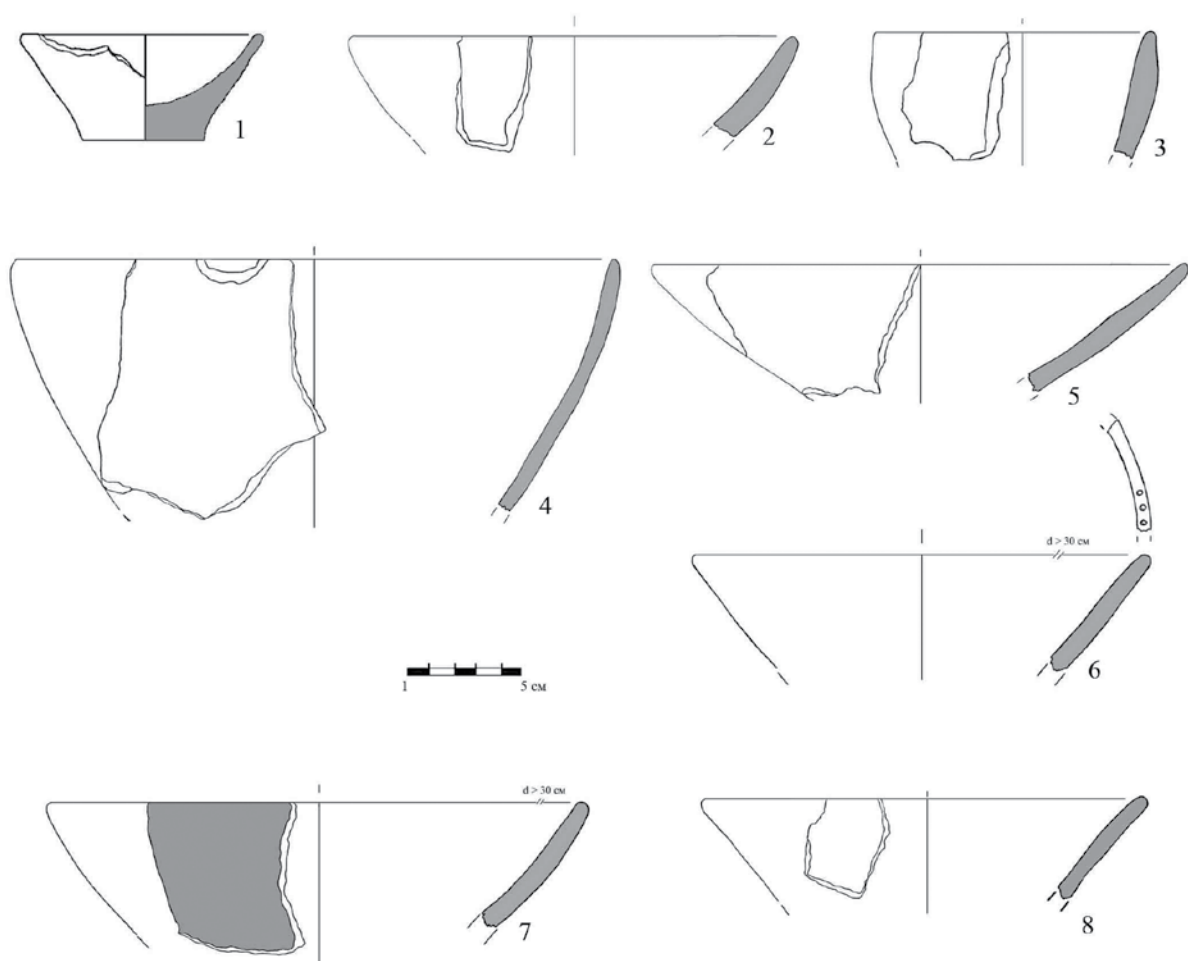
Лалевидни чаши. Представени са в две основни серии. Серия 1. Съдовете са с издължено цилиндрично тяло и прави стени (обр.12 1). Серия 2. Тялото на съдовете от тази серия е с издути стени, така че максималният диаметър на съда е в средната му част, ръбът на устието е слабо изтънен и заоблен (обр. 12 2). Устийният диаметър на лалевидните чаши и от двете серии е между 12 и 18 см. Повечето екземпляри вероятно са били снабдени със средно високо

Обр. 5. Калитиново-Герена. Сондаж II - раннонеолитен пласт. Източен стратиграфски профил
Fig. 5. Kalitinovo-Gerena. Trench II. Early Neolithic layer. Eastern stratigraphic section

Обр. 6. Калитиново-Герена. Находки
Fig. 6. Kalitinovo-Gerena. Small finds

Обр. 7. Калиново-Герена. Сондаж I - жилище. Керамични съдове от раннеолитния пласт. Култура Караново I - азмашки вариант

Fig. 7. Kalitinovo-Gerena. Trench I, house. Early Neolithic pottery, Karanovo I culture, Azmak variant

или високо кухо столче с диаметър до 10 см.

Украсата на съдовете от технологична група А е изпълнена с бяла боя. Фрагментарният характер на материала не позволява сигурно реконструиране на орнаменталната схема. Запазените фрагменти позволяват да се предположи, че тя има триделна структура от подустийна украса, основна композиция, разположена по тялото на съда и украса на столчето. Подустийната украса е от гъста мрежа или хоризонтална плътна лента. Орнаментът под устието обикновено е разграничен от основната композиция чрез негативна лента. Характерна за керамичния комплекс е композицията от редуване на висящи и изправени тригълници, запълнени с гъста мрежа. В основата на висящите тригълници е разположена редица от допиращи се негативни малки висящи тригълници. В единичен случай е регистриран съд с кафява излъскана повърхност, чиято украса отвън е от успоредни, косо разположени кане-

люри.

Чаши с вертикална дръжка. Видът е представен с фрагмент от един екземпляр. Повърхността е излъскана до полирана с тъмно кафяв цвят (обр. 13 3). Тялото на съда е било цилиндрично с равно дъно. Вертикалната дръжка е с ширина 2 см и е разположена на стената на съда. Отвън по цялата ѝ дължина минава дълбока вдлъбната лента с ширина 0,8 см, която разграничава повърхността ѝ в две части. Най-отгоре, върху дръжката, е разположен езичест израстък с височина 1 см. Чаша с подобна дръжка е открита в раннеолитния керамичен комплекс в Капитан Димитриево, Пещерско.

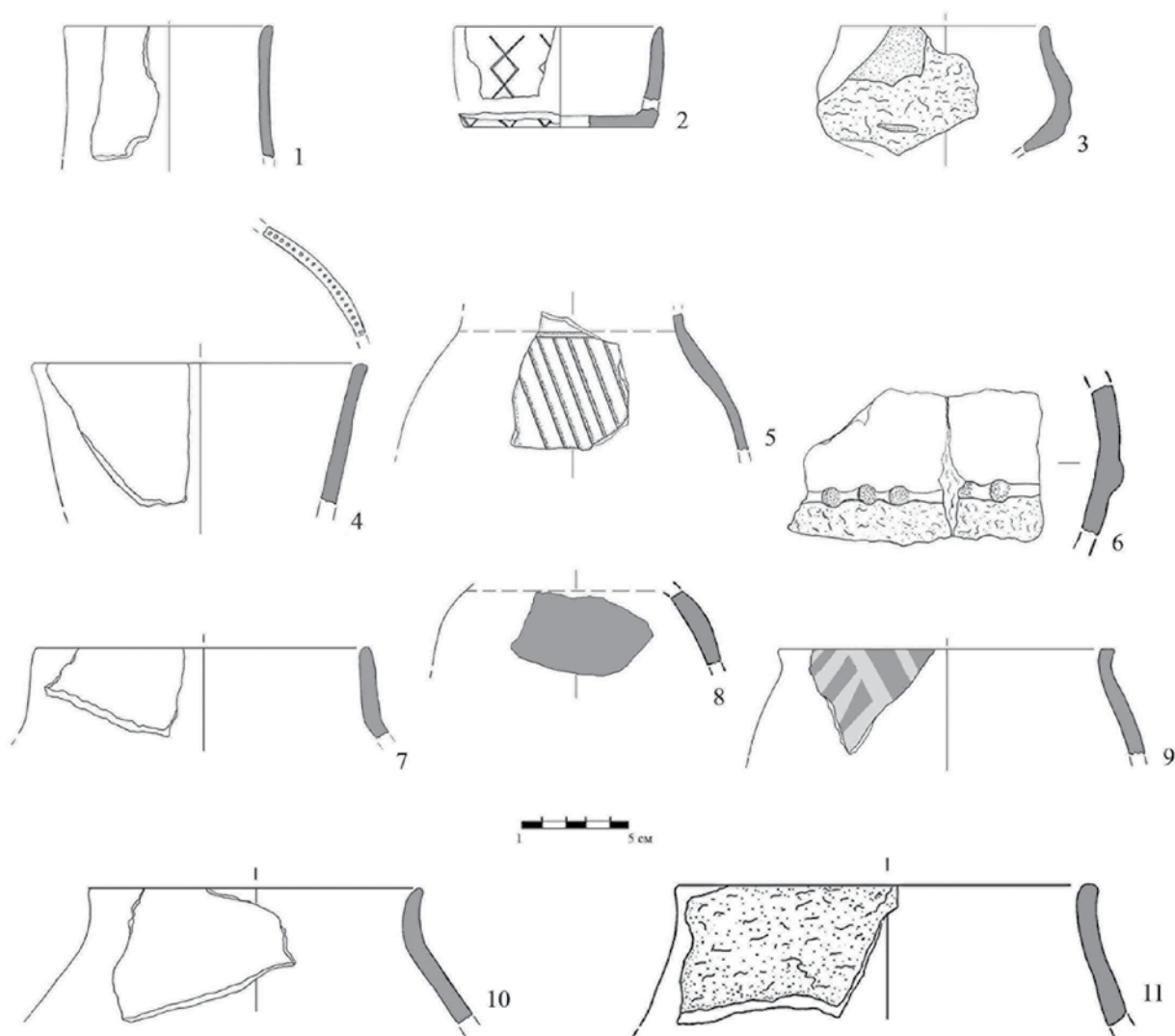
Съдове със сферично тяло и цилиндрична шия. Шията е висока със слабо конична форма или цилиндрична с плавно завит навън устиен ръб (обр. 11 4). Тялото е с правилна сферична или сплеснатосферична форма. Дъното е винаги равно или с ниско пръстеновидно столче.

Паници. Формативният вид е много добре

представен в керамичния комплекс. Профилът на тялото позволява оформянето на 3 серии. Серия 1. Полусферични паници. Тялото е заоблено полусферично. Тези паници вероятно стоят на ниско или средно високо кухо столче. Принадлежат на технологична група А и В. Наличният екземпляр от червеноангобираната технологична група е с дебели стени и прав заоблен устиен ръб. Украсата е с бяла боя. Непосредствено под устието е нанесен негативен висящ триъгълник, очертан отвън от тънки негативни ленти. Другата паница е със заоблено и слабо изтънено устие. Външната ѝ повърхност е украсена с хоризонтални спирали-меандри (обр. 10 1, 3). Серия 2. Паници с обърнатоконична форма на тялото, прави стени и прав и заоблен или слабо изтънен устиен ръб. Принадлежат на технологични групи А и

В. Някои екземпляри от технологична група В са с различно обработени повърхности. Външната е груба, а вътрешната е излъскана. Екземплярите от този вид са с равно дъно или със средновисоко плътно или кухо столче. Устийният диаметър е в широк диапазон от 15 до 30 см. Диаметърът на столчето е между 6 и 10 см (обр. 7 1, 2, 5-8; обр. 10 2, 4). Серия 3. Паници с обърнатоконично тяло, издути стени и прав заоблен устиен ръб. Отворени съдове със заоблено тяло и прав устиен ръб. Дъното е равно или оформено като ниско плътно столче. Устийният диаметър е от 18 до 26 см, а диаметърът на столчето е 8 - 10 см. Външната и вътрешна повърхности са загладени. Принадлежат на технологични групи А и В (обр. 10 6, 7).

Купи. Оформянето на тялото и устийния ръб позволява разграничаването им в две основни

Обр. 8. Калитиново-Герена. Сондаж I - жилище. Керамични съдове от раннонеолитния пласт. Култура Караново I - азмашки вариант

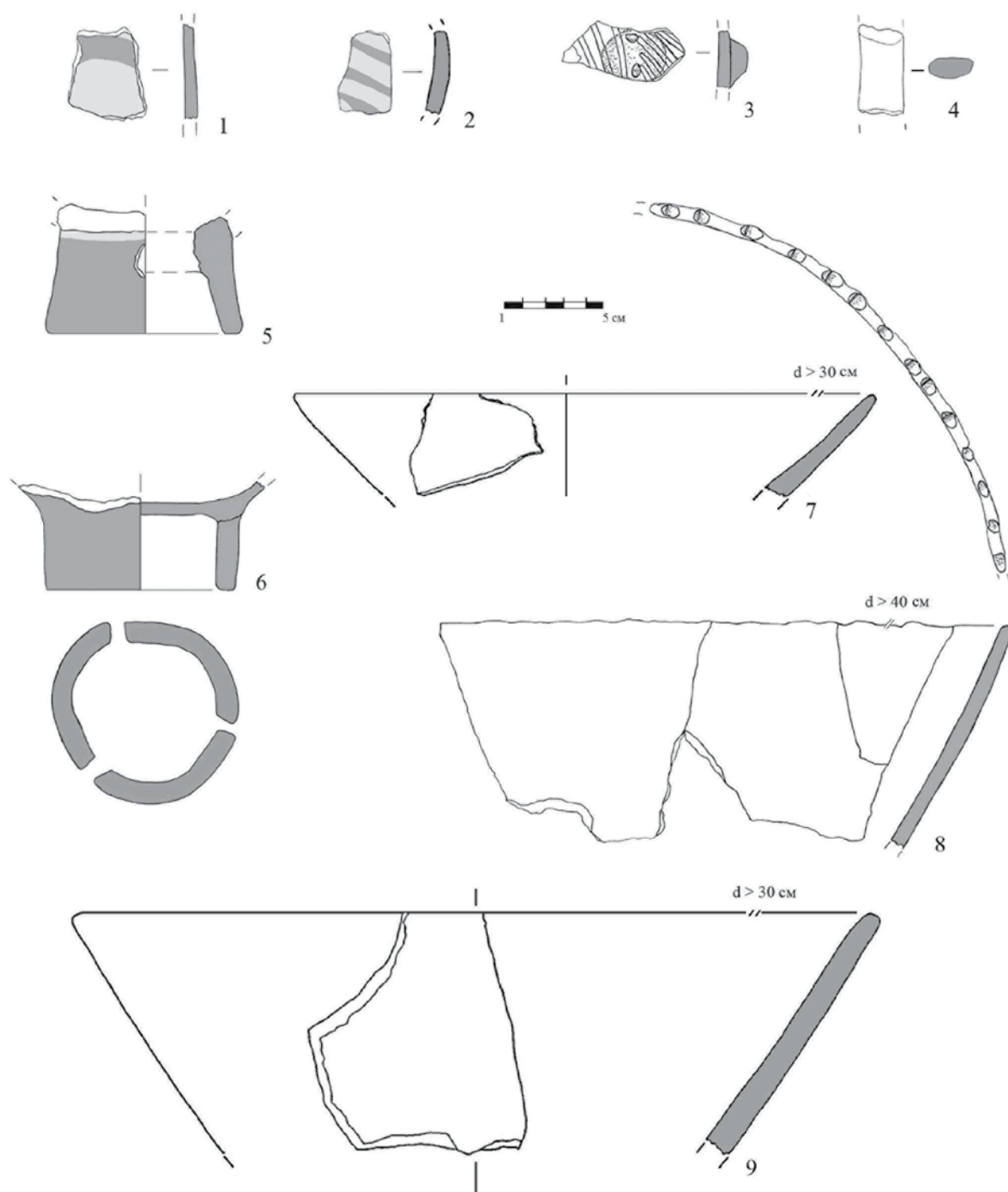
Fig. 8. Kalitinovo-Gerena. Trench I, house. Early Neolithic pottery, Karanovo I culture, Azmak variant

серии. Серия 1. Купи с S-овидно оформен профил. Тялото е заоблено, стените са издути, а устийният ръб е заоблен и плавно профилиран навън (обр. 12 б).

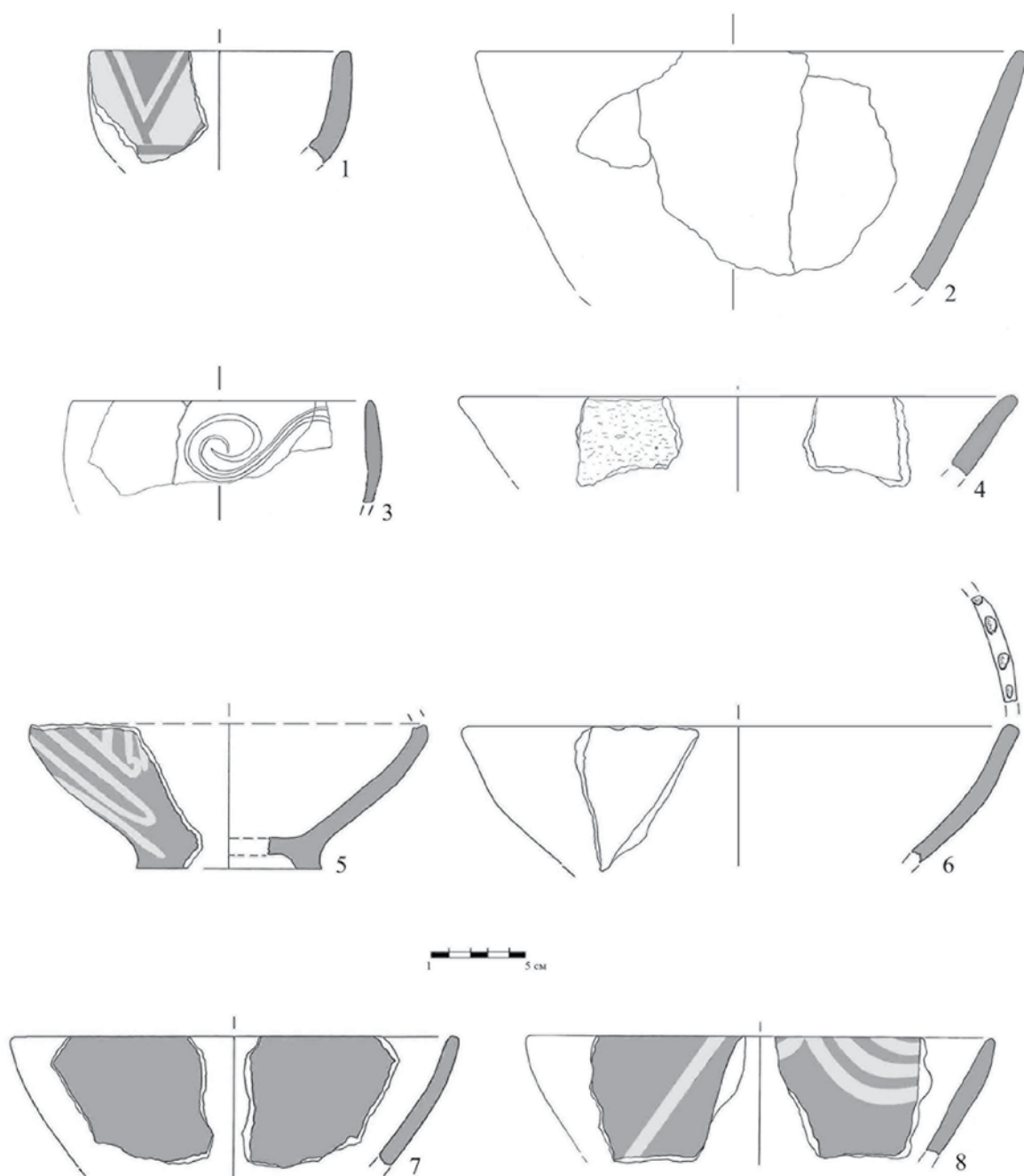
Серия 2. Полусферични купи. Тялото е заоблено, устийният ръб е прав и заоблен или слабо профилиран навътре (обр. 12 5).

Съдовете и от двете серии принадлежат на технологична група В. Украсата покрива цялата външна повърхност и е представена от косо разположени успоредни канелюри.

Биконични купи. В единичен случай в керамичния комплекс е регистриран фрагмент от биконична купа. Външната и вътрешна повърх-

Обр. 9. Калитиново-Герена. Сондаж I - жилище. Керамични съдове от раннеолитния пласт. Култура Караново I - азмашки вариант
Fig. 9. Kalitinovo-Gerena. Trench I, house. Early Neolithic pottery, Karanovo I culture, Azmak variant

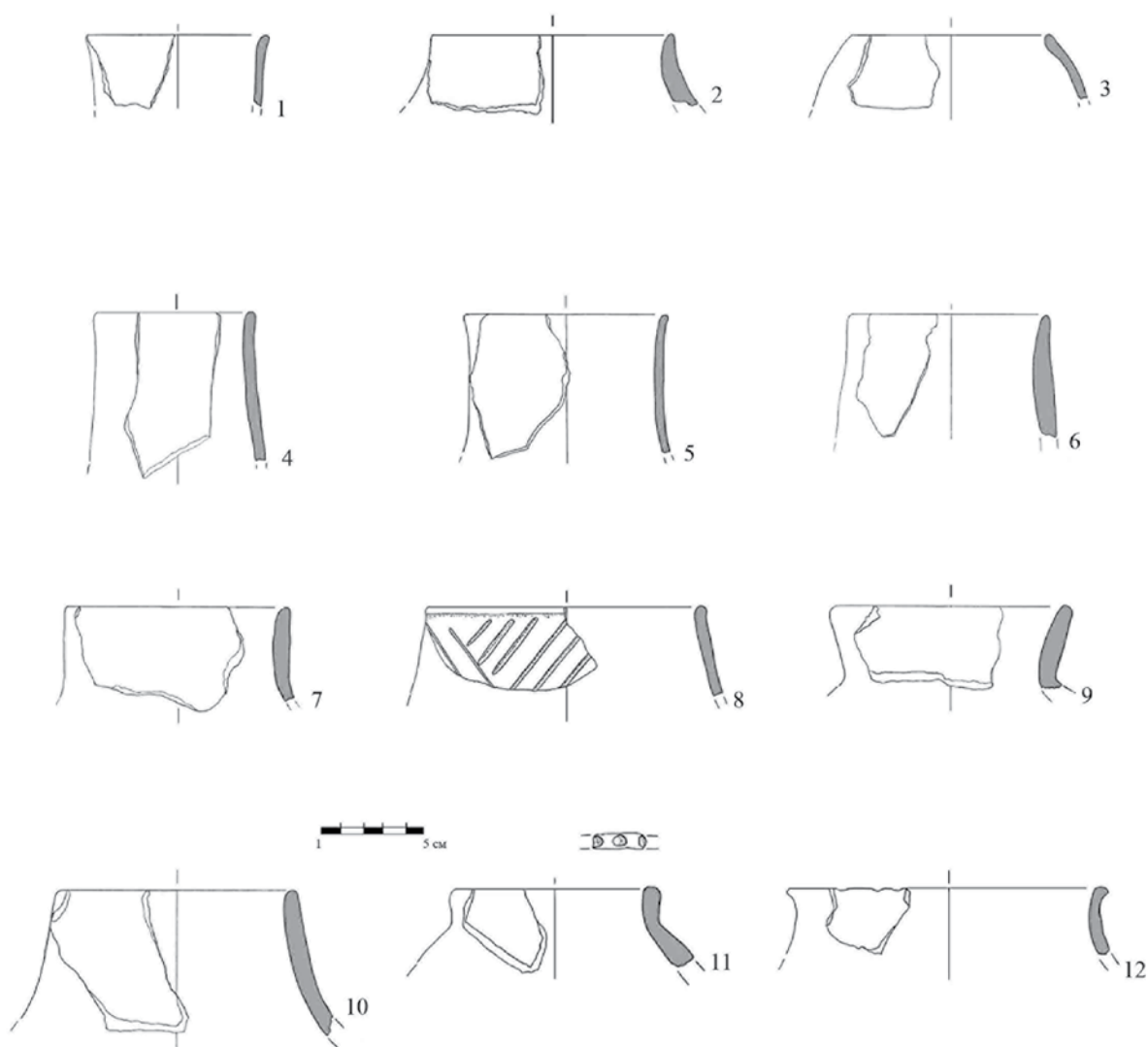
Обр. 10. Калитиново-Герена. Сондаж I - вкопана структура. Керамични съдове от раннеолитния пласт. Култура Караново I - азмашки вариант

Fig. 10. Kalitinovo-Gerena. Trench I, negative feature. Early Neolithic pottery, Karanovo I culture, Azmak variant

ности са излъскани и покрити с бежова ангоба. Дебелината на стените е 0,5 - 0,7 см. Преломът е разположен в средната част от височината на съда. Украсата е от успоредни вертикални линии, изпълнени с тъмнокафява боя. Подобни съдове не са характерни за разглеждания керамичен комплекс. Съдът, по всяка вероятност, е импорт от раннеолитните селища на културна група Кремиковци в дн. Западна България

(обр. 12 4).

Затворени гърневидни съдове. Съдовете от този вид са представени много добре в керамичния комплекс. Тялото е сферично, снабдено винаги с по-тясна шия. Оформянето на шията позволява разграничаването на три основни серии: серия 1 - съдове със сферично тяло и ниска или средновисока цилиндрична шия (обр. 8 1, 7; обр. 11 1, 6, 7); серия 2 - средновисока конична

Обр. 11. Калитиново-Герена. Сондаж I - вкопана структура. Керамични съдове от раннеолитния пласт. Култура Караново I - азмашки вариант

Fig. 11. Kalitinovo-Gerena. Trench I, negative feature. Early Neolithic pottery, Karanovo I culture, Azmak variant

шия и заоблено издължено тяло (обр. 11 10); серия 3 - шията е средновисока с обърнатокопична „фуниевида“ форма (обр. 8 4). Диаметърът на съдовете и от трите серии варира от 10 до 19 см. Тялото е заоблено, а дъното е равно или снабдено с ниско пръстеновидно столче. Към този формативен вид принадлежат и някои средновисоки кухи столчета. Гърневидните съдове и от двете серии имат две или четири симетрично разположени в най-широката част на тялото въжести дръжки, които са вертикално пробити. В някои случаи въжестите дръжки са заменени от декоративни, плоски релефни кръгове с диаметър 1 - 2 см, които нямат функционална роля и могат да се определят като елемент от украсата. Формативният вид принадлежи основно на технологична група В. По изключение се срещат

екземпляри от технологична група А. Голяма част от съдовете от този вид са без украса. Някои екземпляри са украсени отвън с успоредни коси канелюри, които покриват изцяло външната повърхност на тялото. В отделни случаи устийният ръб е украсен с редица от ямички.

Отворени гърневидни съдове. Тялото е заоблено с почти сферична форма, прав устийн ръб и равно дъно. Устийният диаметър е между 10 и 15 см. Принадлежат на технологична група В. Украсата по външната повърхност, когато е налична, е от релефна лента с ямички (обр. 11 3).

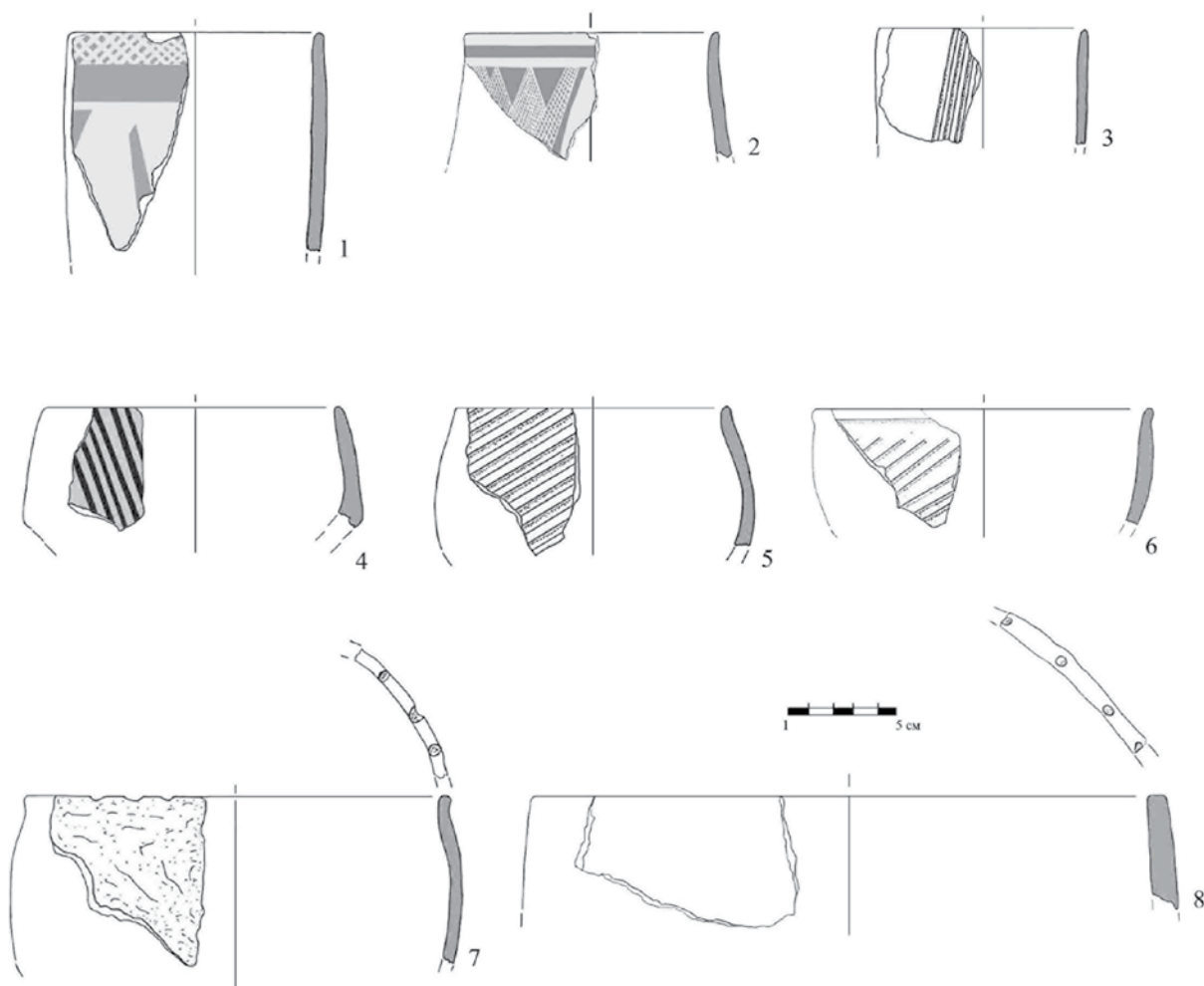
Гърневидни купи. По оформянето на тялото и устийният ръб може да се разграничат две серии. Серия 1 - съдове с дъговидно извити стени и прав устийн ръб. Серия 2 - съдове с издути

стени и профилиран навън устиен ръб. Устийният диаметър варира от 15 до 28 см. Дъното вероятно е равно. Принадлежат на технологични групи А и В. Съдовете от технологична група А са украсени с бяла боя. В редки случаи по екземплярите от технологична група В е налична канелюрна украса или релефна лента с ямички (обр. 8 9, 11; обр. 12 7, 8).

Капази. В описвания керамичен комплекс е открит само един екземпляр, който принадлежи на технологична група А (13 6). Повърхността му е добре загладена със светлобежов цвят. Вероятно е ангобирана. Запазеният фрагмент представя равна горна част и цилиндрична долна с добре профилиран ръб между тях. Диаметърът му е 12 см. Горната равна част е била снабдена с 4 малки отвора за дръжките.

Столчета. Те са изключително добре пред-

ставени в керамичния комплекс. Поради фрагментарния характер на материала, обикновено се откриват отделно от съдовете, към които са били моделирани. Принадлежат на паници, купи, гърневидни и лалевидни съдове (обр. 14). Специфичните им характеристики са сигнификативен белег в развитието на раннеолитния керамичен комплекс в Тракия, затова ще бъдат подробно описани. Най-общо столчетата могат да се разграничат на плътни и кухи, като вторите са преобладаващи в комплекса. Плътните столчета са цилиндрични и ниски. Височината им не превишава 2,5 см, а диаметърът им е от 5 до 8 см. Вероятно принадлежат на паници и гърневидни съдове. Кухите столчета бележат видово разнообразие и според начина на оформяне на основата могат да бъдат разграничени кръгли и детелинообразни. Столчетата с кръг-

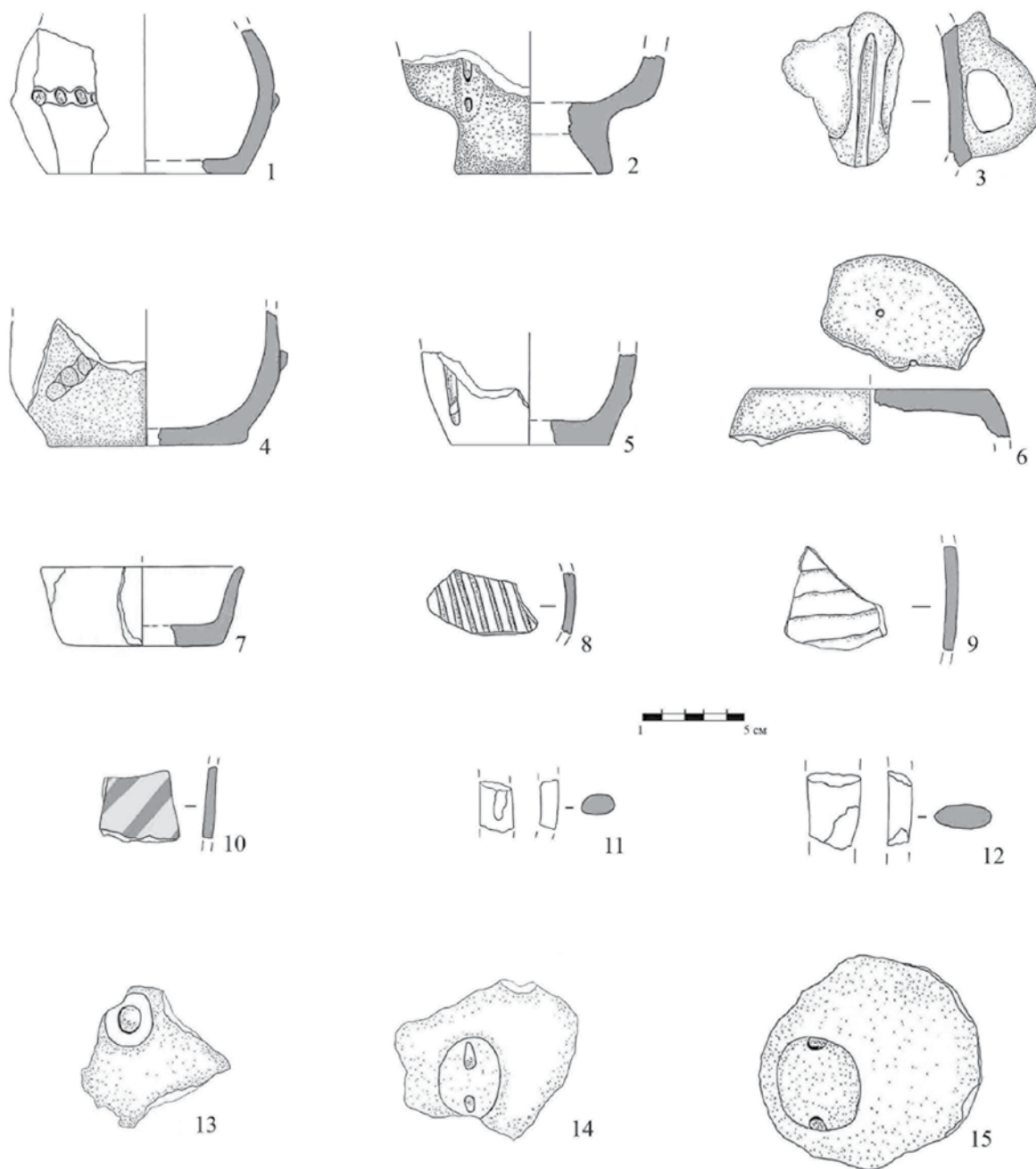

Обр. 12. Калитиново-Герена. Сондаж I - вкопана структура. Керамични съдове от раннеолитния пласт. Култура Караново I - азмашки вариант
Fig. 12. Kalitinovo-Gerena. Trench I, negative feature. Early Neolithic pottery, Karanovo I culture, Azmak variant

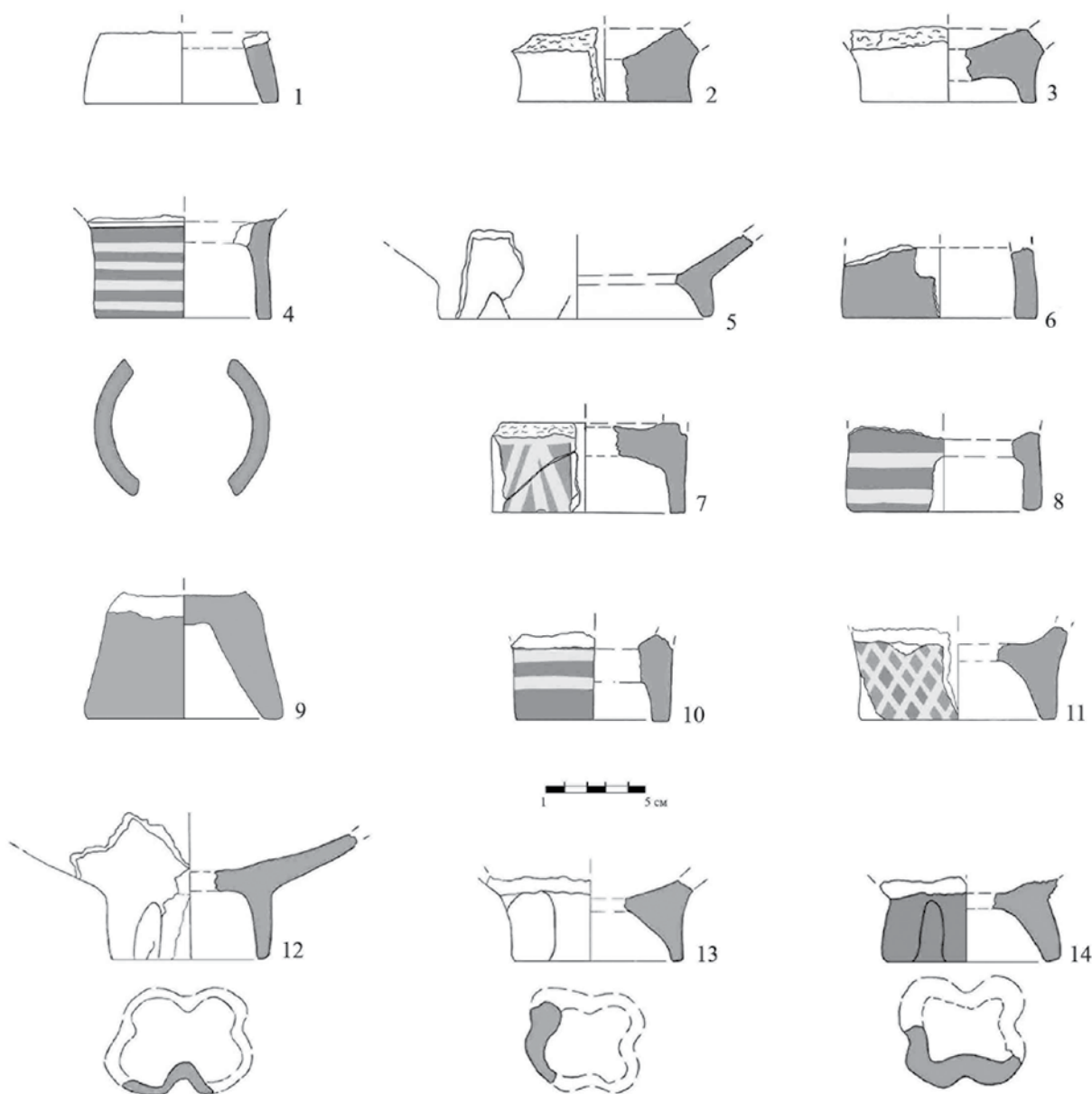
ла основа са с цилиндрична или конична форма и често са прорязани по дължина. В зависимост от броя на отворите в столчето са двуделни или триделни. Диаметърът им във всички случаи не превишава 10 см, а височината е от 3 до 6 см. Голяма част от столчетата принадлежат на технологична група А. Повърхността им е загладена и покрита с червена ангоба, а украсата е от бяла боя. Орнаменталната композиция пред-

ставя успоредни хоризонтални ленти, редуване на мотиви от изправени, вписани един в друг триъгълници и гъста мрежа.

Характеристиката на керамичния комплекс представя един късен етап на развитие на култура Караново I в региона. Раннонеолитният пласт в Калитиново може да се синхронизира най-общо с раннонеолитните хоризонти на Азмашка селищна могила (VI-I

Обр. 13. Калитиново-Герена. Сондаж I - вкопана структура. Керамични съдове от раннонеолитния пласт. Култура Караново I - азмашки вариант
Fig. 13. Kalitinovo-Gerena. Trench I, negative feature. Early Neolithic pottery, Karanovo I culture, Azmak variant

Обр. 14. Калитиново-Герена. Сондаж I - вкопана структура. Керамични съдове от раннеолитния пласт. Култура Караново I - азмашки вариант

Fig. 14. Kalitinovo-Gerena. Trench I, negative feature. Early Neolithic pottery, Karanovo I culture, Azmak variant

хор.), Окръжна болница-Стара Загора - раннеолитни хоризонти, селищна могила Казанлък (XVII-XI хор.), тел Караново - пласт II; в Югозападна България - със селището Добринище, Разложко, етап III в селището Ковачево и II етап на раннеолитния пласт на Капитан Димитриево, Пещерско (Калчев 2013; Николов 1999a; Стефанова 1999; Georgiev 1965; Nikolov 1997).

От нивото на раннеолитното жилище са взети и изследвани три проби от животински кости за радиовъглеродно датиране, които попадат в следните калибрационни интер-

вали: 5988-5840 calBC (SUERC-50787)⁶; 5986-5834 calBC (SUERC-50787) и 5992-5839 calBC (SUERC-50787) (табл. 1). Трите дати са с близки горна и долна граница, т.е. съществуването на селището, в западната периферия на което се е намирала постройката със сигурност трябва да се постави в хронологическия диапазон между 5990 и 5840 calBC.

Тъмнорисуваният фрагмент от биконична купа и канелираната чаша с израстък типологически могат да се отнесат към финала на ран-

⁶ Изследването е направено в Scottish Universities Environmental Research Centre – University of Glasgow.

ния неолит в североизточните части на Тракия (обр. 12 4; обр. 13 3). И двата съда са открити в горните пластовете на вкопаната структура от сондаж I (ниво от 161,88 м до 161,08 м). Стратиграфската ситуация сочи, че вкопаната структура, която прорязва раннеолитното жилище е по-късна и материалът ѝ хронологически може да се отнесе към финала на ранния неолит, а най-горните ѝ пластовете към началото на средния неолит в североизточните части на Тракия. Наличието на среднеолитен пласт в непосредствена близост до раннеолитното селище потвърждава това.

Находки. Откритите предмети са изработени от камък, глина, кост и кремък.

Кремъчните артефакти са представени от многоплощадково ядро, отломъци, ретуширани и неретуширани пластини, няколко стъргалки и един пробой⁷.

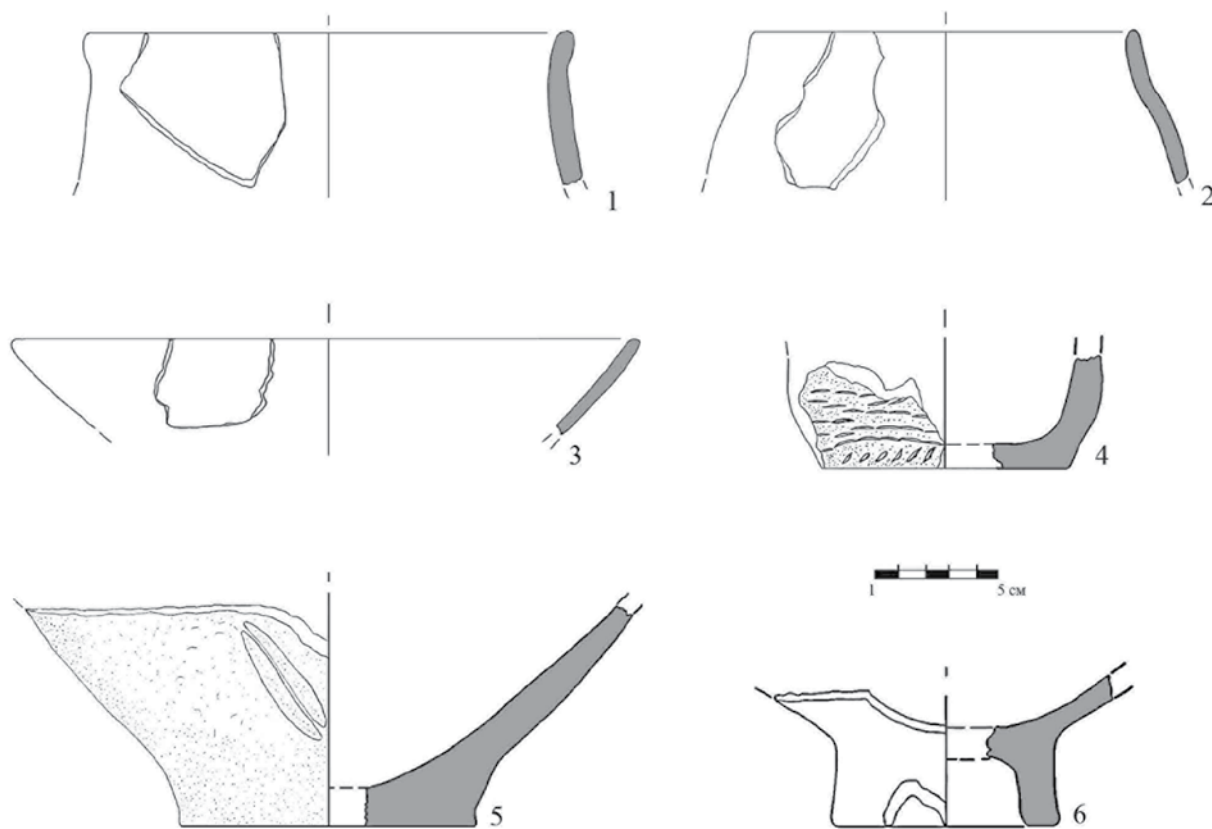
Костните предмети са лъжичка, шило и предмет, който вероятно е служил като инструмент за украса (обр. 6 1-3). Лъжичката е с

цилиндрична дръжка с плоска лопатка в ромбовидна форма. Шилото е конично. Третият предмет е с призматична форма и много добре загладени повърхности. Върху едната, по-дълга страна, има няколко релефни изпъкналости, чрез които посредством натиск и/или влачене би могло да се нанесе украса върху влажни повърхности на съдове и др. предмети с по-ниска плътност. Другата, дългата страна, е разделена на две през средата, чрез дълбоко връзване.

Каменната тесла с малки размери е изработена от нефрит. Повърхността е полирана със зелен цвят. Формата е трапецовидна (обр. 6 6).

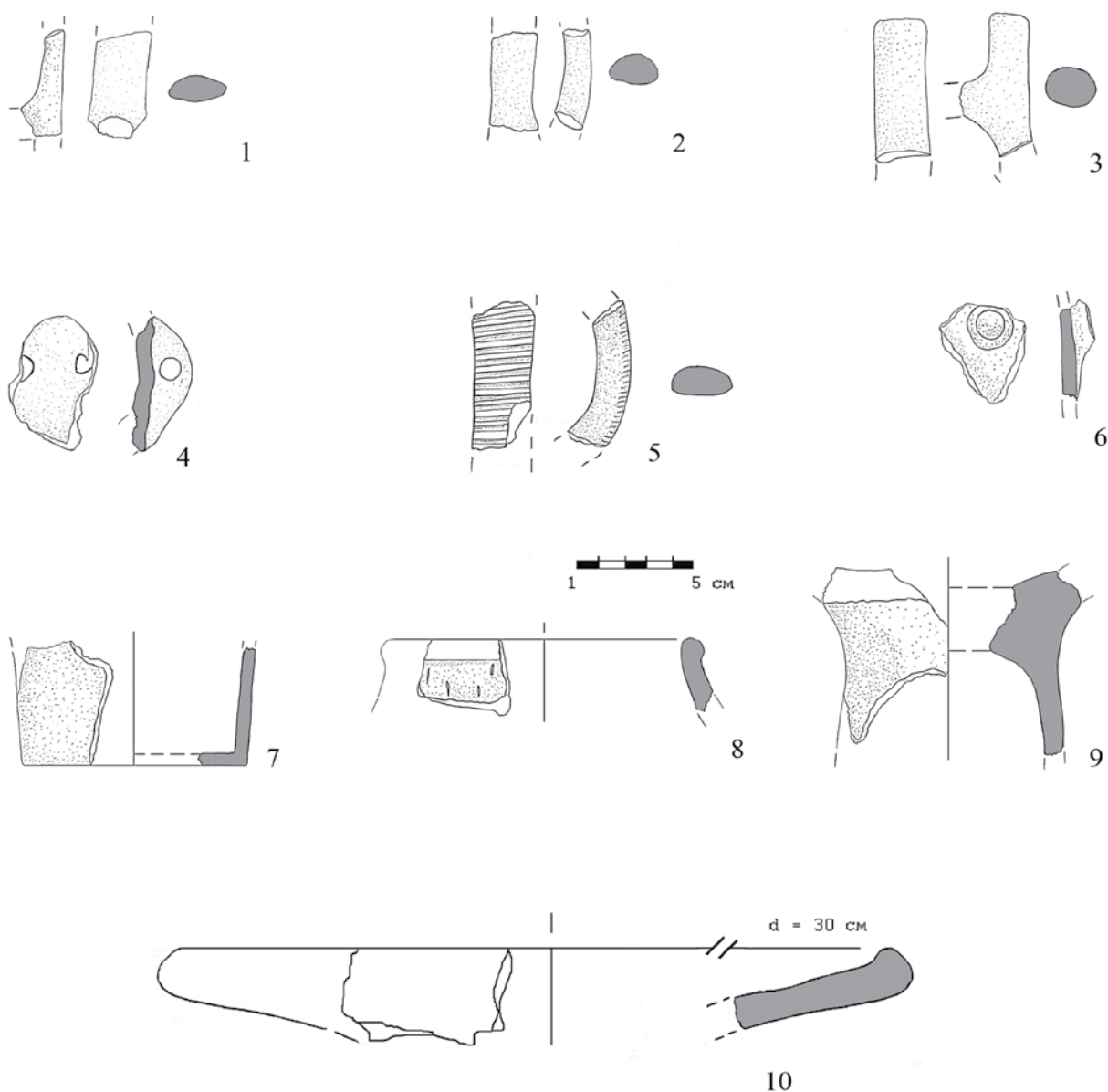
Двете зооморфни керамични фигури са схематични, с грубо загладена външна повърхност. Глината, от която са моделирани, е с едри примеси на варовикови и кварцови частици. Върху гърба на едната зооморфна фигура е оформен плитък резервоар с елипсовидна форма (обр. 6, 7, 8).

Среднеолитен пласт. Сондаж III и сондаж IV са разположени на север и северозапад от първите два. И в двата сондажа са регистрирани съвременни насипи с останки от строи-

Обр. 15. Калитиново-Герена. Сондаж II. Керамични съдове от раннеолитния пласт. Култура Караново I - азмашки вариант

Fig. 15. Kalitinovo-Gerena. Trench II. Early Neolithic pottery, Karanovo I culture, Azmak variant

Обр. 16. Калитиново-Герена. Сондаж IV. Керамични съдове от среднеолитния пласт. Култура Протокараново III
Fig. 16. Kalitino-Gerena. Trench IV. Middle Neolithic pottery, Proto-Karanovo III culture

телна и битова керамика. Под насипите са констатиранни хомогенни пластове от периодите ранна бронзова епоха III фаза (Св. Кирилово) и среден неолит Протокараново III. Пластовете са с дебелина съответно 50 и 90 см в сондаж III и 1,20 м и 1 м в сондаж IV. И в двата пласта не са установени останки от архитектурни съоръжения.

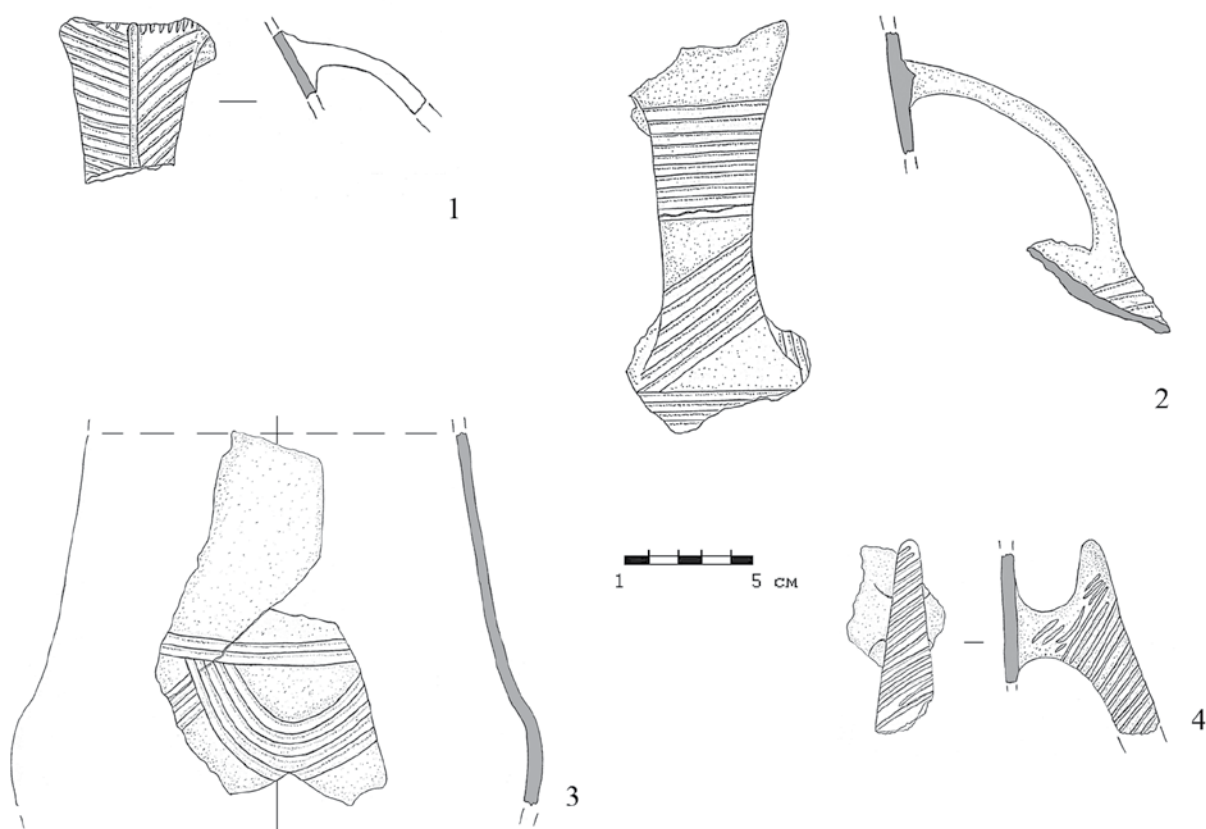
Интерес представляват материалите от среднеолитния пласт, чийто керамичен комплекс носи белезите на преход от раннеолитната култура Караново II към къснееолитната култура Караново III (обр. 16). Това определя развитието на среднеолитния комплекс Протокараново III в Калитиново-Герена във варианта

Караново II-III⁸ (Николов 1998; Андреева 2007).

В пласта са открити четири фрагмента от керамични масички (обр. 6 9-12). Фрагментите са с кафява или черна добре загладена повърхност и врязана орнаментация по външните стени.

Къснееолитен пласт. В сондаж IV е проучена къснееолитна яма, която прорязва целия среднеолитен пласт и е вкопана в стерилна основа. Формата ѝ е обънатоконачна. Периферията ѝ е с елипсовиден план и размери 0,90 м (изток - запад), 2,50 м (север - юг), а дълбочи-

⁸ Пълната характеристика на среднеолитния керамичен комплекс ще бъде представена в друго изследване.

Обр. 17. Калитиново-Герена. Сондаж IV. Керамични съдове от яма 1. Късен неолит
Fig. 17. Kalitinovo-Gerena. Trench IV. Pottery from Pit 1. Late Neolithic

ната е 1,65 м. Пълнежът на ямата е хомогенен, съставен от черна пръст, примесена с археологически материали (въглени, животински кости, фрагменти от керамични съдове и находки). Сред фрагментите от керамични съдове са открити две вертикални плоски дръжки (едната от които изцяло запазена) и една дръжка с коничен израстък (обр. 17). Материалите се отнасят хронологически към финала на късния неолит в Тракия.

Сондажното археологическо проучване на праисторическото селище в м. Герена до Калитиново установи наличие на здрав културен пласт от ранния неолит само в югоизточната част на проучената площ. Пластът е с дебелина

0,90 - 1,00 м. Установената му дължина вероятно (като изключим изградените съвременни постройки и ограждения, които го нарушават) е около 30 м, а ширината 10 - 15 м. Характеристиката на откритите структури и материали, липсата на добре запазени архитектурни останки свидетелстват, че констатираният културен пласт е от крайната северозападна периферия на раннонеолитното селище. На тази територия в един по-късен етап на ранния неолит е вкопано съоръжение, което е запълвано постепенно. Много вероятно е функциите му да са свързани с ритуалните практики на местното население и религиозно-митологичната система на най-ранните земеделци в района на Стара Загора.

Цитирана литература:

Андреева 2007: Д. Андреева. Култура Протокараново III в Тракия - вариант Караново I-III. - В: Казанлък в миналото и днес, 7, 2007, 9-67.
Георгиев 1962: Г. И. Георгиев. Азмашката могила

край Стара Загора. - Археология, 1962, 1, 59-65.
Георгиев 1963: Г. И. Георгиев. Главни резултати от разкопките на Азмашката селищна могила през 1961. - Известия на Археологическия институт, 26,

157-176.

Георгиев 1966: Г. И. Георгиев. Многослойное поселение Азмашка могила близ Старой Загоры (Болгарии). - Краткие сообщения Института археологии, 106, 1966, 3-10.

Калчев 2005: П. Калчев. Неолитни жилища Стара Загора. Каталог на експозицията. Стара Загора, 2005.

Калчев 2013: П. Калчев. Двуетажна раннеолитна постройка в селищна могила Окръжна болница в Стара Загора. Стара Загора, 2013.

Николов 1993: В. Николов. Полихромно рисувана орнаментация върху раннеолитни керамични съдове от България. - В: Праисторически находки и изследвания. Сборник в памет на проф. Георги И. Георгиев. София, 1993, 59-68.

Николов 1998: В. Николов. Проучвания върху неолитната керамика в Тракия. Керамичните комплекси Караново II-III, III и III-IV в контекста на Северозападна Анатолия и Югоизточна Европа. София, 1998.

Николов 1999а: В. Николов. Варианти на преход от ранен към късен неолит в Тракия и долината на Струма. - Старини, 1999, 1, 5-16.

Николов 1999б: В. Николов. Стратиграфска позиция на неолитните пластове Караново II-III, III, III-IV в праисторически селища от Новозагорско. - В: Археологически и исторически проучвания в Новозагорско. Нова Загора, 1999, 21-28.

Николов 2002: В. Николов. Раннеолитна рисувана орнаментация (Frühneolithische bemalte Ornamentik). София, 2002.

Стефанова 1999: Т. Стефанова. Раннеолитна керамика. - В: В. Николов и др. Селищна могила Капитан Димитриево. Разкопки 1998-1999. София-Пещера, 1999, 25-37.

Georgiev 1965: G. I. Georgiev. The Azmak Mound in Southern Bulgaria. - Antiquity, 153, 1965, 6-8.

Nikolov 1997: V. Nikolov. Die neolithische Keramik. - In: S. Hiller, V. Nikolov (Hrsg.). Karanovo, I. Die Ausgrabung im Südsektor 1984-1992. Salzburg-Sofia, 1997, 105-146.

Trench excavation at the prehistoric site of Kalitinovo-Gerena near Stara Zagora (Abstract)

Petar Kalchev, Desislava Andreeva

The prehistoric site covers an area of 1.5 ha and is located to the east of Stara Zagora, in Gerena locality near the village of Kalitinovo. This low tell site was successively occupied in the Neolithic and then in the Early Bronze Age. Due to continued agricultural and construction activities, the upper layer is completely destroyed.

The trench excavation was carried out as a rescue operation in a partially built-up area in the western part of the site. In accordance with the aims of the investigation, four trenches were excavated around and close to the modern buildings, covering a total area of 63 square meters.

In Trench I, a 1.2 m thick undisturbed cultural layer of the Early Neolithic was investigated. In the southern part of the trench, a partially preserved floor of an Early Neolithic house was identified covered with pieces of the fallen daub walls of the structure. Disturbed remains of a thermal installation (oven or fireplace) were unearthed in the southwestern corner of the trench. Three radiocarbon dates on animal bones from this house place the occupation of the settlement between 5990 and

5840 cal BC.

The Early Neolithic layer containing the remains of the house was cut through by a dug-in feature filled with ashes, the upper level of the filling being 0.20 m higher than the surface it was dug into; it covers the earlier layers to the north and the south. The north-south length of the dug-in feature is 4.50 m. To the east, it was disturbed by a modern fence. Its eastern and western borders lie beyond the limits of the trench but it could be assumed that its east-west length is between 7 and 10 m. At various levels in the filling, there were accumulations of reddish daub pieces, grey ashes and charcoals, ceramic sherds, and several spots of burning, marking at least six successive phases of filling. The specifics of the pottery assemblage reveal a late stage of the Early Neolithic in the northeastern parts of Thrace, labeled as the Azmak variant of the Karanovo I culture.

Trench II was situated to the north of Trench I. The undisturbed Early Neolithic layer was 0.90 m thick. No structures were identified. In the north-western end of the trench, a pit was partially exca-

vated, dug into the Neolithic layer and the virgin soil. In the virgin soil, the eastern part of another, smaller pit was revealed. Both pits were filled with pieces of wall daub, animal bones, ashes, charcoals, pottery sherds, and small finds. The materials belong to the Early Neolithic Karanovo I culture (Azmak variant).

Trenches III and IV were situated to the north and northwest of the first two. In both of them, there were recent fillings containing fragmentary ceramic building materials and pottery. Beneath them, there were homogeneous layers of the Early Bronze III (Sveti Kirilovo phase) and the Middle Neolithic (Proto-Karanovo III). Of particular interest are the Middle Neolithic materials, with a ceramic assemblage that reveals signs of transition from the Early Neolithic Karanovo II culture to the Late Neolithic Karanovo III culture. The diagnostic features of the Middle Neolithic Proto-Karanovo III assemblage at Kalitinovo-Gerena relate it to

the Karanovo II-III variant.

In Trench IV, a Late Neolithic pit with an inverted conical shape was excavated that cuts through the entire Middle Neolithic layer and reaches the virgin soil. The fill is homogeneous and consists of black earth with charcoals, animal bones, pottery sherds, and small finds. The ceramic assemblage could be broadly attributed to the Thracian Late Neolithic.

The specifics of the excavated features and materials and the absence of well-preserved architectural remains indicate that the cultural layer belongs to the off-lying northwestern periphery of the Early Neolithic settlement. At a later stage of the Early Neolithic, a large feature was dug in the same area and was gradually filled up. It seems that its functions could have been related to the ritual practices of the local population and the religio-mythological beliefs of the earliest farmers in the Stara Zagora area.

Гробове от бронзовата епоха при Камен, Сливенско

Диана Димитрова

През лятото на 2011 г. в землището на Камен, община Сливен, бяха проучени¹ две могили, принадлежащи на два близко разположени некропола. Те отстоят на 2,2 км по права линия един от друг. По-северният е разположен върху висок рид с надморска височина 278 м, а южният е на 170 м над морското ниво.

Първата могила - Габрова (обр. 1), е насипана върху нисък полегат склон на около 100 метра североизточно от последните къщи на село Камен. Тя има диаметър 32 м, а височината ѝ от различните страни варира между 2,30 и 2,80 м. В могиления насип, от късната античност до XV в., са вкопани 21 гробни ями, голяма част от които са разрушени в различна степен². При всички тях погребенията са извършени в съответствие с християнския погребален обред (Димитрова 2012, 39). Възможно обяснение за твърде дългото вторично използване на тази малка по размери могила (Китов 1993, 50) е каменистият околнен терен и липсата на достатъчно мека почва в околността.

Проучените гробове от ранната бронзова епоха са 10 (обр. 2). Първични са гробове с №№ 24 и 30, върху които е натрупан първият могилен насип. Гроб № 30 е разположен почти в геометричния център на могилата, на дълбочина 3,10 м от централния репер. Гробната яма е с неправилна четириъгълна форма, с размери 2,60/2,65 x 3,10/3,15 м, вкопана на 0,70 м в материка. Ориентирана е в направление изток - запад. Запълнена е с тъмна, плътна глинеста

Обр. 1. Габрова могила преди началото на разкопките
Fig. 1. Gabrova tumulus before excavation

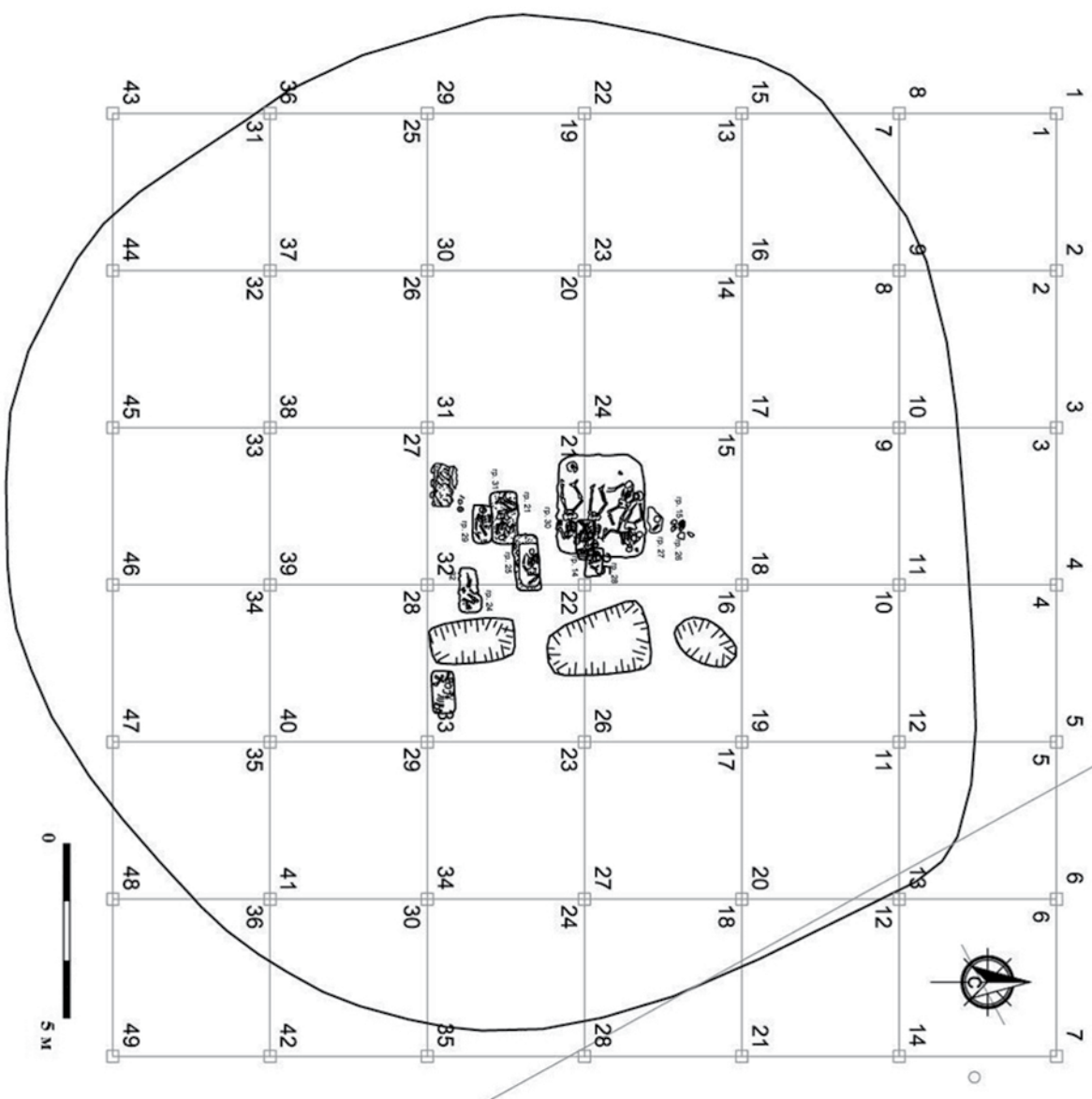
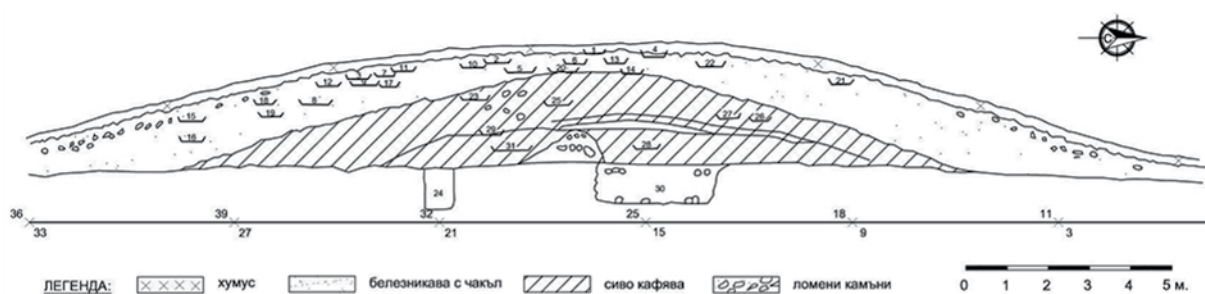
почва. Ямата е била покрита с греди, разположени успоредно по дългата ѝ ос. На дълбочина 0,10 м от горния ръб на ямата са открити два смачкани черепа, разположени на 0,10 м един от друг. На дъното на ямата са открити 4 възрастни индивида. И по четирите скелета има следи от червена охра. Те са положени в изпънато положение, по гръб, с леко разкрячени един или и двата долни крайници. Ръцете са свити в лактите (обр. 3 3; 4 3). Погребаните в гроб № 30 индивида са мъже – на около 35 години (скелет № 1), на около 20 години (скелет № 2), на около 20-25 години (скелет № 3) и на около 35-40 години (скелет № 4). Двата черепа, открити високо в ямата, са от деца на около 4-5 години, чийто пол не може да се определи. Подобно разположение и ориентация на скелетите има в гроб от ранната бронзова епоха в местността Горломова кория при Смядово, където обаче погребаните са пет (Чохаджиев, Венелинова 2008, 100, обр. 1).

Откритият в гроба инвентар се състои от метални, керамични, костени и кремъчни предмети (обр. 5 1-3; 6 3, 4, 6). В близост до двата полуразрушени черепа, са открити 192 дисковидни мъниста³ от мида *Dentalium*, вероятно произхождащи от огърлица. До скелет № 1 е поставена бронзова брадва-тесла, тип ТД 40 по Черних (Черных 1978, 155, табл. 27. 9).

¹ Разкопките са ръководени от Диана Димитрова - НАИМ-БАН. В тях взеха участие Мирослав Марков - РИМ - Монтана, и Николай Сираков - РИМ - Сливен, като заместник ръководители, както и: Иван Стоянов и Петър Петров - РИМ - Сливен, Георги Мавров и Иван Войков - СУ „Св. Климент Охридски“, Дорина Минковска - НБУ, Николай Радионов, Искрен Шопов и Ирина Китова - София, Иван Григоров - Монтана. На всички тях благодаря сърдечно за професионалното отношение към работата. Разкопките са финансирани от община Сливен.

² Вторичните гробове, датирани от късната античност до XV в., ще бъдат предмет на подробно разглеждане в друга публикация.

³ Мънистата са с диам. между 0,7 и 0,9 см и деб. между 0,15 и 0,25 сантиметра.

Обр. 2. Габрова могила. Хоризонтален план и централен профил
Fig. 2. Gabrova tumulus. Plan of the tumulus and central stratigraphic section

Типът повтаря формата на медни образци от халколита, като е характерен за ранната бронзова епоха (Стефанова 2004, 10, обр. 2 2). Други предмети, открити при този скелет, са

бронзова спираловидна украса (при свивката на ръката в лакътя) и кремъчни фрагменти. При средния скелет е открит фрагментиран керамичен аскос, украсен с връзани линии.

Украсата намира точен паралел с керамична урна (гърне) от гроб с трупозгаряне от могила II при Търнава (Николов 1976, 44, обр. 14), докато формата с хоризонтално разположеното тяло е типична за ранната бронзова епоха (Лещакон 1988, 2, обр. 3; Kalšev 2002, 34, Abb. 12. 27). В областта на таза на същия индивид е открита бронзова кама, по-къс вариант на екземпляр от Езеро, тип Н-8 по Черних (Черных 1978, 159, табл. 29. 11). До главата на най-южно разположения скелет № 3 са поставени няколко предмета. Първият е керамичен аскос с излъскана до блясък черна повърхност и богата врязана украса по тялото и насечки по устието и дръжката. До черепа са открити още: 2 сребърни спираловидни висулки, извити в оборот и половина, аналогични на златен екземпляр от могила № 3 при Търнава (Николов 1976, 46, обр. 12 а; Александров 2009: 8, обр. 1-13); бронзова брадва тесла, тип ТД 30 по Черних (Черных 1978, 155, табл. 27. 6), идентична с меден образец от колективна находка от IV строителен хоризонт на Езеро (Катинчаров 1974, 6, обр. 5); бронзова кама, тип Н-6 по Черних (Черных 1978, 159, табл. 29. 10).

До скелет № 4, разположен срещуположно на първите три, е поставен голям, отлично запазен керамичен съд с яйцевидно тяло, украсено с врязани хоризонтални гирлянди и врязани триъгълници по широкия и извит навън устен ръб. До този скелет е открита и фрагментирана купа със столче и отлично запазена украса с червена охра отвътре, която е определяна от някои автори като развитие на къснохалколитни форми от Мала Азия през ранната бронзова епоха (Dimitrov 2005, 240, Tabl. 2 5). При всеки от четирите скелета са поставени амулети от глигански зъби. Някои са фрагментирани и частично изтлели от влагата в почвата. Направената графична възстановка⁴ е възможен вариант на огърлица-апотропей от бронзовата епоха. Върху пода на ямата, в югозападната ѝ част, отдалечена от скелетите, е поставена и каменна тесла с леко нарушено изтъняващо острие, повтаряща напълно формата на предмета от предходни исторически епохи.

Гроб № 24 е масов (обр. 3 1). Във вкопана в материка овална яма с размери 0,80 x 1,48 м и с

⁴ Графичната възстановка е дело на Петър Петров.

1

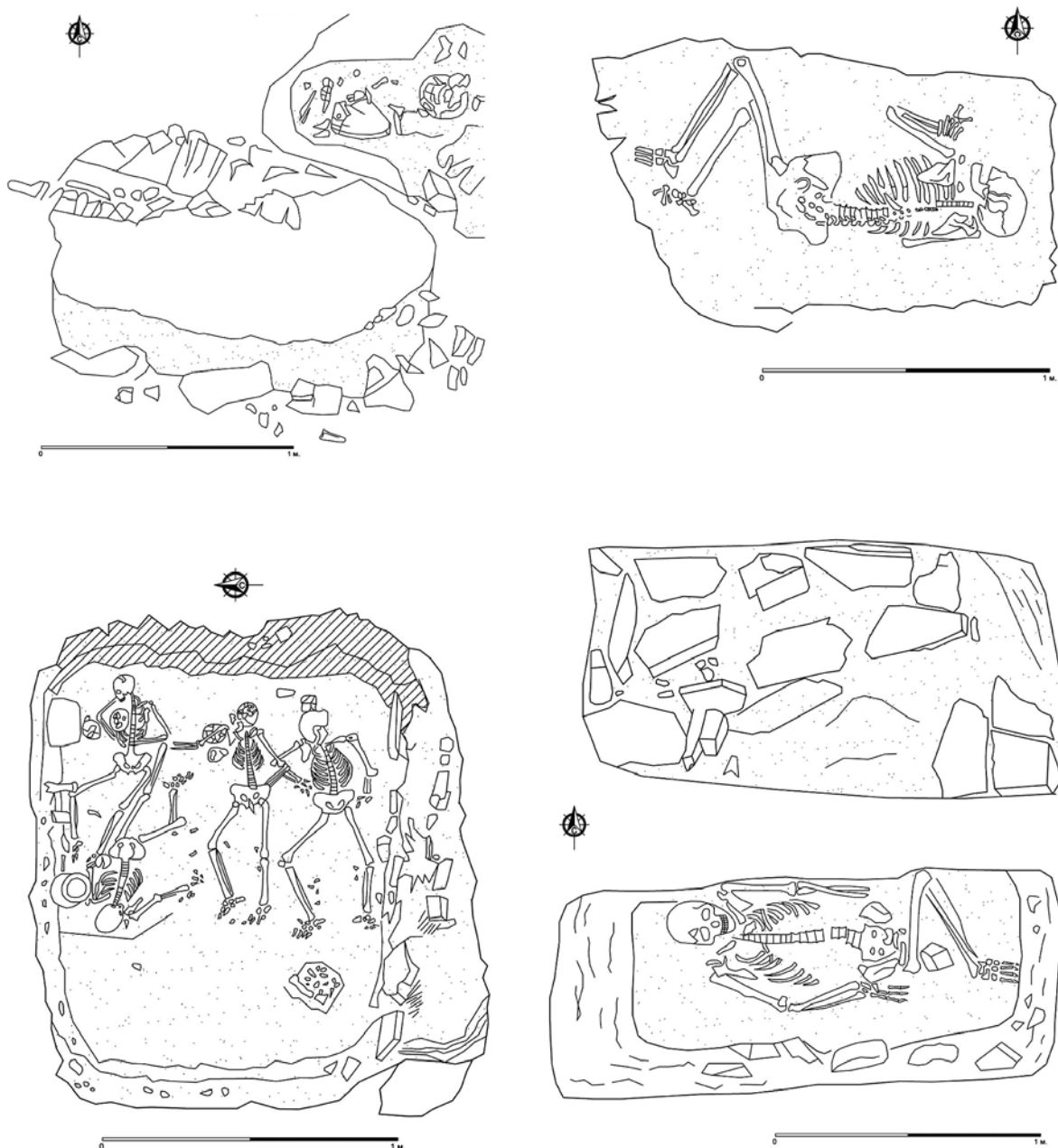
2

3

Обр. 3. 1. Габрова могила. Гроб № 24; 2. Тризна; 3. Гроб № 30.

Fig. 3. 1 Gabrova tumulus. Grave 24; 2 remains of funerary feast; 3 grave 30

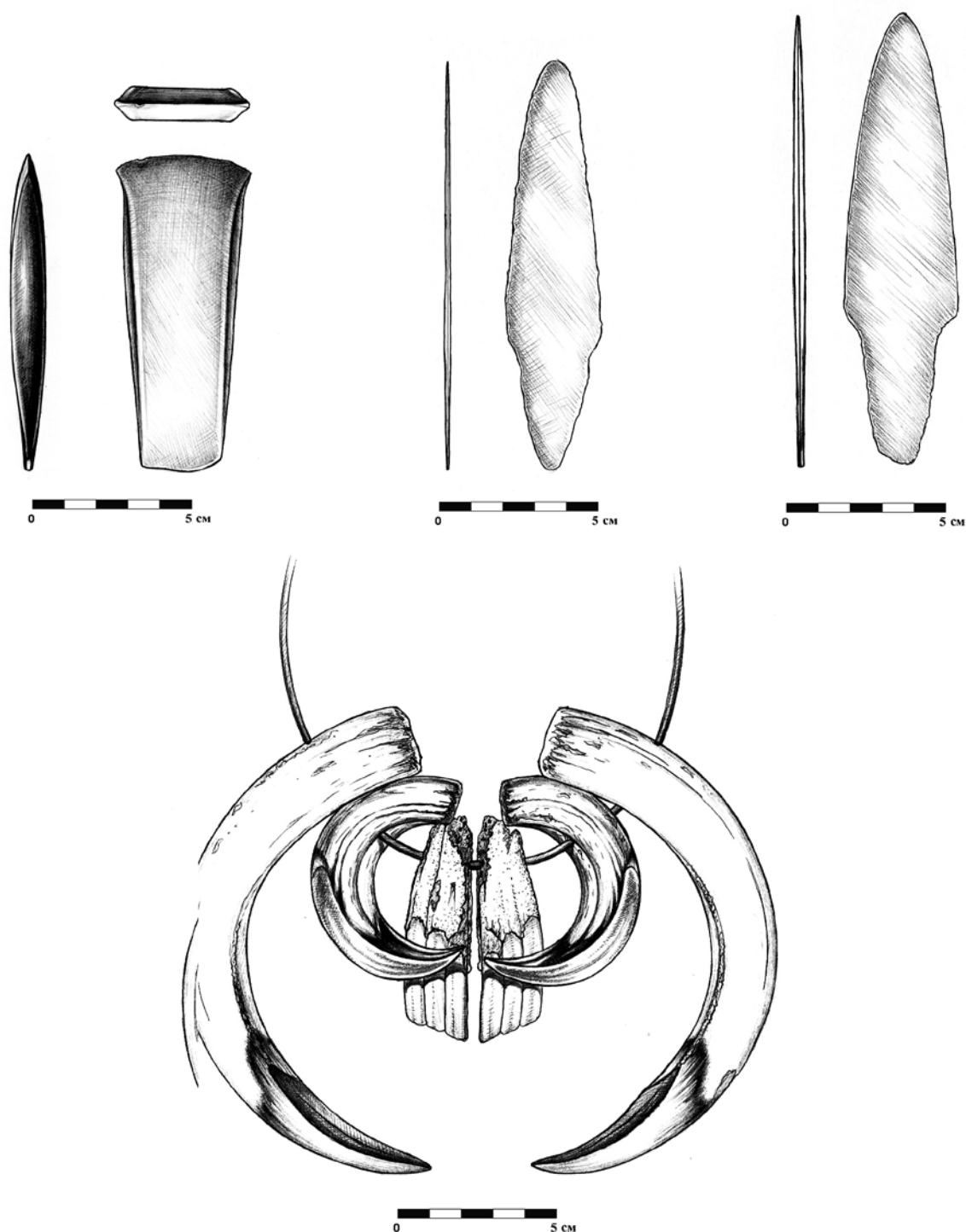

Обр. 4. Габрова могила. 1. Гроб № 31; 2. Тризна; 3. Гроб № 30; 4. Гроб № 25

Fig. 4. Gabrova tumulus. 1 grave 31; 2 remains of funerary feast; 3 grave 30; 4 grave 25

дълбочина 1,30 м са открити разхвърляни в не-анатомичен ред кости и черепи от седем инди-вида. Единият от черепите до северната стена е бил поставен в голям керамичен съд. От запад-ната страна на съда/урната са поставени други два черепа, разположени един върху друг. Ан-тропологическото изследване разграничи кос-ти от две жени (20-25 и 25-30 г.), мъж (30-35 г.), три деца (ок. 2, 5 и 6 г.) и фрагменти от че-реп на дете в I възрастова група. Върху част от костите има оцветяване от червена охра. Няма следи от рязане с остър предмет или друго ви-димо третиране на костите.

От гроб № 24 произхождат няколко находки. Споменатата вече керамична урна (с поставения в нея череп) е с яйцевидно тяло, широка и къса шия и завит навън прав устен ръб, вълнообраз-но оформен чрез леки прищипвания (обр. 6 5). Липсва друга украса. Съдът е работен на бавно колело. Глината е груба и с примеси, а цветът ѝ е неравномерен в нюанси на тъмно сиво. Той се доближава по форма до гърне без дръжка от селищна могила Казанлък (Лещаков 2005, 445, обр. 4 6), отнасящо се към пласта от ранната бронзова епоха. Други гробни дарове или лич-ни вещи на погребаните са костени амулети от

Обр. 5. Габрова могила. 1-3. Гроб № 30 бронзови оръдия; 4 - реконструкция на огърлица от костени предмети
Fig. 5. Gabrova tumulus. 1 grave 30; 1 - 3 bronze tools; 4 artistic reconstruction of a necklace of bone elements

вълк или куче, къс обсидиан⁵(?) и керамична купичка, открита фрагментирана във вътрешността на урната. Купичката силно наподобява по форма купа от гроб 62 в Берекетската могила (Kalčev 2002, 95, Taf. 11 2), която се отнася към

⁵ Късът обсидиан (?) е с черен полупрозрачен цвят. Има неправилна форма с остри незагладени ръбове и размери: 1,3 x 1,85 x 2,8 см. Не е изследван. Предполагането е на екипа.

формите, показващи континуитет с тези от енеолита (Kalčev 2002, 40, Abb. 16, B 11).

Стратиграфските наблюдения позволяват, с голяма доза вероятност, да се предположи, че свързана с първичните гробове е и откритата тризна, положена върху жилите на материковата скала, симетрично на гроб № 24 спрямо осовата линия Ю-С на могилата (обр. 3 2; 4 2).

Обр. 6. Габрова могила. 1, 2 - съд от тризната; 3, 4, 6 - съдове от гроб № 30; 5 - съд от гроб № 2
 Fig. 6. Gabrova tumulus. 1, 2 – vessel from the funerary feast; 3 - 4, 6 vessels from grave 30; 5 – vessel from grave 24

Тя е с размери 0,40 x 0,70 м. В СИ ѝ край е открит фрагментиран керамичен аскос без украса, поставен с устието нагоре и дръжка на ЮЗ, фрагмент от керамична паница с украса и оцветяване с червена охра (обр. 6 1, 2) и единични животински кости от дребно животно⁶. По аналогия с подобни съдове и украса от селищните могили при Езеро и Юнаците аскосът (Катинчаров 1974, 13, обр. 15) и украсата на паницата (Мишина 2011: 72, рис. 3 8) датират направата на тризната през ранната бронзова епоха.

Върху двата гроба и тризната е издигнат малък могилен насип от тъмно кафява пръст, в който са вкопани гробове № 31 (хокер надясно) и № 28. Ямата на последния е силно разрушена от иманярски изкоп. В ямата по гръб със свити в коленете крака е положен мъж на около 30 години. Скелетът е частично запазен, ориентиран в направление И-З. По костите личи оцветяване от червена охра. Непосредствено северно от скелета, върху площ с размери 0,26 x 0,42 м са открити горели човешки кости, малка бронзова кама⁷, също горяла, както и костен амулет или игла (Николов ред. 2010, 123, кат. № 111). Антропологическото изследване установи, че горелите кости са от индивид на около 25 години, чийто пол не може да се определи. Вероятно при поставяне на горелите човешки остатъци (изгарянето е извършено извън могилата) са нарушени част от костите на положения индивид. Изследването на проба от камата установи 0,99% съдържание на арсен⁸. Този химически елемент е обичаен компонент на изделията от бронз от ранната бронзова епоха (Черных 1978, 288) и е

⁶ Костите не са изследвани.

⁷ Всички находки са предадени за постоянно съхранение в РИМ - Сливен.

⁸ Изследването на метала на камата от гроб № 28, както и на две ками и две брадви от гроб № 30 от Габрова могила се извърши в лаборатория „Евротест контрол“ – София. При всички предмети резултатите са сходни. Бронзът е т. нар. арсениев и съдържа различен процент арсен. Неговото съдържание варира между 0,41% и 2,24%.

Обр. 7. Шекерджа могила преди началото на разкопките
Fig. 7. Shekerdza tumulus before excavation

надеждно датировачно доказателство през посочения период.

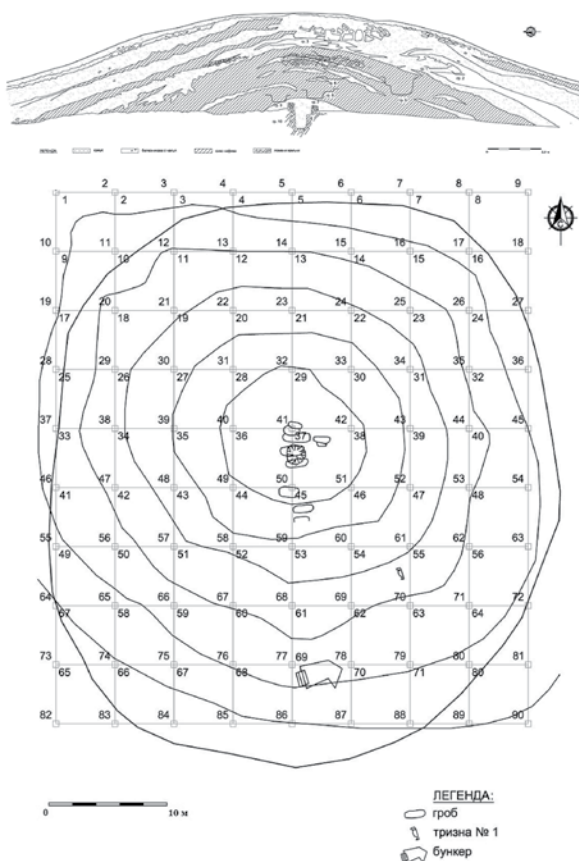
Върху последните два дискутирани гроба е насипан нов могилен насип от тъмно кафява пръст, в който са вкопани гробове с №№ 23, 25 (с каменно покритие), 26, 27 и 29.

Вторият могилен насип е покрит с каменно струпване, над което е насипан пласт от по-светлосива почва. Под каменното съоръжение, отново чрез вкопаване, е изграден гроб № 14. Съоръжението, което е с размери 8,50 x 9,30 м (С-Ю), е нарушено от иманярски изкоп, почти достигащ до материка, както и от някои вторични християнски гробове, които са били вкопавани в него. Състои се от ломени камъни с различни размери, като по периферията му са наредени по-големи. След демонтиране на по-дребните се образува каменен кръг, подобно на съоръжение в могила от некропола при Дражево, Ямболско (Бакърджиев 2005, 150), около заравнена площадка от трамбована почва. Върху нея не са установени следи от обредни действия. Част от гробовете от ранната бронзова епоха попадат в и под него, какъвто е случаят със споменатата вече могила при сравнително близко географски разположеното с. Дражево (Бакърджиев 2005, 151).

Част от гробните ями и костите на гробовете с №№ 14, 23, 25 (обр. 4 4), 26, 27 и 29 са частично нарушени от камъните на струпването и от ямите на вторичните християнските гробове над тях. При силно разрушените не може с точност да се определи позицията на тялото. Останалите са в поза по гръб със свити в коленете крака, с ориентация на скелета изток - запад или обратно. В гробове с №№ 23, 25, 28 е констатирано оцветяване на костите с червена охра. В гроб № 25 е погребан мъж на около 40-45 години⁹.

В заключение за Габрова могила ще отбележа, че и десетте проучени гроба от ранната бронзова епоха имат основните характеристики на ямната култура (Панайотов 1989, 45). Стратиграфски гробовете се разпределят както следва: две вкопани в материка ями - масовите гробове №№ 24 и 30, и тризна, върху които е насипан първият могилен насип. В него са вкопани с донасипване гробове № 31 (хокер надясно) и № 28 (трупополагане и трупозигряне извън могилния насип). На различни нива във втория пласт са вкопани гробове №№ 14,

⁹ Антропологическите изследвания на костите от Габрова и Шекерджа могили са направени от екип под ръководството на Йордан Йорданов - ИЕМПАМ-БАН. На целия екип благодаря за компетентно извършените анализи.

Обр. 8. Шекерджа могила. Хоризонтален план и централен профил

Fig. 8. Shekerdza tumulus. Plan of the tumulus and central stratigraphic section

23, 25, 26, 27 и 29. Върху тази могила е изградено каменно струпване, над което е насипан пласт от по-светлосива почва, оформил и окончателния размер и форма на могилата. В периода Късна античност - XV в. могилата е използвана за християнски некропол, от който са проучени 21 гробни комплекса. Бъдещите ДНК анализи¹⁰ ще позволят изясняването на въпросите около връзката между индивидите в гробове №№ 24 и 30, между погребаните в двете ями, както и какво е генетичното наследство от тях в по-късните индивиди, положени по-високо в насипа.

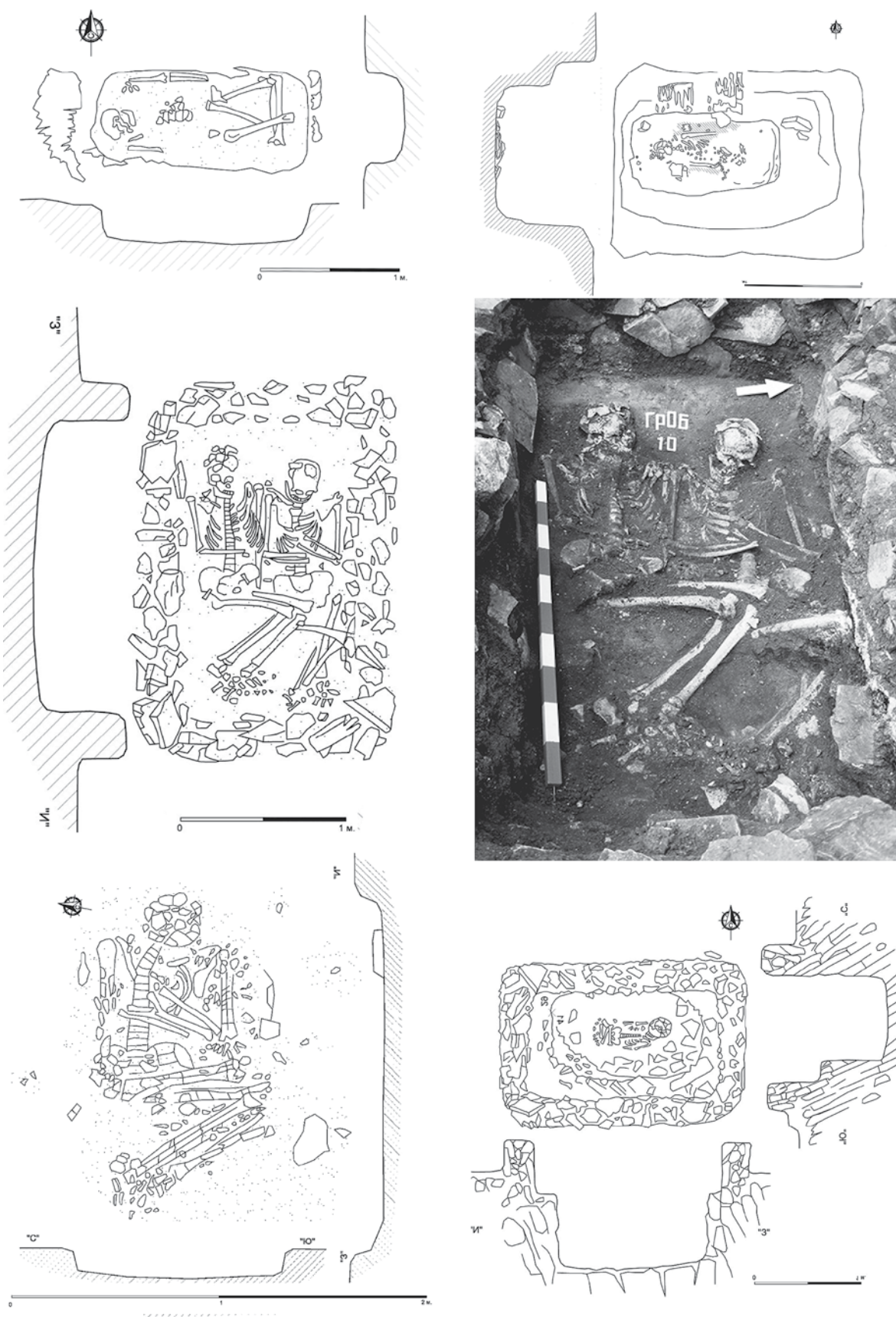
Втората проучена могила - Шекерджа могила, е разположена на висок рид (обр. 7). Тя е с диаметър 43 x 47 м и височина 5 м. В процеса на работа бе установено, че могилата е многократно насипвана, като първоначално през ранната бронзова епоха е била издигната могила от тъмнокафява глинеста почва, в която са извършени 6 погребения. Върху нея през средната бронзова епоха са натрупани

пластове по-светла глина с 3 гроба от средната бронзова епоха. Окончателната си форма и размери могилата е придобила през IV в. пр. Хр., когато на върха ѝ е било издигнато каменното струпване с погребение с трупозгряне и целият могилен насип е бил обединен от чакълест пласт с деб. 0,50 м (обр. 8).

Първичен е гроб № 10 (обр. 9 3, 4, б) - вкопана в материка яма с допълнително изграждане на стени от ломени камъни над терена. Съоръжението има форма на неправилен овал в направление И-З и вътрешни размери 1,75 x 1,92 м. Стените, които се издигат над скалата до височина 0,65 метра, са с различна дебелина. Стените и подът са имали дървена облицовка. Около гроба неравностите на материковата скала са подравнени с ломени камъни, които оформят площадка. В ямата по гръб със свити в колената крака са погребани успоредно един на друг два възрастни индивида от мъжки пол - на около 35 и на 16-18 години. Глезените са били вързани с кожени ремъци. На места костите са посипани с червена охра. Под лявата раменна кост на южния скелет е открит кремъчен връх на стрела, наподобяващ друг, но от червен яспис, открит в селище от ранната бронзова епоха при Седлари, Момчилградско (Нехризов 2010, 116, обр. 2 1), и от с. Градище, Шуменско (Майсторски, Стойчев 2011, 540, обр. 2) със същата датировка. При черепа на северния скелет е поставена заготовка за каменен прешлен, чиито дупки не са съвпаднали и той не е пробит. На около 0,30 м под двамата възрастни, под дъските, направо върху издълбаната скала на дъното в същия гроб, е погребано дете на около 3,5 години. Позата и на този скелет е аналогична. Костите са посипани обилно с червена охра. Като гробен инвентар при детето е поставен фрагмент от стена на груб глинен съд без украса.

Гроб № 5 (обр. 9 2) представлява яма с правоъгълна форма и заоблени ъгли с размери 1,25 x 1,90 м, разположена е в направление И-З, с дълбочина 0,85 м. Била е покрита с разположени напречно дървени греди или талпи, които са напълно изтлели. Костите са в лошо състояние и на места обилно оцветени с червена охра. Позата е трупополагане, вероятно, по гръб със свити в колената крака. Погребаният индивид е дете на 4-5 години. Като гробни дарове са поставени голям фрагмент от груб керамичен съд и 4 сребърни украси за коса, аналогични на такива от гроб № 18 от могила № 2 в некропола Горан-Слатина (Китов, Панайотов, Павлов 1991, 57, 60, обр. 35)

¹⁰ Костите са дадени за ДНК анализ по българо-италиански проект на ИЕМПАМ - БАН.

Обр. 9. Шекерджа могила. 1 - гроб № 9; 2 - гроб № 5; 3, 4 - гроб № 10; 5 - гроб № 1; 6 - гроб № 10 (долно ниво)
 Fig. 9. Shekerdza tumulus. 1 - grave 9; 2 - grave 5; 3, 4 - grave 10; 5 - grave 1; 6 - grave 10
 (lower level)

или група IA2 (Александров 2009, 9, обр. 1, № 4).

Гроб № 6 представлява яма с неправилна трапецовидна форма със заоблени ъгли с размери 0,40 - 0,70 x 2,00 м и с дълбочина 0,30 м. Била е покрита с дървени греди или дъски, разположени надлъжно. След изтляването част от тях са се счупили и паднали във вътрешността. Скелетът е на около 30-годишен мъж. Тялото е положено по гръб, с ръце успоредни до него, свити в лактите под тъп ъгъл и кръстосани в областта на таза. Краката са свити и превързани в коленете. След изтляването на меките тъкани, те са паднали наядно. Върху костите са документирани следи от червена охра.

Гроб № 7 е правоъгълна яма със заоблени ъгли в направление И-З с размери 1,30 x 2,06 м и дълбочина 0,53 м. Тя е покрита с надлъжно разположени греди, които след изтляването си са попаднали на различни нива във вътрешността ѝ. Костите са в лошо състояние. По всяка вероятност тялото е положено по гръб със свити в коленете крака. Става дума за мъж на около 25-30 години. В гроба са открити две сребърни висулки, силно патинирани и в много лошо състояние.

Гроб № 8 представлява правоъгълна, вкопана в могиления насип яма с размери 0,48 x 1,00 м и дълбочина 0,21 м. Тя е покрита с надлъжно разположени дървени греди. Погребеният индивид е дете на около 3-4 години. На места по костите и до черепа са регистрирани остатъци от червена охра.

Гроб № 9 (обр. 9 I) се ситира в геометричния център на могилата, на дълбочина 4,20 м от централния репер. Представлява яма с неправилна елипсовидна форма в направление И-З с размери 0,58 - 0,68 x 1,48 м и дълбочина 0,30 м. Тя е покрита с дървени греди, разположени надлъжно. Ритуалът е трупополагане по гръб със свити в коленете крака, които след изтляването на меките тъкани са паднали наляво върху северната стена на гроба. Тялото е положено върху дъски, покрити с органична материя, вероятно рогозка. Върху черепа и крайниците са открити обилни следи от червена охра. Погребеният индивид е мъж на 35-40 години. Единственият инвентар е сребърна висулка, силно патинирана и в лошо състояние.

Дискутираните 6 гроба се отнасят към ранната бронзова епоха. Погребаните в Шекерджа могила индивиди от този период са носители на всички характерни белези на ямната култура (Панайотов 1989, 39). Гробовете в Шекерджа могила попадат в ареала на култура Езеро

в Югоизточна България (Калчев 1994, 132), като показват значителни сходства с „ямните“ гробове при с. Могила, Ямболско (Илиев, Бакърджиев 2006, 89 сл.), Овчарци (Калчев 1994: 132) и Трояново (Буюклиев 1964: 61 сл.; Панайотов 1989, 10), Старозагорско, Медникарово, Искрица (Панайотов, Александров 1995, 87 сл.) и Ковачево в района на Марица-Изток (Кънчев 1991, 41 сл.), Пет могили (Кънчева-Русева 1994, 91 сл.), Малка (Кънчев 1991, 44 сл.) и Голяма Детелина (Кънчев 1991, 47 сл.; Кънчев 1995, 35 сл.; Лещаков, Попова 1995, 65 сл.), Радневско, както и с плосък гроб с погребани в него 4 индивида при Събрано, Новоагорско (Божкова, Узунов 2010, 166, обр. 2). Остава отворен въпросът дали детското погребение в гроб № 10 имитира традицията на тези, извършвани под подовете на жилищата през ранни епохи.

Останалите три гробни комплекси от бронзовата епоха се отнасят към средния ѝ период¹¹. В гроб № 1 (обр. 9 5) е погребан мъж на 25-30 години. Тялото е положено по гръб със свити крака в яма с посока И-З и размери 0,75 x 1,55 м. Подът е от трамбована тъмнокафява глина, постлана с подстилка от органична материя със същия цвят. В областта на шията е открит цилиндричен костен предмет - амулет с украса от разтегнати S-ове. При дясното рамо са открити бронзови нитове, вероятно от кожен колан или ремък, както и две костени фигурки (обр. 10 I, 3) с изображение на царски орел. Възможно е предметите, които имат цилиндрични отвори, да са навършия на жезъл или амuleти. И двата екземпляра са изключително прецизна изработка на умел майстор. До най-малки подробности е издълбано оперението. В предната част на главата на по-добре запазения орел в предварително очертани с врязани линии ями са монтирани две очи от медни нитчета, които са запазили оригиналния си цвят. Под тях чрез прилепване на отделно костено парче е оформен дълъг и извит надолу клон заедно с оперението под шията. Засега тези предмети са уникални не само за територията на България, но и за цяла Югоизточна Европа.

Гроб № 2 е частично разрушен от иманярски изкоп. Ямата е с ориентация И-З. По разположението на гръбначните прешлени може да се предположи, че позата отново е трупополагане по гръб със свити крака на доста едър индивид от мъжки пол на около 45 години. Височината на мъжа приживе е била около 2

¹¹ Благодаря на Стефан Александров и Таня Христова от НАИМ - БАН за консултацията при датировката на гробовете.

Обр. 10. Шекерджа могила. 1, 3 - костени амулети; 2 - златна висурка от гроб №4; 4 - съд от гроб №4
 Fig. 10. Shekerdza tumulus. 1, 3 - bone amulets; 2 - golden hair-ring from grave 4; 4 - vessel from grave 4

метра. Чашата, поставена като гробен дар, се доближава най-много до гърне от Берекетската могила (Kalchev 2002, 29, Abb. 10, № 13) с нехарактерно устие и вероятно е развитие на типа в местен вариант.

Гроб № 4 е силно разрушен от издигнатото над него през късната желязна епоха каменно струпване. Ритуалът е трупополагане в изпънато положение с посока И - З, с череп на запад.

Под тялото има подложка от плочести камъни. Част от подложката и костите липсват. Антропологическият анализ показва, че в него е погребан индивид от мъжки пол на около 20 години. Като гробни дарове са поставени каничка с косо отрязано устие и златно украшение за коса под черепа, представляващо „пружина” от дебела тел, увита оборот и половина (обр. 10 2, 4). Керамичният съд може да се причисли към

групата на кани със специфична форма, които се разпространяват в Тракия в края на ранната и началото на средната бронзова епоха (Лещачков 1988: 2, обр. 2; Герасимов 1946, 180 сл.). Украсата намира точен паралел при паници от селищната могила Езеро XIII-XI строителен хоризонт на ранната бронзова епоха (Катинчаров 1974, обр. 9г). Краищата на украсението за коса са равно отрязани. То се доближава най-плътено по форма до златната украса от Михайлово, Врачанско, и може с уговорка да бъде отнесено към група IA1 (Александров 2009: 7, обр. 1, № 8) и да се датира към началото на II хил. пр. Хр. И в трите по-горе разгледани гроба няма констатирано наличие на охра, което, заедно с гробните дарове в тях, е основание да ги причислим към средната бронзова епоха.

Проучването на Габрова и Шекерджа могили през 2011 г. запълни сериозно бяло поле в картата на разпространение на носителите на ямната култура при големия завои на р. Тунджа на юг (Димитрова 2012, 39). От времето на първото цялостно изследване на погребалните практики на тази култура, когато от Южна

България бяха известни само два обекта - при Ковачево, Сливенско, и Трояново, Старозагорско (Панайотов 1989, 6), през годините са открити още няколко подобни обекта: при Попово (Агре 2007, 74 сл.), Дражево (Бакърджиев 2005, 150 сл.), Иречеково (Бакърджиев, Илиев 2006, 76 сл.), Медникарово - Искрица (Панайотов, Александров 1995, 87 сл.), Малка детелина (Кънчев 1991, 44 сл.), Голяма детелина (Кънчев 1995, 35 сл.). Въз основа на натрупаните данни и проучването на двете могили при Камен, може да се направи предварителният извод, че ямната култура се разпространява в Югоизточна България почти толкова масово, колкото и в Североизточна. Въз основа на анализа на костния материал се установява, че има съвпадение между антропологическите групи, както от двете страни на Стара планина - гробовете от Камен и некрополите при Плачидол и Белоградец (Панайотов 1984, 11; Йорданов, Димитрова 1989, 175 сл.), така и между територията на България и местата на формиране на носителите на ямната култура - южноруските и украински степи (Панайотов 1984, 11).

Цитирана литература

Агре 2007: Д. Агре. Археологически разкопки на надгробна могила в землището на с. Попово, община Болярово. - Археологически открития и разкопки през 2006 г., София, 74-75.

Александров 2009: С. Александров. Украшения за коса от злато и сребро през бронзовата епоха от Северна България. - Археология, 1-2, 7-20.

Бакърджиев 2005: С. Бакърджиев. Спасителни археологически проучвания на могилен некропол в м. Събев баир при с. Дражево, община Тунджа. - Археологически открития и разкопки през 2004 г., София, 150-153.

Бакърджиев, Илиев 2006: С. Бакърджиев, Ил. Илиев. Спасителни археологически проучвания на надгробна могила в землището на с. Иречеково, община Стралджа, област Ямбол. - Археологически открития и разкопки през 2005 г., София, 76-78.

Божкова, Узунов 2010: А. Божкова, Ж. Узунов. Спасителни археологически проучвания на обект 12, ЛОТ 2 на АМ Тракия, км 231+950 до км 232+150, в землището на с. Събрано, община Нова Загора. - Археологически открития и разкопки през 2009 г., София, 164-166.

Буюклиев 1964: Х. Буюклиев. Две раннотракийски могили от Старозагорско. - Архе-

ология, 4, 1964, 61-65.

Герасимов 1946: Т. Герасимов. Разкопки на могилата при с. Св. Кирилово. - Известия на Българското Археологическо дружество, 15, 1946, 180-202.

Димитрова 2012: Д. Димитрова. Могили от бронзовата епоха при с. Камен, Сливенско. - Наука, 1, 2012, 36-41.

Илиев, Бакърджиев 2006: Ил. Илиев, Ст. Бакърджиев. Археологически проучвания на могилен некропол от ранната бронзова епоха край село Могила, област Ямбол. - Известия на музеите в Югоизточна България, 12, Бургас, 2006, 89-107.

Йорданов, Димитрова 1989: Й. Йорданов, Б. Димитрова. Антропологични данни за погребаните в могили некрополи от Североизточна България (ранна бронзова епоха). - Разкопки и проучвания, 21, 1989, 175-190.

Калчев 1994: П. Калчев. Раннотракийски могили гробове край с. Овчарци, Старозагорско. - В: Първи международен симпозиум „Севтополис”. „Надгробните могили в Югоизточна Европа”, Велико Търново, 1, 131-138.

Катинчаров 1974: Р. Катинчаров. Периодизация и характеристика на културата през бронзовата епоха в Южна България. - Археология, 1, 1974, 1-24.

- Китов 1993:** Г. Китов. Тракийските могили. - *Thracia*, 10, 1993, , 39-80.
- Китов, Панайотов, Павлов 1991:** Г. Китов, Ив. Панайотов, П. Павлов. Могилни некрополи в Ловешкия край. Ранна бронзова епоха (некрополът Горан - Слатина). - *Разкопки и проучвания*, 23, 1991, 110 с.
- Кънчев 1991:** М. Кънчев. Некрополи от бронзовата епоха в района на „Марица-Изток”. - В: Марица-Изток. Археологически проучвания, 1, 1991, 41-70.
- Кънчев 1995:** М. Кънчев. Надгробна могила II (Голямата могила) до село Голяма детелина, община Раднево. - В: Марица-Изток. Археологически проучвания, 3, 1995, 35-63.
- Кънчева-Русева 1994:** Т. Кънчева-Русева. Ямни погребения в могила № 2 от могилен некропол в землището на с. Пет могили, Новозагорско. - В: Марица-Изток. Археологически проучвания, 2, 1994, 91-94.
- Лазаров 2003:** М. Лазаров. Древногръцката рисувана керамика от България. Варна, 2003.
- Лещаков 1988:** Кр. Лещаков. Основни класификационни принципи за керамиката от ранната и средната бронзова епоха в Тракия. - *Археология*, 3, 1988, 1-13.
- Лещаков 2005:** Кр. Лещаков. Относителна хронология на пласта от бронзовата епоха в селищна могила Казанлък. - In: *Studia Archaeologica Universitatis Sordicensis*, Suppl. IV. Stephanos Archaeologicos in honorem Professoris Ludmili Getov, София, 2005, 442-452.
- Лещаков, Попова 1995:** Кр. Лещаков, Цв. Попова. Надгробна могила II (Голямата могила) до село Голяма детелина, община Раднево. (Част II). - В: Марица-Изток. Археологически проучвания, 3, 1995, 65-86.
- Майсторски, Стойчев 2011:** Г. Майсторски, С. Стойчев. Издирване на археологически обекти в землището на с. Средня, община Шумен. - *Археологически открития и разкопки през 2010 г.*, София, 2011, 540-541.
- Мишина 2011:** Т. Мишина. Орнаментираната керамика епохи ранного бронзового века теля Юнаците. - В: *Годишник на Регионален исторически музей Пазарджик*, 2, 2011, 69-81.
- Нехризов 2010:** Г. Нехризов. Спасителни разкопки на селище от ранната бронзова епоха при с. Седлари, мах. Градинка, общ. Момчилград (обект № 19Б по трасето на път I-5, участък Подкова - разклон Джебел). - *Археологически открития и разкопки през 2009 г.*, София, 2010, 115-117.
- Николов 1976:** Б. Николов. Могилни погребения от раннобронзовата епоха при Търнава и Кнежа, Врачански окръг. - *Археология*, 3, 1976, 38-51.
- Николов (ред.) 2010:** В. Николов (ред.). Солта е злато. Праисторически солодобивен център Провадия - Солницата. София, 2010.
- Огненова-Маринова 1984:** Л. Огненова-Маринова. Дребни находки, теракоти, скулптура. - В: *Севтополис 1*, София, 1984, 159-228.
- Панайотов 1984:** Ив. Панайотов. За формирането на раннобронзовите култури в българските земи. - *Археология*, 2-3, 1984, 7-15.
- Панайотов 1989:** И. Панайотов. Ямната култура в българските земи. (Разкопки и проучвания, 21). С. 1989.
- Панайотов, Александров 1995:** Ив. Панайотов, С. Александров. Могилен некропол от ранната бронзова епоха в землищата на селата Медникарово и Искрица. - В: Марица-Изток. Археологически проучвания, 3, 1995, 87-113.
- Стефанова 2004:** М. Стефанова. Нови данни за бронзовите брадви с отвор за дръжка от ранната бронзова епоха. - *Известия на Националния Исторически музей*, 14, 2004, 9-15.
- Черных 1978:** Е. Черных. Горное дело и металлургия в Древнейшей Болгарии. София, 1978.
- Чохаджиев, Венелинова 2008:** С. Чохаджиев, С. венелинова. Археологическо проучване на праисторически некропол в м. Горломова кория край Смядово. - *Археологически проучвания и разкопки през 2007 г.*, София, 2008, 100-101.
- Dimitrov 2005:** I. Dimitrov. Late Chalcolithic Fruit-stands - Some Suggestions about Their Distribution and Chronology. - In: *Studia Archaeologica Universitatis Sordicensis*, Suppl. IV. Stephanos Archaeologicos in honorem Professoris Ludmili Getov, София, 238-246.
- Kalčev 2002:** P. Kalčev. Das frühbronzezeitliche Gräber feld von Stara Zagora - “Bereketska mogila” (Bulgarien). Bonn, 2002.

Bronze Age graves at Kamen, Sliven municipality (Abstract)

Diana Dimitrova

In the summer of 2011, in the vicinity of Kamen, Sliven municipality, two burial mounds were excavated, belonging to two closely situated tumular cemeteries, situated on the left bank of Tundzha, at a distance of 2.2 km from one another as the crow flies.

The first tumulus, Gabrova Mogila, was erected on a low slanting slope, c. 100 m to the northeast of the outermost houses of the modern village. Twenty-one graves were uncovered in the complex, ten of which, all inhumation burials, date back to the Bronze Age. The bodies were laid on their backs, with flexed legs and east-west orientation. Only the deceased in grave 31 was laid in flexed position on the right side. In some graves, coloring of the bones with red ochre was identified. Grave 30 was the primary burial, on top of which the initial mound was piled. The grave is located almost in the center of the mound, at a depth of 3.10 m BD. The burial pit was covered with parallel wooden beams, placed longitudinally in east-west direction. In the upper end of the pit, two skulls were found at 0.10 m from one another. On the bottom of the pit, the remains of four adult males (c. 35 years (skeleton 1), c. 20 years (skeleton 2), c. 20-25 years (skeleton 3), and c. 35-40 years (skeleton 4) were found, laid in supine extended position, with one or both legs slightly apart. The arms are bent at the elbows. There are traces of red ochre on all four skeletons. All of them had amulets of boar tusks. The grave goods also comprise metal, ceramic, bone, and flint items, based on which the complex could be dated to the Early Bronze Age.

Grave 24 was contemporary with the primary burial. In an oval pit, dug into the bedrock, measuring 0.80 by 1.48 m and 1.30 m deep, the disarticulated remains of seven individuals were found. The physical anthropological analysis distin-

guished remains of two females (20-25 and 25-30 years), a male (30-35 years), three children (c. 2, 5, and 6 years), and fragments of the skull of a child of the Infans I group. There are no traces of cutting with sharp tools or other visible treatment. The remains of a funerary feast on the bedrock, 0.40 by 0.70 m, were also related to the initial burial. In the northeastern end of the deposit, there were a fragmentary undecorated *askos*, placed with its mouth downwards, a fragment of a ceramic bowl with traces of red ochre, and isolated bones of a small animal. The deposit is contemporary with graves 24 and 30 in Gabrova Mogila tumulus.

All other Early Bronze Age graves were dug into the initial mound. An additional mound was piled on top of them, bringing the tumulus to its present dimensions. All secondary burials have no grave goods.

The Shekerdzha tumulus is situated on a high ridge. It contained three graves from the Middle Bronze Age and six from the Early Bronze Age. The pit of the central grave 10 was dug into the bedrock and had additional walls above ground that were built of split stones. In the pit, two males (c. 35 and 16-18 years) were laid on their backs with flexed legs and parallel to one another. At about 0.30 m beneath the two adults, on top of the carved bedrock, a child of c. 3.5 years was buried in supine position with the legs bent in the knees. The bones were covered with a lot of red ochre. A fragment of the wall of an undecorated coarse vessel was placed as a grave good next to the child.

All above presented graves date to the Early Bronze Age and could be related to the bearers of the Pit-Grave culture. The newly excavated graves fill an important blank space on the map of their distribution and provide new information about both their burial practices and their relations with the bearers of the local Early Bronze Age culture.

Селище от ранната и средната бронзова епоха до Димово, Видинско (Северозападна България)

Стефан Александров, Тания Христова

Представеният в настоящето съобщение обект се намира в предпланинския масив на Стара планина, в близост до Димово, Северозападна България. Селището е разположено върху естествено укрепено възвишение - Могилата, над р. Лещарски дол при вливането ѝ в р. Арчарска. То заема площ от около 1,5 дка върху най-високата му част, като денивелацията до брега на реката е от 30 до 40 м. В подножието на възвишението, на левия бряг на р. Арчарска, е съществувало селище от неолита, а източно от него - вила от римската епоха и некропол (обр. 1). Всички посочени обекти са сериозно нарушени от иманярски изкопи, поради което през 2008 г. беше проверена стратиграфията на един от тях, разположен върху възвишението. Културният пласт тук достига в дълбочина до 1,40 м. Най-долният, с дебелина 0,60-0,70 м, се отнася към края на халколита и е покрит със стерилен слой от кафява пръст с дебелина около 0,20 м. Върху него е разположен пласт от сива пръст, с дебелина 0,20 - 0,30 м, с материали от бронзовата епоха. В хумусния слой се откриват и материали от късната Античност. През тази епоха възвишението е било укрепено със стена, изградена от обработени камъни (Александров, Христова 2009, 123). Пластът от бронзовата епоха в изкопа е хомогенен, без следи от строителни нива или други конструкции. Въпреки това, въз основа на събрания керамичен материал¹, могат да се обособят два периода на обитаване през този период - от ранната и средната бронзова епоха. Предмет на настоящето съобщение са керамичните материали, произхождащи от

тези два периода, които, въпреки липсата на стратиграфски данни, хвърлят нова светлина върху проблемите на епохата в региона.

Материали от ранната бронзова епоха

Керамиката е изработена от глина с примеси от дребни камъчета, повърхността ѝ в повечето случаи е изгладена и е с кафяв-тъмночервен цвят. Сред формите отбелязваме:

полусферични паници/купи с удебелен от вътрешната страна ръб на устието, украсени с врязани линии, образуващи зигзагообразен мотив (обр. 2 1);

полусферични паници/купи със завито навътре устие (обр. 2 3);

купи с издължено конично тяло, украсени с три релефни ръба, разположени вертикално от външния ръб на устието. В зависимост от оформянето на устието се обособяват: купи с равно устие (обр. 2 7); купи с равно, удебелено от вътрешната страна устие (обр. 2 8, 9); купи с косо отрязано устие (обр. 2 2, 6);

чашки с овално дъно и висока лентеста дръжка (обр. 4 12-19);

съдове с S-овиден профил (обр. 3 1-5);

фрагменти от дълбоки съдове (обр. 3 8-13);

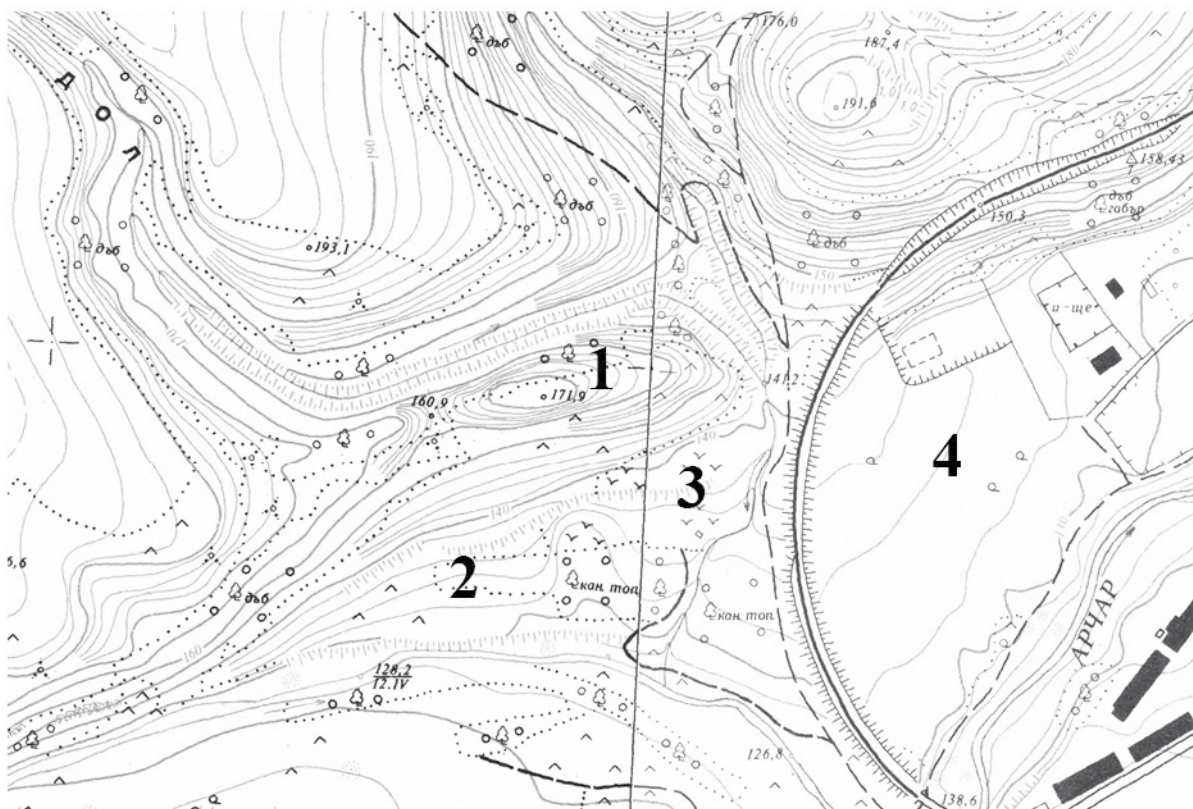
фрагменти от аскоси (обр. 4 3, 4);

дръжки от кани (обр. 4 11);

Повечето фрагменти са украсени по цялата си повърхност с вертикални или коси врязани линии, инкрустирани с бяла паста (обр. 2 4). В някои случаи орнаменталните полета са подчертани с редица от залепени кръгли апликации, известни в литературата като „лещени зърна“ (обр. 3 2, 5). Налични са и три фрагмента с шнурова украса (обр. 4 1, 2, 5).

Раннобронзовата керамика от Димово е хомогенна от гледна точка на технология, форми и украса, като представя основните елементи

¹ Част от материалите ни бяха предоставени от Елена Гергова, докторант в СУ „Св. Климент Охридски“, която насочи вниманието на авторите към обекта, за което още веднъж ѝ изказваме искрени благодарности.

1

2

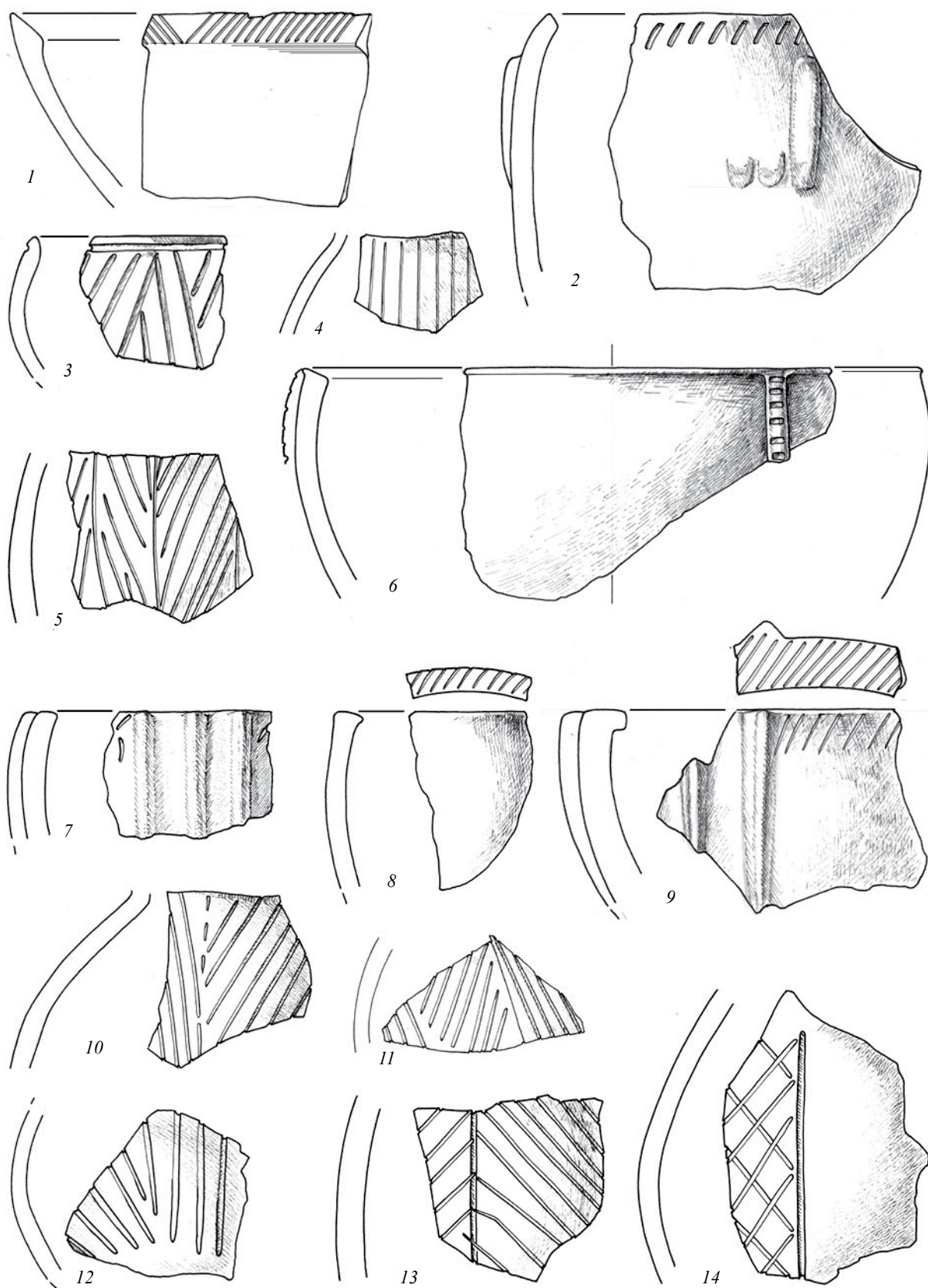

Обр. 1. 1 - Димово - Могилата. Топографска скица: 1 - селище от късния халколит, ранната и средна бронзова епоха, Късната античност; 2 - селище от неолита; 3 - некропол от римския период; 4 - римска вила. 2 - Димово - Могилата. Поглед от юг

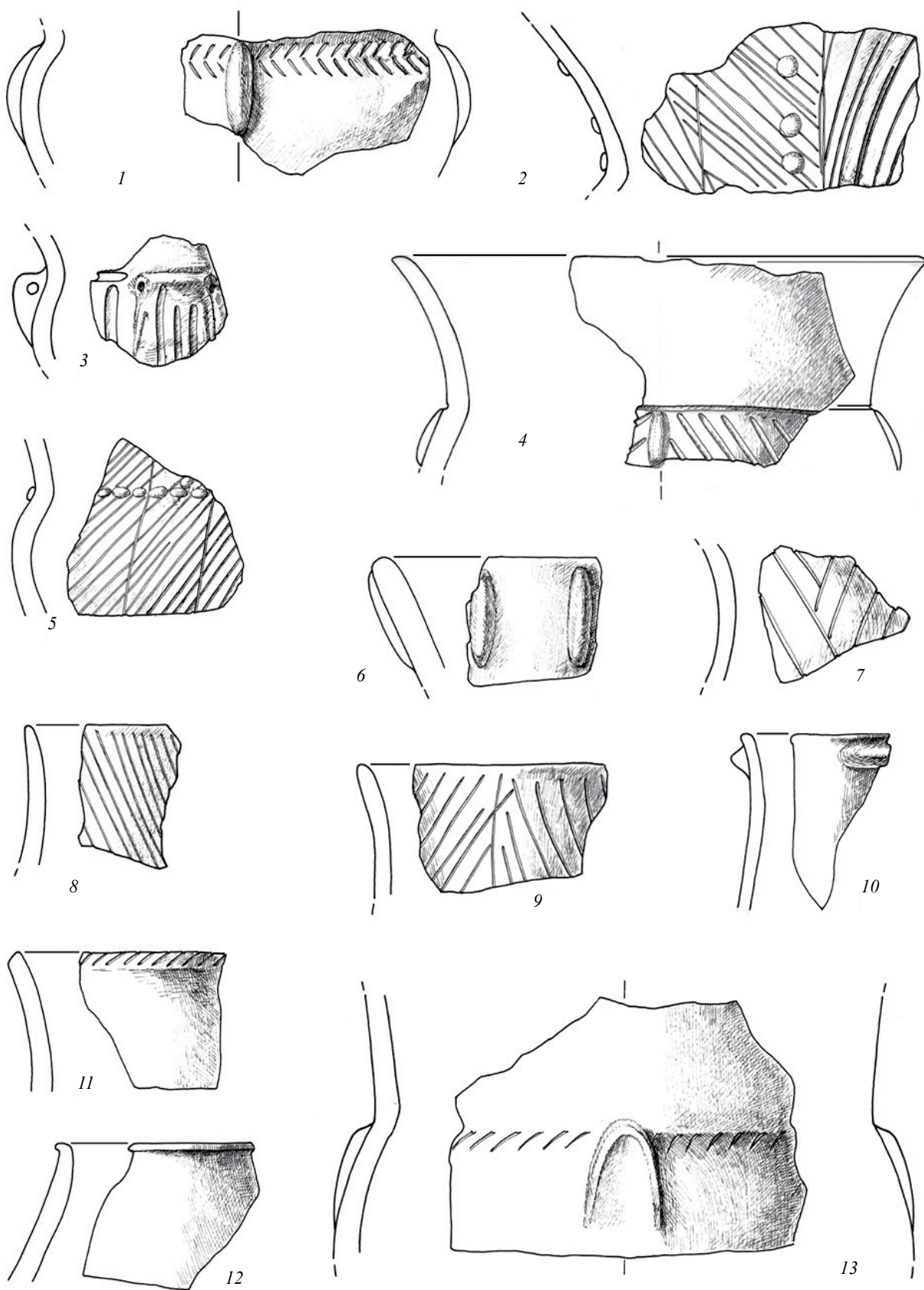
Fig. 1. 1 - Dimovo - Mogilata. Topographic map: 1 - Late Chalcolithic, Early and Middle Bronze Age, and Late Antiquity sites; 2 - Neolithic site; 3 - Roman period cemetery; 4 - villa rustica. 2 - Dimovo - Mogilata: view from south

накерамичния комплекс на култура Коцофени (Alexandrov 1995, 256-262). Културното определяне се подкрепя и от топографската характеристика на обекта - естествено укрупено възвишение. Отбелязваме, че този тип селища са

една от основните характеристики на култура Коцофени в трите района на разпространението ѝ - Банат, Трансилвания и западната част на Долнодунавския басейн (Sava 2008, 53; Spasić 2010, 159; Tuțulescu 2012, 9).

Обр. 2. Димово - Могилата. Керамика, култура Коцофени. М. 1:2
 Fig. 2. Dimovo - Mogilata. Pottery, Coțofeni culture. Scale 1:2

Обр. 3. Димово - Могилата. Керамика, култура Коцофени. М. 1:2
 Fig. 3. Dimovo - Mogilata. Pottery, Coțofeni culture. Scale 1:2

Хронологическата позиция на обекта в рамките на културата се определя от представените по-горе форми и тяхната украса. Следва да отбележим, че използваната тук периодизационна схема на култура Коцофени с три фази (Roman 1976, 35-49) се базира най-вече на стратиграфските данни от разкопките на селищата Бъйле Херкулане - пещера Хоцилор и Островул Корбулуй. Първият обект е изцяло публикуван (Roman 2010), но данните са релевантни най-вече за западния - Банатски, регион на разпространение на културата. За втория обект - епонимен за Дунавския регион, засега разполагаме само с общата статиграфска ситуация (Roman 2008), което затруднява прецизното хронологическо ситуиране на отделни находки или обекти от този ареал. Все пак, макар и малко на брой, материалите от Димово - Могилата дават възможност за хронологическо определяне на раннобронзовото селище в м. Могилата в рамките на културата.

Паниците/купите с удебелен от вътрешната страна ръб на устието (обр. 2 1) са отнесени към тип Pd2 (Pd)² в типологията на керамиката на култура Коцофени. Те се появяват още в етапа Зимнич-Челей на ранната бронзова епоха по Долния Дунав (Alexandrov 2002, Pl. II/1-3), продължавайки съществуването си до края на култура Коцофени - селищата при Градец (Alexandrov 1995, 262), Рогова и Островул Корбулуй, Олтения (Crăciunescu 2002, Pl. II/2, III; Roman, 1976, Pl. 99/1-4), както и Църняка - в района на Бор (Капуран, Булатовић, Јовановић 2014, Т. CVIII/1-3). Посочената по-горе хронологическа позиция е валидна и за аскосовидните форми (обр. 4 3, 4) от тип XIa (Alexandrov 2007, 331; Roman 1976, 21, 23, Pl. 17.9; 29.1-4). Купите с издължено конично тяло, украсени с три релефни ръба (обр. 2 2, 5-9) са отнесени към тип Pb4 (Pb) и имат сходна хронологическа позиция в рамките на културата, като отбелязваме разпространението им в западна посока до района на Неготин (Булатовић, Капуран, Јањић 2013, сл. 26/б). Аналогична е и позицията на съдовете с S-овиден профил (обр. 3 1-5), като тук обелязваме почти идентичните такива от Корбово (Булатовић, Капуран, Јањић 2013, сл. 26/а), отнесени към Коцофени II и Рогова, датирани във фазата Коцофени III (Crăciunescu 2002, Pl. XVIII/2). Чашките с овално дъно и висока лентеста дръжка са включени в тип IIIc2b.

² Представените форми са съобразени с типологията на керамиката на култура Коцофени на юг от Дунав (Alexandrov 1995, 256-262), като в скоби е представена съответната номерация по П. Роман (Roman, 1976).

Те са една от най-характерните и емблематични форми за културата, появяват се във втората ѝ фаза и се срещат до нейния край (Alexandrov 1995, Fig. 4/72; Roman 1976, 21, 23, Pl. 17/9; 29/1-4; Ciugudean 2000, 48-51; Tuțulescu 2011, 97). Наличието им е регистрирано и западно от Тимок - в обектите Капу Джалулуй и Збрадила в Североизточна Сърбия (Капуран 2014, т. 10/30, 11/26). През същата фаза се появява и шнуровата украса - Бранец, жилище „С“ (Ulanici 1975, Fig. 2; Ulanici 1976, 41, Fig. 6/4-5). Ако разгледаме керамиката от Димово - Могилата като комплекс, можем да отбележим, че тя е почти идентична с тази от намиращата се на около 15 км западно от Димово пещера Магурата (Джамбазов, Катинчаров 1974; Йоцова 1981), както и с керамиката от IV-III хоризонти от селището при Градец, Видинско³. Отбелязваме, че раннобронзовият пласт в Магурата е отнесен към фази Pb - III на култура Коцофени (Roman, 1976, 65, бел. 9), докато датировката на хоризонти IV - III в Градец е прецизирана във фаза II на културата (Alexandrov 1995, 262).

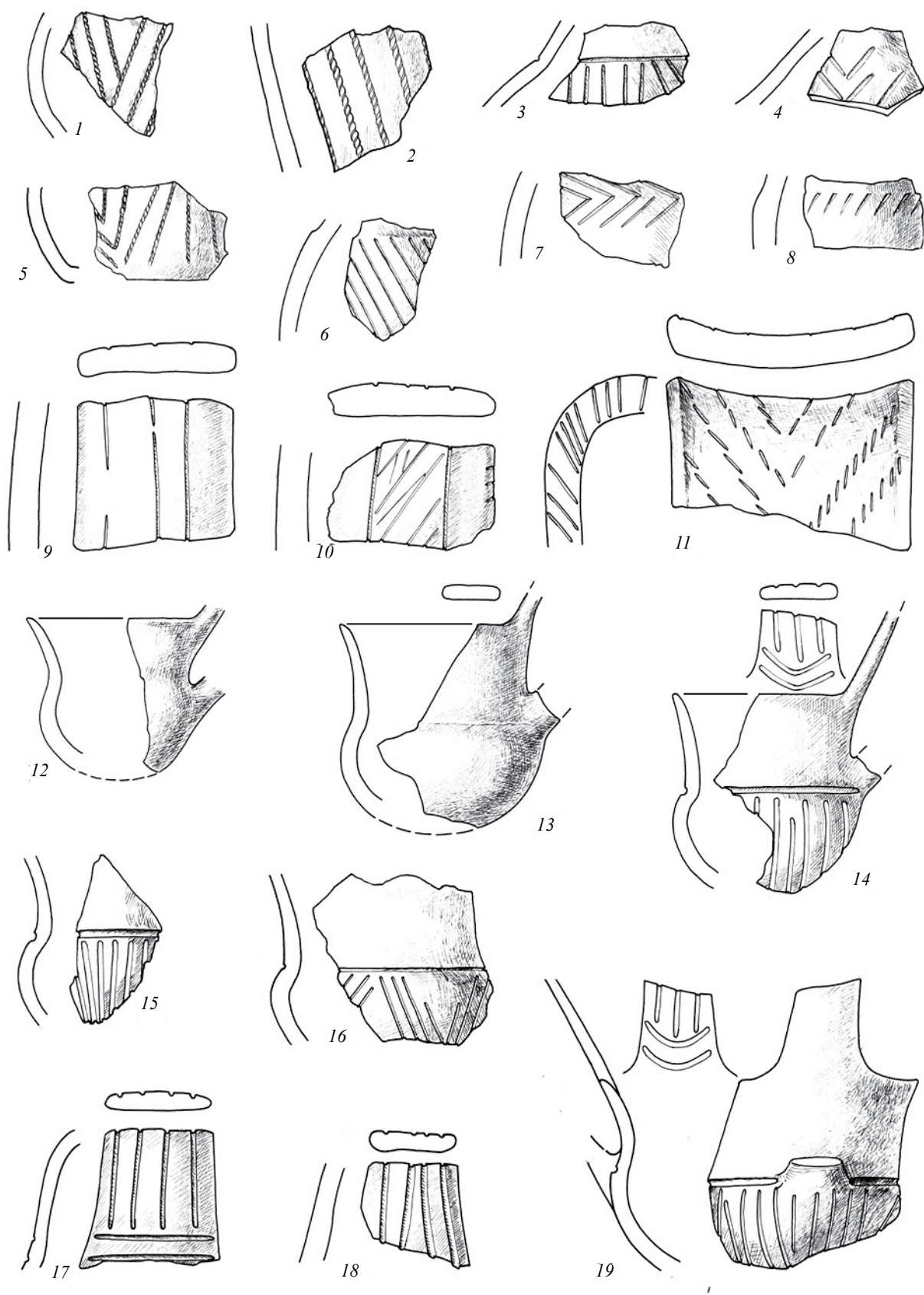
Като цяло, раннобронзовата керамика от Димово - Могилата се отнася към фази II-III на култура Коцофени. Предвид факта, че в Дунавския район на разпространение на култура Коцофени сигурно датирана керамика с шнуровата украса се среща само в обекти от втората фаза на културата, както и че по-голямата част от повърхността на съдовете е украсена с врязани линии (характерно предимно за същата фаза) сме склонни да прецизираме датировката на селището във фаза II на култура Коцофени или първата половина на III хил. пр. Хр.

Материали от средната бронзова епоха

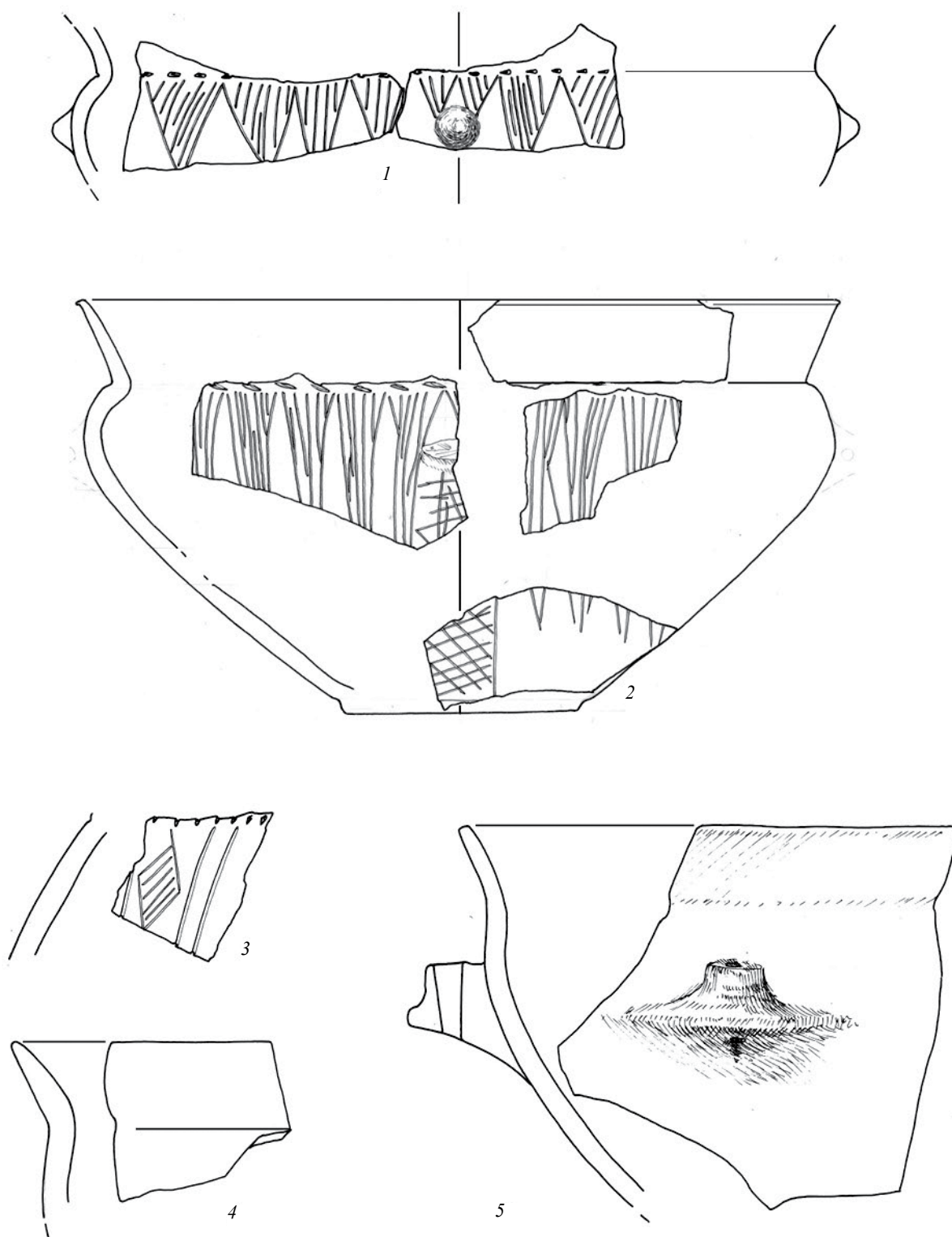
Керамиката от средната бронзова епоха също е фрагментирана. Изработена е от добре пречистена глина с примеси от пясък. Повърхността е в отенъците на сиво-черния спектър, шликвана и изгладена, понякога - излъскана. В шлика е поставяна слюда, която придава допълнителен блясък на съдовете. Керамиката от този период е значително по-малко на брой, представяйки следните форми:

купи с полусферично тяло и фуниевидно устие, с две малки пъпки и вероятно две вертикални дръжки, разположени симетрично една на друга. Украсени са върху тялото, с тънки врязани линии, образуващи триъгълници (обр. 5 1-2) или по-сложни композиции (обр. 5 3);

³ Непубликувани материали от разкопките на А. Йоцова, съхранявани в РИМ-Видин.

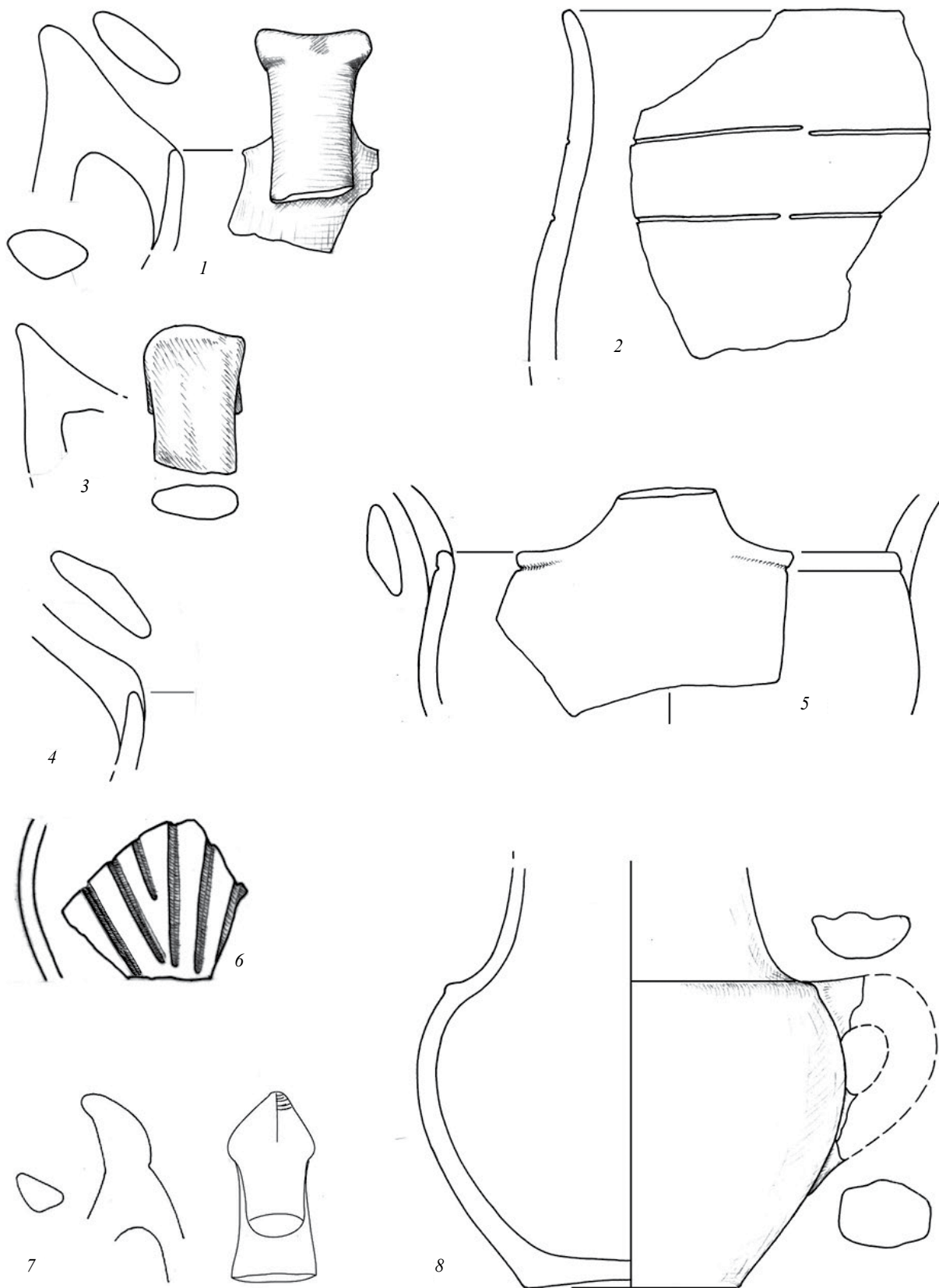
Обр. 4. Димово - Могилата. Керамика, култура Коџофени. М. 1:2
 Fig. 4. Dimovo - Mogilata. Pottery, Cojofeni culture. Scale 1:2

Обр. 5. Димово - Могилата. Керамика, култура Вербичоара. М. 1:2
 Fig. 5. Dimovo - Mogilata. Pottery, Verbicioara culture. Scale 1:2

същата форма, но с две дръжки за окачване
 и без украса (обр. 5 4, 5)
 чаши/кантароси с „орнитоморфни“ дръжки
 (обр. 6 1, 3-7);
 кани (обр. 6 8).

Географски най-близки паралели на матери-
 алите от Димово-Могилата откриваме отново в
 пещерата Магура (Миков 1929, 309; Джамба-
 зов, Катинчаров 1961, обр. 9; Hänsel, 1976, Taf.
 22/16, 23; 60/18). Вече описаните по-горе фор-

Обр. 6. Димово - Могилата. Керамика, култура Вербицоара. М. 1:2
 Fig. 6. Dimovo - Mogilata. Pottery, Verbicioara culture. Scale 1:2

ми и украса се свързват с керамичния комплекс на среднобронзовата култура Вербичоара в Олтения. Една от най-характерните форми за тази култура са кантаросите с „орнитоморфни“ дръжки. Представените тук намират аналогии в почти всички обекти на културата - Вербичоара (Berciu 1961, Abb. 5/1-5), Ородел и Кърча - Ханур (Nica 1997, Fig. 6/5; 10/1,6), Островул Корбулуй (Schuster, Crăciunescu, Fântâneau 2006, Taf. 70/4) и др. Идентични форми откриваме и на запад от Тимок - Банска стена и некропола „Магура“ до Гъмзиград (Срејовић, Лазић 1997, Сл. 34/а; 64-65). Купите с полусферично тяло и фуниевидно устие имат паралели както в Олтения - Вербичоара (Berciu 1961, Abb. 7/3), Куматура - Магура (Nica 1997, Fig. 7/1,3,5), така и в некропола до Гъмзиград (Срејовић, Лазић 1997, сл. 41).

Всички посочени обекти се датират през средната бронзова епоха, като се свързват с културите Вербичоара (Олтения) или Гъмзиград (района около Тимок). Проучването на епохата в Северозападна България е все още в начален етап. Тук ще посочим разкопките на обект от култура Вербичоара в местността „Карамизи“ до Антимово, Видинско, които представят материали, идентични на дискутираните (Александров, Даскалов 2005), както и откритите в некропола с трупоиизгаряне до Балеј гробове от същата епоха (Alexandrov, Ivanov, Hristova, Kazashki 2013). Като цяло, проблемите около култура Вербичоара и нейните пет фази на развитие, въпреки не-

малкото на брой проучени селища и некрополи, както и на посветената ѝ монография (Crăciunescu 2004), все още са многобройни. Липсата на цялостно публикувано селище или некропол от културата, различните периодизационни схеми (Berciu 1961; Crăciunescu 2004; Nica 1997) и интерпретационни подходи предизвикват дискусии, засягащи основните елементи и културната принадлежност на дискутирания феномен (Hänsel 1976, 101-104; Șandor-Chicideanu 2005; Motzoi-Chicideanu 2011, 445-446). Все пак, следва да отбележим, че отнесените към средната бронзова епоха фази I-III на културата предизвикват по-малко спорове, като последните се концентрират около субективното им определяне въз основа на типологически критерии. По наше мнение, на настоящия етап на изследване отделянето на най-малко две фази в развитието на култура Вербичоара през средната бронзова епоха (съответно I и II-III) ни се струва оправдано. Имайки предвид посочените по-горе паралели, считаме, че материалите от Димово - Могилата се отнасят към по-късната такава или култура Вербичоара, фаза II-III според приетата в румънската историография терминология или към първата половина на II хил. пр. Хр. Ако вземем предвид и предложената синхронизация на материалите от цитирания некропол до Гъмзиград с класическата фаза на култура Ватина (Срејовић, Лазић 1997, 232), подобно хронологическо определяне изглежда напълно оправдано.

Цитирана литература:

Александров, Даскалов 2005: С. Александров, М. Даскалов. Спасителни археологически проучвания на обекти от II хил. пр. Хр. до с. Антимово, община Видин. - В: Археологически открития и разкопки през 2004 г. София, 2005, 83-84.
Александров, Христова 2009: С. Александров, Т. Христова. Археологическо проучване на селище от IV-II хил. пр. Хр. в м. Могилата, гр. Димово. - В: Археологически открития и разкопки през 2008 г. София, 2013, 123.
Булатовић, Капуран, Јањић 2013: А. Булатовић А. Капуран, Г. Јањић. Неготин. Културна стратиграфија праисторијских локалитета Неготинске крајине. Београд, 2013.
Джамбазов, Катинчаров 1961: Н. Джамбазов, Р.

Катинчаров. Археологически находки от пещерата Магура. - Археология, 1961, 3, 56-64.
Джамбазов, Катинчаров 1974: Н. Джамбазов, Р. Катинчаров. Разкопки в пещерата Магура през 1971 г. - Известия на Археологическия институт, 34, 1974, 107-136.
Йоцова 1981: А. Йоцова. Разкопки в пещерата Магура през 1975 г. - Известия на музеите в Северозападна България, 6, 1981, 9-26.
Капуран, Булатовић, Јовановић 2014: А. Капуран, А. Булатовић, И. Јовановић. Бор и Мајданпек. Културна стратиграфија праисторијских локалитета између Ђердапа и Црног Тимока. Београд, 2014.
Миков 1929: В. Миков. Принос към предисторическата култура у нас. Известия на българския архео-

логически институт, 5, 1928-1929, 309-321.

Срејовић, Лазић 1997: Д. Срејовић, М. Лазић. Насеља и некропола бронзаног доба у Тимочкој крајини. - В: М. Лазић (ред). Археологија источне Србије. Београд, 1997, 225-247.

Alexandrov 1995: S. Alexandrov. The Early Bronze Age in Western Bulgaria: periodization and cultural definition. - In: D. Bailey, I. Panayotov (eds). Prehistoric Bulgaria. Monographs in world archaeology No. 22, Prehistory press. Madison Wisconsin, 1995, 253- 271.

Alexandrov 2002: S. Alexandrov. Post Cernavodă III-Boleráz Phenomena South of the Danube. - В: Годшник на Археологическия институт с музей, 2, 2002, 140-147.

Alexandrov 2007: S. Alexandrov. Bronze Age materials from Bagacina (North-West Bulgaria). - In: M. Stefanovich, Ch. Anghelova (eds). PRAE. In Honorem-Henrieta Todorova. Sofia, 2007, 220-248.

Alexandrov, Ivanov, Hristova, Kazashki 2013: S. Alexandrov, G. Ivanov, T. Hristova, N. Kazashki. The necropolis of the prehistoric Baley settlement (preliminary note on the results from the 2013 investigations). - Bulgarian e-Journal of Archaeology, 3.2, 2013, 315-324.

Berciu 1961: D. Berciu. Die Verbicioara-Kultur. - Dacia, 1961, 5, 123-161.

Ciugudean 2000: H. Ciugudean. Eneoliticul final în Transilvania și Banat: cultura Coțofeni, Timișoara, 2000.

Crăciunescu 2002: G. Crăciunescu. Locuirea Coțofeni de la Rogova, județul Mehedinți. - Drobeta, 11-12, 2002, 19-61.

Crăciunescu 2004: G. Crăciunescu. Cultura Verbicioara în jumătatea vestică a Olteniei. Craiova, 2004.

Hänsel 1976: B. Hänsel. Beiträge zur regionalen und chronologischen Gliederung der älteren Hallstattzeit an der Unteren Donau. Bonn, 1976.

Kapuran 2014: A. Kapuran. Praistorijski lokaliteti u severoistočnoj Srbiji (odranogneolita do dolaskarimljana). Beograd, 2014.

Motzoi-Chicideanu 2011: I. Motzoi-Chicideanu. Obicei urifunere în epoca bronzului la Dunărea Mijlocieși

Inferioară, 1-2, București, 2011.

Nica 1997: M. Nica. La genèse, l'évolution et relations chronologique et culturelle de cultures Verbicioara et Gârla Mare dans le contexte des civilisations de l'âge du bronze de l'Europe centrale et du Sud-Est. - In: P. Roman (ed). The Thracian world at the crossroads of civilizations. 2, București, 1997, 151-180.

Roman 1976: P. Roman. Cultura Coțofeni, București, 1976.

Roman 2008: P. Roman. Locuirea culturii Coțofeni. - In: P. Roman, A. Dodd-Oprițescu (eds). Ostrovul Corbului între km. fluviali 911-912. Morminte și unele așezări preistorice. București, 2008, 125-168.

Roman 2010: P. Roman. Băile Herculane - Peștera Hoților. - In: P. Roman (ed). Săpături arheologice în bazinul dunărean al Porților de Fier. București, 2010, 11-115.

Sava 2008: V. Sava. Situri ale finalului epocii cuprului din Câmpina de Vest. - Analele Banatului 16, 2008, 45-81.

Schuster, Crăciunescu, Fântâneau 2006: Chr. Schuster, G. Crăciunescu, C. Fântâneau. Zur Bronzezeit in Südromänien. Drei Kulturen: Gлина, Teiund Verbicioara. Bd. II, Targoviște, 2006.

Spasić 2010: M. Spasić. Coțofeni Communities at their Southwestern Frontier and their Relationship with Kostolac Population in Serbia. - Dacia, 54, 2010, 157-176.

Șandor-Chicideanu 2005: M. Șandor - Chicideanu. Рецензия на G. Crăciunescu. Cultura Verbicioara în jumătatea vestică a Olteniei. Craiova, 2004. - Studii și cercetări de istorie veche și arheologie, 54-56, 2003-2005, 413-425.

Tuțulescu 2011: I. Tuțulescu. Ceramica orizontului final al culturii Coțofeni în zona deluroasă și montană a Olteniei. Cuspecială privind suprafața realului de nord-est. - Buridava, 9, 2011, 95-117.

Tuțulescu 2012: I. Tuțulescu. Forms of Habitat Belonging to Coțofeni Culture in the Hill and Mountain Area of Oltenia. - Buridava, 10, 2012, 7-23.

Ulanici 1975: A. Ulanici. Săpăturile de la Branet, jud. Olt. - Cercetări Arheologice, 1, 1975, 45-76.

Ulanici 1976: A. Ulanici. Noiceretări arheologice la Branet. - Cercetări Arheologice, 2, 1976, 39-65.

Early and Middle Bronze Age settlement at Dimovo, Vidin region (Northwestern Bulgaria) (Abstract)

Stefan Alexandrov, Tanya Hristova

The settlement in Mogilata locality at Dimovo, Northwestern Bulgaria, is situated on a hill overlooking the river Leshtarski Dol at its confluence with Archarska River. It occupies an area of 1.5 decares on the highest part of the naturally fortified hill, 30-40 m above the river. The Bronze Age settlement is situated on top of a Chalcolithic settlement, and in the Late Antiquity a fortress was built on top of it. At the foot of the hill, on the left bank of Archarska River, there was a Neolithic settlement, and to the east of it, a Roman Period villa rustica and a cemetery (fig. 1). All these sites were seriously damaged by modern anthropogenic activities. For this reason, in 2008 the stratigraphy of a modern trench on the top of the hill was inspected. The cultural layers are up to 1.40 m thick. The lowermost one, 0.60-0.70 m thick, dates from the end of the Chalcolithic and is covered by a 0.20 m thick sterile layer of brown soil. Above it, there is a layer of grey soil, 0.20-0.30 m thick, that contained ma-

terials from the Bronze Age. Late Antiquity materials were found in the modern topsoil. In the latter period, the hill was fortified with a wall of worked blocks (Александров, Христова 2008, 123). Despite the fact that they cannot be distinguished in the stratigraphy of the modern trench, two periods could be identified based on the collected ceramic materials from the Bronze Age. The earlier is related to phase II of the Coțofeni culture and is represented by shapes that are diagnostic of the culture: bowls, cups with high handle, jugs, and a few sherds with corded decoration (figs. 2-4). The layer dates from the Early Bronze Age II (the first half of the 3rd mill. BC). Fewer, but sufficiently revealing, are the materials from the Middle Bronze Age, represented by deep bowls, decorated with thin incised lines, and by cups and kantharoi with ornithomorphic handles, typical of phase III of the Verbicioara culture, dated to the first half of the 2nd mill. BC (figs. 5-6).

Бронзови катинари с форма на куче. Два нови паметника от Плиска и Велики Преслав

Валери Григоров, Петър Димитров

Бронзовите катинари с форма на куче са част от една по-обширна тема, изследваща средновековните „зооморфни“ катинари. Проблемът не е нов, но е слабо разработен, както у нас, така и в чуждата литература. Опити за систематизация и представяне на зооморфните заключващи механизми от територията на България са направени от К. Тотев (Тотев 1987, 29-33; Тотев 1991, 247-258) и от Г. Атанасов (Atanasov 1993, 223-229). Първоначалният им интерес е насочен най-вече за изясняване предназначението и произхода на тази рядка група художествено изработени предмети. Малкият брой на откритите паметници засега ограничава възможностите за по-обстойно изследване. Друг проблем, пред който се изправят изследователите е, че много от находките произхождат от незаконни издирвания на археологически ценности и за тях липсва основна информация за археологическия контекст. За съжаление и част от откритите при археологически разкопки находки също не се придружават от детайлна стратиграфска информация, поради което са датирани в твърде широки времеви граници.

В настоящата публикация си поставяме няколко основни цели. Първата е да представим два новооткрити бронзови катинара с форма на куче, открити при редовни археологически проучвания в Плиска и във Велики Преслав. Втората цел е да систематизираме информацията за известните досега находки, както от България, така и от съседните региони. Изясняването на зоните на разпространение и на хронологията на катинарите ще ни позволи да направим опит да свържем паметниците с определена културно-историческа среда, което може да ни насочи и към произхода на тази ин-

тересна група предмети.

Първият паметник, на който ще се спрем, е открит през 2010 г. при редовни археологически проучвания югозападно от „Владетелската църква“ във Велики Преслав. Той е намерен в квартал 162, квадрат 44, в 7-ми механичен пласт (дълбочина 0,65 м; кота 135.32 м), и е заведен с полеви инвентарен № 286/2010. Находката представлява бронзова плочка, половинка от катинар с форма на куче. Плочката е с размери: височина - 49 мм / 17,5 мм; дължина - 41 мм, ширина 5, 9 - 6 мм (обр. 1). Предметът представя стилизирана, пластично оформена кучешка фигурка в профил наляво, върху чиято глава е кацнала птичка. Кучето има издължено масивно тяло с къси крака и едра глава с добре изразени челюсти. Птицата е заела изправена „бдителна поза“, каквато впрочем внушава и самата осанка на кучето. Лицевата повърхност на плочката е с врязана украса. Широкото централно поле е заето от двоен мотив с Х-образно кръстосани прави линии с точки в краищата. Периферията и всички по-важни елементи от телата на двете животни са обрамчени, или подчертани с гъсто разположени плитки точки. Заключващите механизми и другата половина от корпуса на катинара липсват.

Датирането на находката и интересувания ни хоризонт трябва да се обвържат с останалите материали и структури от разкрития археологически комплекс. Плочката е намерена в пласт от кафява пръст, смесена с голямо количество фрагментирани керемиди. В същия контекст са открити и част от тънка костена рамка, украсена с коси канелюри (ПИН 287/2010 г.), фрагмент от тъмносиня стъклена гривна с допълнително нанесена върху нея бяла паста

Обр. 1. Велики Преслав. Бронзова пластина с форма на куче
Fig. 1. Veliki Preslav. Bronze dog-shaped plate

(ПИН 292/2010 г.), лята бронзова катарама с тънки трапецовидна рама и лировидна халка (ПИН 298/2010 г.) и половинка от глинени биконичен прешлен за вретено (ПИН 346/2010 г.). С голяма степен на вероятност можем да приемем, че всички те произхождат от разрушената наземна постройка, от която на терена не са останали други следи, освен специфично оцветения от разложените кирпичени стени насип и падналият керемиден покрив. Някои от предметите, като костената апликация, токата и стъклената гривна, типологически могат да се отнесат към края на X - първата половина на XI в. Това кореспондира с почти пълната липса на находки в долните механични пластове (с изключение на къс от декоративна белоглинена рисувана керамика - ПИН 412/2010 г.), които стратиграфски се идентифицират с късния столбичен период на Велики Преслав - средата и третата четвърт на X век. Същевременно, състоянието на откриване на находките - счупени и разпилени (не *in situ*), не изключва използването им и в значително по-ранен етап от времето на попадане на техните останки сред описаните рушевини.

Вторият паметник, който ще представим, е открит през 2014 г. при редовни археологически проучвания в Плиска на обект „Дворцов център - изток“. Катиначето е намерено в квадрат XX-306 (координати: СИ - 4,97 м; ЮИ - 5,10 м, кота 182.04) и е заведено с полеви инвентарен № 44/2014. Находката се състои от

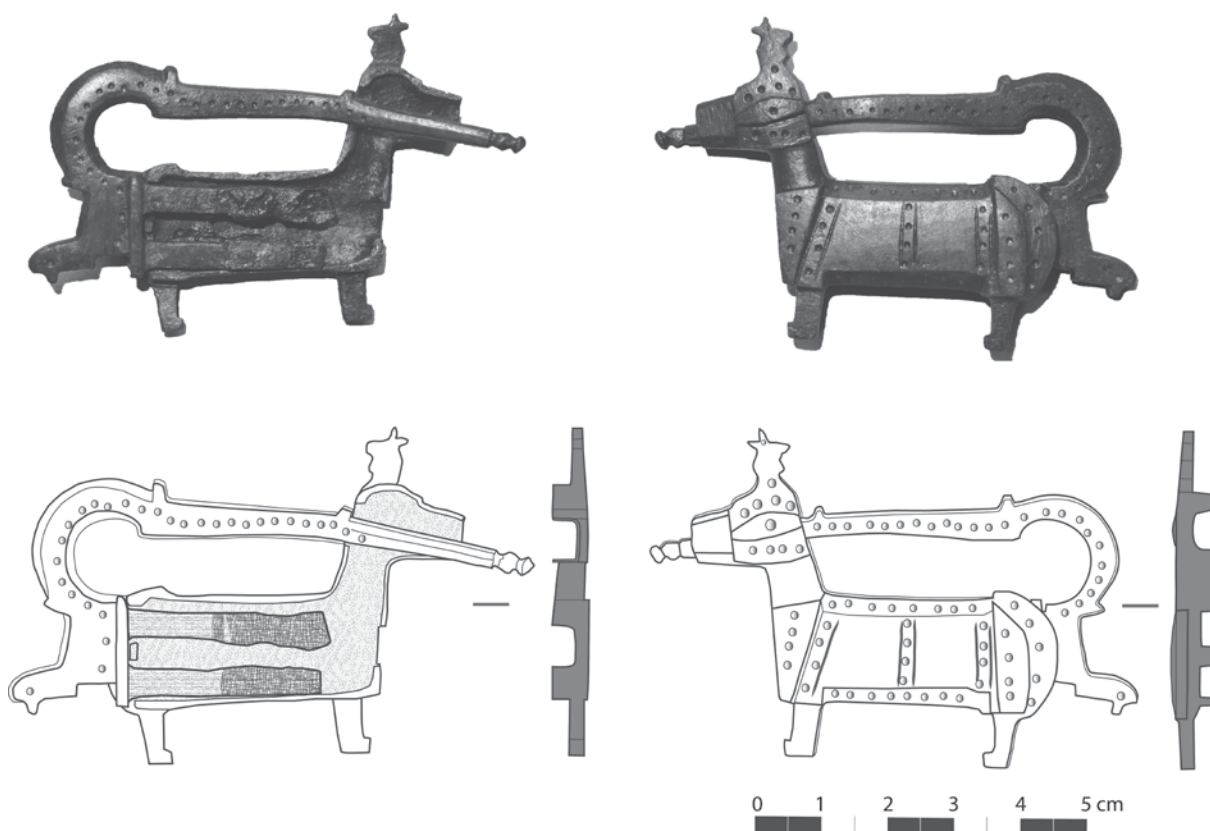
две части - плочка и механизъм за заключване, като двете части бяха открити заедно в обща сглобка. Веднага след намирането ѝ находката беше предадена за лабораторна консервация в РИМ Шумен, извършена от Нина Диянова. След завършване на консервационния процес се установи, че паметникът е в много добро състояние (обр. 2).

От корпуса на катинара е запазена плочка с размери 54 x 45 x 5,5 мм (обр. 3). Тя представлява фигурка на куче, в профил наляво. Кучето е с издължено набито тяло и къси крака. Главата е съразмерна на тялото, а муцуната е къса и сравнително масивна. Фигурката на животното е пластично оформена и украсена с точки, представени в линейни комбинации. Гърдите и задният хълбок са подчертани релефно. Много изразително е представено окото - то е с бадемовидна релефна форма с точка в средата, която показва зеница. Позата на животното е статична, спокойна, но „бдителна“ и внушаваща респект, а украсата му наподобява церемониално покривало или амуниция. Върху главата на животното е изобразена фигурка на „пееща птичка“.

В задната част на животното, от вътрешната страна на плочката, е изрязан двоен прорез, в който е вкаран плъзгачът на механизма за заключване. Отпред, на гърдите на кучето, е изрязан правоъгълен прорез за вкарване на ключа. При муцуната на кучето е оформен друг прорез, в който влиза скобата на катинара.

Вторият елемент е механизмът за заключване (обр. 3). Влизащата в корпуса на катинара част представлява плъзгач, съставен от два успоредни шипа с дължина около 3 см. Шиповете са обвити с тънка желязна пластина (обр. 4). Основата на плъзгача, оставаща извън катинара, е художествено оформена. Пластично е изобразена птица. Тя е представена в спокойна, но „бдителна поза“. Заклучващата скоба на катинара е моделирана като дълга „лъвска“ опашка. Скобата е извита нагоре, оформяйки ухо, след което е насочена напред и излиза пред муцуната на кучето. Заклучващият механизъм също е украсен с врязани точки, като декорацията му е двустранна.

Стратиграфската среда, в която е открита находката, дава добри възможности за датироването ѝ. Катиначът е намерен в суперпозиция спрямо опожарените останки на сграда (помещения XX-304/2 и XX-306/1). Стратиграфски сградата е била изградена в началото на XI в. и е опожарена след 30-те - 40-те години на XI в. За датироването на пожара съществуват дос-

Обр. 2. Плиска. Бронзов катинар с форма на куче (сн. Н. Диянова)
Fig. 2. Pliska. Bronze dog-shaped padlock (photo: N. Diyanova)

татъчно убедителни аргументи, включително и няколко анонимни византийски фолиси от клас „В”, намерени на самия под и в овъглените останки на сградата. Около средата на XI в. теренът над руините на сградата е подравнен и засипан с дебел насип, в който е попаднала коментираната находка.

Двете части на катинара (плочката и механизъмът за заключване) са изработени чрез лееене от качествена медна сплав (бронз). Технологическите наблюдения показват, че след това ръбовете на отливките са били добре почистени и загладени, след което е нанесена гравираният украса. В процеса на консервация бяха установени следи от припой по ръбовете, от вътрешната страна на плочката¹. Те показват, че корпусът на катинара е бил изграден от две симетрични плочки, които са споени една с друга. При находката от Плиска липсва едната от двете плочки, но тя може да се реконструира с висока степен на достоверност, познавайки схемата на други по-цялостно запазени зооморфни катинари (Hampel 1905, 123, fig. 262; Латышева 1971, 218, рис. 2-6; Тотев 1991, 249, табл. 1г).

¹ Наблюденията са на консерватора Нина Диянова

Изследване на химическия състав

Двете новооткрити катинарчета бяха предоставени на гл. ас. д-р Петя Пенкова, за да направи анализ на химическия им състав. Изследването се извърши в Лабораторията за анализи, консервация и реставрация (ЛАКР) на НАИМ-БАН, София. За целта бе използван енергийно-дисперсивен рентгено-флуоресцентен спектрометър, модел EDX-720. На всяко от катинарчетата са направени по две проби, едната отчита данните от повърхностния слой, а втората проба отчита химическия състав на сплавта в дълбочина на основата. На плъзгача на катинарчето от Плиска са направени три проби.

Според резултатите от химическия анализ корпусите на двете катинарчета са изработени от бронз, съставен от мед (Cu), калай (Sn) и олово (Pb). В сплавта на катинарчето от Велики Преслав се откриват повече химически елементи, установени са следи от Fe, Zn, Ag и S, които липсват в сплавта на катинарчето от Плиска. Съотношението на калая спрямо оловото е различно - при катинарчето от Велики Преслав количеството на калая е по-високо, а при катинарчето от Плиска оловото е повече

Проба	Cu	Sn	Pb	Fe	Zn	Ag	Mn	S	Co	Ni
№ 1	78.002%	10.506%	8.244%	2.069%	1.014%	0.113%	0.052%	-	-	-
№ 2	60.306%	22.404%	10.255%	2.214%	0.806%	0.104%	-	3.911%	-	-

Химически състав на катинарчето от Велики Преслав. Проба № 1 - химически състав на повърхността; Проба № 2 - химически състав на сплавта в дълбочина на основата.

Проба	Cu	Sn	Pb	Fe	Zn	Ag	Mn	S	Co	Ni
№ 1	76.703%	10.711%	12.428%	-	-	-	-	-	0.109%	0.050%
№ 2	78.455%	7.452 %	13.842%	-	-	-	0.093%	-	-	0.047%

Химически състав на катинарчето от Плиска. Проба № 1 - химически състав на повърхността; Проба № 2 – химически състав на сплавта в дълбочина на основата.

Проба	Cu	Sn	Pb	Fe	Zn	Ag	Mn	S	Co	Ni
№ 1	51.015%	43.326%	5.466%	-	-	0.103%	-	-	-	0.089%
№ 2	74.075%	10.015%	15.755%	-	-	-	-	-	0.154%	-
№ 3	41.345%	17.536%	41.055%	-	-	-	-	-	-	0.064%

Химически състав на плъзгача на катинарчето от Плиска. Проба № 1 - химически състав на повърхността; Проба № 2 - химически състав на сплавта в дълбочина на основата; Проба № 3 - химически състав на повърхността на заключващата скоба.

от калая. Химическият състав на плъзгача е сравним с корпуса на катинарчето от Плиска. Сплавта е хомогенна, съставена е от мед, олово и калай. Наличието на следи от Co и Ni в плъзгача и в корпуса на катинарчето предполага, че двете части са изработени от еднаква суровина.

Разпространение на бронзовите катинари с форма на куче

Представените в статията два паметника не са изолиран случай. При по-ранни проучвания във Велики Преслав и в Плиска са откривани и други подобни предмети. Част от катинар е намерена при разкопки на Т. Михайлова в Юго-източния ъгъл на Вътрешния град на Велики Преслав (Тотев 1991, 248, 249, табл. 1д; 250). Находката представлява отлята плочка с форма на куче в профил надясно (обр. 5 1). Върху главата на кучето е кацнала птичка с прибрани крила и къса опашка. Тялото на кучето е украсено с точки и с два симетрични кръга - орнамент „птиче око”. Главата и муцуната на животното също са украсени с точки. Окоето е с ромбовидна форма и с точка в средата. Според откривателката находката е намерена в сигурна археологическа среда и се датира в XI в.

Друга идентична находка е намерена при нерегламентирано издирване на археологически ценности. Впоследствие колекционерът, придобил паметника, го предлага за откупуване във Варненския археологически музей (Тотев 1991, 249, табл. 1е; 250), като декларира, че

е намерен в Плиска. Любопитно е, че тази находка (обр. 5 2) има напълно идентична форма и украса с гореописаната от Велики Преслав.

Информация за още една находка от Плиска, от която е запазена само главата на кучето и кацналата върху темето му птичка, е дадена в дисертацията на Т. Балабанов „Занаятчийски производства в Плиска (VIII-XI в.)”, 1983, с. 178, табл. LXXXI-14. Поради липсата на достъп до ръкописа на непубликуваната дисертация, се позоваваме на информацията в статията на К. Тотев (Тотев 1991, 250).

Трети, много добър аналог на коментираните по-горе две находки, се съхранява в колекцията на Дъмбъртън Оукс във Вашингтон (обр. 5 3). Формата и украсата на изобразеното животно са напълно идентични до най-малките детайли. Според декларираната информация за местонамирането, катинарчето произхожда от Херсонес (Антонова 1989, 111; Тотев 1991, 250, 255, табл. 5г).

От Херсонес² произхожда още една, напълно идентична плочка с фигурка на куче (обр. 5 4). Тя е открита през 1958 г. при разкопки в централния район, в участъка на античния театър (Домбровски, Паршина 1960, 41, рис. 2; Наследие византийского Херсона 2011, кат. № 237). Датирана е в широки хронологични граници - XI-XII в. Като морфология и декорация

² Изказваме специалната си благодарност на Евгения Коматарова-Балинова за оказаното съдействие при издирването на литература по темата.

представлява много близък аналог на коментираните по-горе катинари от Плиска, Велики Преслав и от колекцията на Дъмбъртън Оукс. Муцуната на животното обаче е по-масивна, което е един от отличителните белези на новооткрития катинар от Велики Преслав (обр. 1).

Друга находка, открита при нерегламентирано издирване на археологически ценности в района на Вълнари, е откупена и постъпва във фонда на Археологическия музей във Варна (Тотев 1987, 30-31, обр. 1 г, д; Тотев 1991, 249, табл. 1 ж-з; 250). Тя представлява половинка от катинар с фигурка на куче (обр. 5 5). Като тип находката е идентична на останалите. Върху главата на кучето е моделирана птичка. Тялото на животното не е украсено. Характерна особеност е по-дълбоко изрязаният прорез на гърдите на кучето, в който е вкарван ключът.

От разкопки във Велики Новгород, произхожда и половинка от зооморфен катинар (Козлова 2005, рис. 3-2). Фигурката на кучето има характерната статична поза, в профил наляво (обр. 5 6). Върху главата му е кацнала птичка. Тялото на животното е украсено с точки. Широкото централно поле е заето от единичен Х-образен мотив, силно напоящ украсата на новооткритата находка от Велики Преслав (обр. 1).

От разкопки в Москва, в района на Кремъл, произхождат две находки (Латышева 1971, 218, рис. 2 5-6), които имат пряко отношение към коментираната група катинари. Единият катинар е с цял корпус, съставен от две половинки фигури на кучета (обр. 5 12). Втората находка е половинка от катинар - запазена е само едната плочка (обр. 5 13). Върху широкото централно поле е врязан единичен Х-образен мотив с дупки в центъра и в четирите края и е доста добър паралел на новооткритата находка от Велики Преслав (обр. 1).

От Диногегия, произхожда още една половинка от катинар с фигурка на куче (Barnea, Ștefănescu 1971, 303, fig. 102-2). Позата на животното е подобна на останалите находки, тялото е украсено с орнамент „птиче око”, а върху главата на кучето вероятно е имало птичка, която е отчупена (обр. 5 7). Находката е датирана в публикацията на Барнеа и Стефанеску в твърде широки хронологически граници - от втората половина на X в. до XII в.

Друг, много добре запазен екземпляр на този тип катинарчета, е открит в района на Морещи (Horedt 1978, 61, Abb. 2-14; 65, Abb. 5-5; Atanasov 1993, 224, Tab. III-13). Находката произлиза от средновековно селище (Horedt

1978, 60, Abb. 1). Катинарът е намерен в насипа на траншея (квадрат М1), която пресича селището. Поради липсата на сигурно датиращи находки К. Хоредт дава по-широка хронология на обекта, от края на X-XI до началото на XIII в. Представеният обаче в публикацията керамичен комплекс, намерен в жилищата, без никакво съмнение спада към първата половина и средата на XI в. Тази керамика намира много близки аналогии с керамиката от Плиска по това време. Друг характерен елемент на керамичния комплекс от Морещи е присъствието на глинени котли (Horedt 1978, 61, Abb. 2-9; 65, Abb. 5-1), които имат сигурно датиране в първата половина на XI в. и обикновено се свързват с печенегите.

Формата на катинарчето от Морещи и особено запазеният механизъм за заключване (обр. 5 8) повтаря изключително точно харак-

Обр. 3. Плиска. Съставните части на бронзовия катинар (сн. Н. Диянова)

Fig. 3. Pliska. The parts of the bronze padlock (photo: N. Diyanova)

Обр. 4. Плиска. Железни пластини върху шиповете на плъзгача

Fig. 4. Pliska. Iron plates on the prongs of the bolt

теристиките на новооткрития катинар от Плиска (обр. 2). Заклучващият механизъм се състои от два успоредни шипа, а в основата на плъзгача е изобразена птица, която е идентична на плисковската.

Събраната информация относно външния вид и устройството на тази група катинари показва, че конструкцията им се състои от три основни компонента: (1) корпус, изработен от две „огледални“, релефно оформени половинки с форма на куче; (2) механизъм за заключване, състоящ се от плъзгач и блокиращи елементи; (3) скоба. Цялостна възстановка на катинарите от този тип дава един екземпляр от Унгария (Hampel 1905, 123, fig. 262) (обр. 5 9). За съжаление, този превъзходен екземпляр няма изяснена локализация и датировка, факт, ограничаващ възможностите да бъде използван в анализа. Все пак присъствието му в унгарска среда е показателно за това, че находката от Мореци не е попаднала случайно в карпатската зона.

От всички представени паметници, единствено един екземпляр от Херсонес има различно оформен механизъм на заключване (обр. 5 10). Плочката е намерена в северния район, квартал X-A, имение 2 (Наследие византийско-го Херсона 2011, кат. № 241). Формално-типологически, находката спада към разглежданата група катинари, но вместо отпред на гърдите, отворът за поставяне на ключа ѝ е изрязан в областта на хълбока на животното. Заклучващите елементи са задвижвани чрез въртене, а не чрез избутване.

Прегледът на известните днес паметници показва основните зони на разпространение на бронзови катинари с форма на куче (обр. 6).

Черноморско-Дунавският регион се очертава като основен. Най-голяма е наситеността на находките по линията Диногечия - Вълнари - Плиска - Велики Преслав. Намирането на отделни находки в Карпатската зона, и далеч на север - в руските градове Велики Новгород и Москва дава посоките на търговските връзки. Засега най-голямо количество произхождат от Херсонес.

Откриването на еднакви екземпляри в значително отдалечени едно от друго места определя високата „мобилност“ на притежателите на този вид катинари. Оценявайки предназначението на подвижните заключващи устройства, изследователите изтъкват, че те са характерни за номадски живеещите народи, опазващи по този начин своето подвижно имущество (Кузов 2014, 51). Разбира се, в категорията „мобилно“ население, би следвало да бъдат включени освен етнически общности с подвижно стопанство и някои специфични социални групи, като търговци и пътуващи майстори.

Интересно е, че на юг от Стара планина не са известни паметници. Единствената находка, която изглежда частично повлияна от катинарите с форма на куче, е бронзова плочка от катинар с изображение на козел (обр. 5 11). Тя е открита в Мелник, в диаконикона на църквата „Св. Никола“ (Нешева 2009, 232, обр. 1 и 2) и е датирана в XI в. (Нешева 2009, 235). Въпреки, че третира различен зооморфен персонаж, типоморфологичните белези на плочката са близки до тези на коментираната група катинари. Засега находката от Мелник стои малко изолирано от останалите паметници, което не позволява да направим по-сигурна интерпретация за връзката ѝ с находките от района на Долен Дунав.

Важен въпрос, породен от анализа на паметниците, е свързан с тяхната изработка и с организацията на производството им. По принцип ключарството и направата на заключващи механизми е занаят, изискващ специализирани познания и умения. В голяма степен това важи и за разглежданата група катинари. Прецизната им изработка, голямата устойчивост и повтаряемост на композиционната схема са белези, отговарящи на изискванията на едно добре организирано и тясно профилирано занаятчийско производство.

На този етап на проучвания все още нямаме установени центрове, в които са изработвани бронзови катинари. Имайки предвид обаче къде се откриват повечето от находките, може да се очаква съществуването на занаятчийски

ателиета преди всичко в Херсонес, Велики Преслав и Плиска. Художественият вид на изделието и малкият брой паметници предполага ограничени поръчки за изработката им, което вероятно е повишавало стойността на продукта, правейки го достъпен за по-високите социални категории. Освен социален белег, изборът на декоративен сюжет показва предпочитание към определена стилистика. Обикновено стиловете в металопластиката се повлияват от етнокултурната среда, която формира естетическите вкусове и стандарти.

Представената върху катинарите зооморфна композиция е твърде интересна и без аналог сред другите видове паметници. Избраният сюжет съчетава няколко животински персонажа. Основен е образът на кучето, определящ и морфологичните белези на катинарите. Реалистичните характеристики на животното дават основание да се мисли, че образът отразява реално съществуващи, вероятно „селектирани“ за определена дейност, кучета³. Изборът на кучето като декоративен мотив е особено подходящ имайки предвид семантиката, с която се свързва това животно. В митологичните представи на евразийското население кучето се приема за „пазител“ (пазач) на имуществото, стадото, дома или селището. В българския фолклор кучето се асоциира като верен пазач на стопанина и неговото имущество, вярва се, че то познава добрите и лошите хора, добрите и лошите им намерения (Маринов 1994, 121). Не е изключено подобен възглед да е влаган и за оформените като фигурка на куче катинари. В народния мироглед заключващите механизми са натоварвани с различни магически свойства. Съществуват вярвания в българската фолклорна традиция, изискващи специалното третиране на ключалките против „завързване“ на младоженеца, за зачеване или за задържане на деца (Маринов 1984, 461; Генчев 1993, 200).

Освен кучето, интерес представляват и другите два животински персонажа. Върху главата на кучето е моделирана „пойна“ птичка, като при катинара от Плиска тя е „пееща“ (т.е. представена е с отворена човка). Разполагането на

птичката по този начин семантично цели да внуши „бдителността“, характерна за този вид птици.

Втората птица е по-голяма и прилича на кокошка. Тя е моделирана в основата на плъзгача, осигуряващ заключването на механизма. Позата е на легнала птица и напомня на квачка, която мъти или пази яйцата си. Следвайки тази посока на смислово разчитане, птицата символизира „пазителка“ на заключените ценности.

Последният зооморфен елемент, с който завършва катинара, е заключващата скоба. Тя е декоративно оформена и наподобява лъвска опашка. Здравината на заключване семантично се свързва с качествата на най-силния хищник в природата.

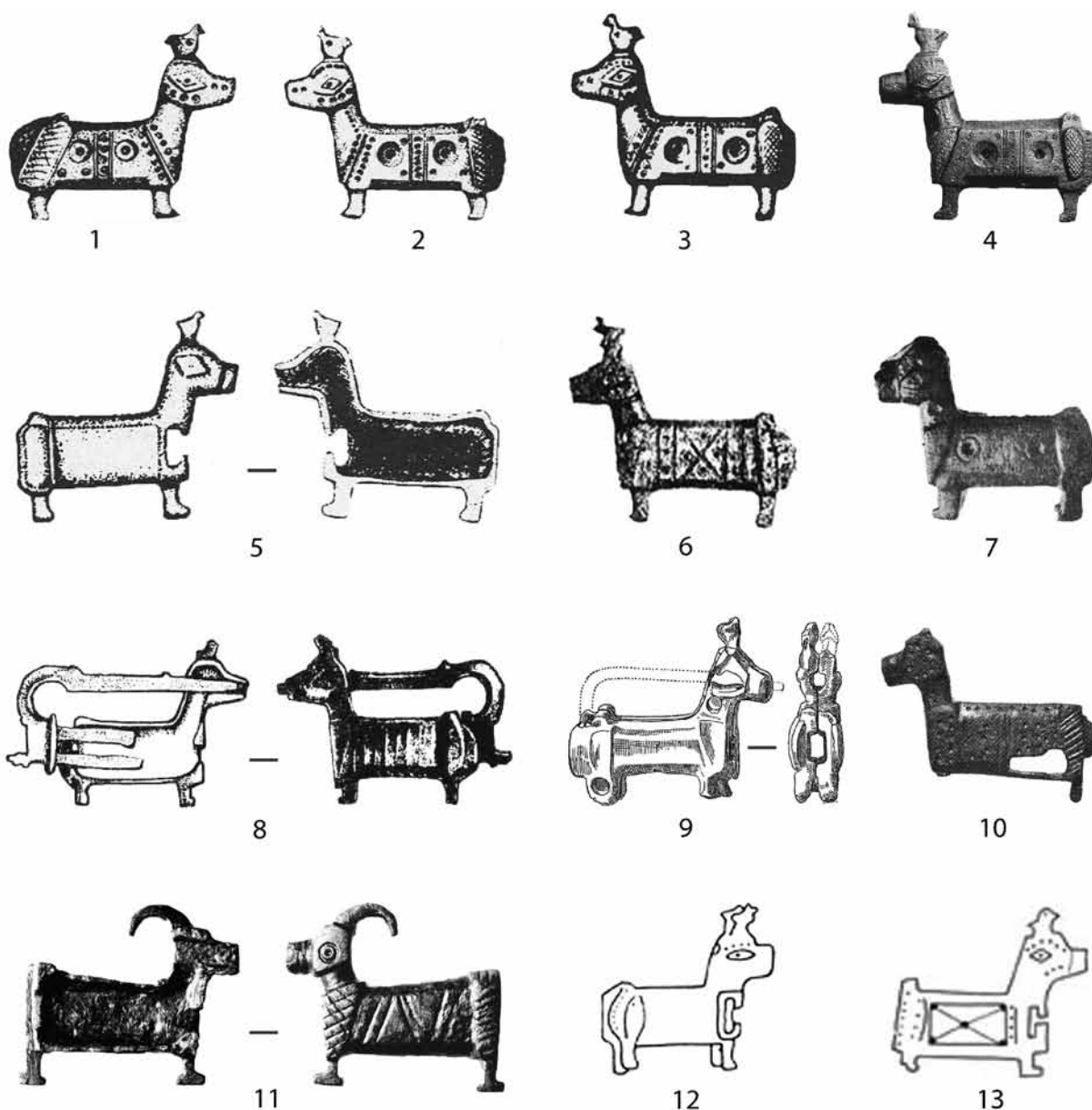
Разгледани поотделно, всеки един от зооморфните персонажи и елементи носи конкретна символна натовареност, която кореспондира пряко с функцията на катинара. Съчетани композиционно те вероятно са изграждали структурата на един по-дълъг митологичен разказ. Разбира се, различният времеви контекст и липсата на по-преки свидетелства не ни позволяват да разкажем нещо по-конкретно за този любопитен сюжет. Археологическата интерпретация на паметниците има определен предел, който не може, а и не трябва да се надскача.

Разсъждавайки относно семантиката на зооморфните фигурки, в две по-ранни свои публикации К. Тотев бе склонен да ги свърже с тюркски традиции, а фигурката на кучето определя като елемент от култа към кучето, популярен сред народите от Северен Кавказ. В тази посока той прави извод, че катинарът с форма на куче е „далечен отглас на прабългарска традиция“ (Тотев 1987, 32), а „зооморфните стилизирани фигурки са резултат на стари тотемистични преживелици на прабългарите“ (Тотев 1991, 256).

Веднага трябва да изтъкнем, че не споделяме предложената от К. Тотев интерпретация. Тя се основава на твърде общи и извадени от контекста възгледи. Връзката между археологическия паметник и етническата традиция не винаги е толкова очевидна и безпроблемна, а и изследванията върху тази група паметници са все още в началото.

Новооткритите у нас две находки, произхождащи от добре проучени археологически обекти, ни позволяват да аргументираме много по-ясно датировката на катинарите в края на X и първата половина на XI в. Географското разпространение определя черноморско-ду-

³ Благодарим на д-р Георги Евтимов Атанасов за направената киноложка консултация. Според него формата и конструкцията на кучето: къса мощна муцуна, масивна глава, мощна задница с къси набити крака, изправена стойка (не като при „ловците“) най-вероятно представят „булоподобно“ куче, използвано за военни действия. С тях са разсейвали и плашили обикновените пехотинци. Обличали са кучетата с брони, което като че ли е загатнато в украсата на катинарите. Тези кучета са преки потомци на „молокоидите“, от които са селектирани: булдог, булмастиф, ротвайлер, дого Аржентино, мастино наполетано, кане корсо и въобще кучета – мастифи.

Обр. 5. Бронзови катинари. 1. Велики Преслав (по Томев 1991, табл. 1д); 2. Плиска (по Томев 1991, табл. 1е); 3. Херсонес (по Томев 1991, табл. 5з); 4. Херсонес (Наследие византийского Херсона 2011, 254, кат. № 237); 5. Вълнари (по Томев 1991, табл. 1ж-з); 6. Велики Новгород (по Козлова 2005, рис. 3-2); 7. Диногетия (по Barnea, Ștefănescu 1971, fig. 2-2); 8. Мореџии (по Horedt 1978, Abb. 5-5); 9. Унгария (по Hampel 1905, 123, fig. 262); 10. Херсонес (Наследие византийского Херсона 2011, 255, кат. № 241); 11. Катинар с изображение на козел от Мелник (по Нешева 2009, обр. 1 и 2); 12. Москва (по Латышева 1971, 218, рис. 2-6); 13. Москва (по Латышева 1971, 218, рис. 2-5)

Fig. 5. Bronze padlocks. 1. Veliki Preslav (after Tomev 1991, табл. 1д); 2. Pliska (after Tomev 1991, табл. 1е); 3. Chersonesos (after Tomev 1991, табл. 5з); 4. Chersonesos (after Наследие византийского Херсона 2011, 254, кат. № 237); 5. Valnari (after Tomev 1991, табл. 1ж-з); 6. Velikiy Novgorod (after Козлова 2005, рис. 3-2); 7. Dinogetia (after Barnea, Ștefănescu 1971, fig. 2-2); 8. Moreștii (after Horedt 1978, Abb. 5-5); 9. Hungary (after Hampel 1905, 123, fig. 262); 10. Chersonesos (after Наследие византийского Херсона 2011, 255, кат. № 241); 11. Goat-shaped padlock from Melnik (after Нешева 2009, обр. 1 и 2); 12. Moscow (after Латышева 1971, 218, рис. 2-6); 13. Moscow (по Латышева 1971, 218, рис. 2-5)

навския регион като основен и наситен с най-много находки. От друга страна зооморфната стилистика ни насочва преди всичко към модни предпочитания и традиции, които имат силна изява сред народите, обитаващи източноев-

ропейските области между Урал и Карпатите (Смирнов 1952, Табл. XXXVIII, XL, XLI, XLII, LI, LVIII, LIX; Валеев 1975, рис. 33; Голубева 1979, 88-111, табл. 1 – 25; Рябинин 1981, 13, рис. 3; Chalikova, Chalikov 1981, 103, Taf. V 8-9;

Spinei 2006, 734, fig. 130). Катинари с форма на кучета, коне, крави, лъвове и други животни получават разпространение още в Киевското (Киев, Муром), Черниговското (Гомел, Тула), Владимиро-Суздалското (Ростов Велики), Рязанското (Старая Рязан) и Тверското (Твер) княжества, Новгородската република (Велики Новгород, Рюриково градище, Белоозеро) и Волжка България (Биляр, Болгар, Маклашеевка) (Третеский 1911, 132, табл. X; Латышева 1971, 220, рис. 2 10, 11; Козлова 2005, 175-176, рис. 3; Давыденко, Гриб 2009, 201, рис. 5 1-2). Прави впечатление, че като правило, посочените населени пунктове маркират трасетата на основните източноевропейски търговски пътища през средните векове, които са свързвали посредством големите речни системи на Днепър, Дон и Волга гористо-степните зони с Балтийско и с Черно море.

Географското разпространение на катинарите с форма на куче и времевият им контекст на откриване, създават впечатление, че този вид предмети са използвани от население, което обитава или мигрира във втората половина на X и XI в. в Черноморско-Дунавския регион и отчасти в карпатската зона. Тук е мястото да припомним и още няколко групи зооморфни предмети, представени от бронзови огнива с изображения на сърни, кучета и коне (Григоров 2007, 79-87, обр. 1, 2, 4, 5; Василев 2007, 348-361), както и фигурките на коне с ездачи (Тотев, Пелевина 2009, 52, рис. 5), разпространени през XI в. на Долен Дунав. Посочените примери показват, че модата да се изработват предмети със зооморфна стилистика е особено характерна за периода, а сред активните ѝ носители са заселващите се в региона номади. Историческите извори посочват печенегите като най-значим етнокултурен фактор по това време в региона (Spinei 2006, 148-154; 174-197; Horváth 2014, 19-36; 263-266).

За разлика от предметите, притежаващи по-ясно изразен етнически характер използването на заключващи механизми се определя в голяма степен от социалната среда. Това се потвърждава от факта, че повечето находки произлизат от градски центрове - Херсонес, Плиска, Велики Преслав, Велики Новгород, Москва. Освен това находките винаги се откриват в централните части на тези градове. Единствено катинарчето от Морещи и донякъде находките от Вълнари и Диногения произхождат от по-обикновена социална среда.

Плиска и Велики Преслав, откъдето произхождат голяма част от находките, са двата

Обр. 6. Разпространение на бронзовите катинари с форма на куче в Черноморско - Дунавския регион и Източна Европа

Fig. 6. Distribution of the bronze dog-shaped padlocks in the Pontic-Danubian region of Eastern Europe

най-динамично развиващи се през X и първата половина на XI в. градски центрове на Долен Дунав. В тях се заселва многобройно население с твърде разнообразен социален профил. Към това трябва да се прибави настаняването в края на X в. на византийска администрация, с многоброен военен гарнизон и обслужващи го производствени и занаятчийски структури. След 30-те - 40-те години на XI в. в Плиска и във Велики Преслав се заселва печенежко население. Именно в такава мултиетническа, мултикултурна и социално диференцирана среда се появяват редица нови предмети, в това число и зооморфните катинари с форма на куче. Коя от етническите групи, живеещи в Плиска и във Велики Преслав използва тези предмети е трудно да се определи еднозначно. Също не е ясно и кой изработва тези катинари – майстори, дошли с печенегите или местни занаятчий. Интегрираната градска среда, в която съжителстват различни общности, прави безпроблемно приемането и използването на различни вещи и предмети. Моделът на взаимодействие на

византийската „периферия” в етнически смесените региони предполага активен обмен на стоки и предмети, които не рядко са съобразени с вкусовете на това население. Градове като Херсонес, а донякъде и Плиска, Велики Преслав са примери, които показват как функционира едно провинциално византийско производство, обслужващо не само региона, но и съседните области в Източна Европа.

Предложените тук разсъждения в посока на етническата или на социалната интерпретация не бива да се приемат като окончателни. Те са само опит да бъде систематизирана и обяснена

една група бронзови катинари. Бъдещите открития вероятно ще разширят възможностите на изследователите да направят по-задълбочени изводи. Затова една от целите на настоящата статия е да провокира интереса и на други колеги да публикуват своевременно известните им находки. Работейки по темата за средновековните катинари се убедихме, че тя притежава голям научен потенциал за решаването на редица въпроси, свързани със социалната среда, както и за изясняването на търговските и етнокултурните връзки през Средновековието.

Цитирана литература:

Антонова 1989: И. Антонова. Херсонес Таврический. Киев, 1989.

Валеев 1975: Ф. Валеев. Древнее и средневековое искусство среднего Поволжья. Йошкар-Ола, 1975.

Василев 2007: Р. Василев. Огниво с бронзова дръжка от Плиска. - В: Изследвания по българска средновековна археология. Сборник в чест на проф. Рашо Рашев, Фабер, 2007, 348-361.

Генчев 1993: С. Генчев. Семейни обичаи и обреди. - В: Софийски край. Етнографски и езикови проучвания. София, 1993, 196-233.

Голубева 1979: Л. А. Голубева. Зооморфные украшения финно-угров. - Археология СССР. Свод археологических источников. Вып. Е1-59, Москва, 1979.

Григоров 2007: В. Григоров. Средновековни бронзови огнива от България. - Археология, 2007, 1-4, 79-89.

Давыденко, Гриб 2009: В. В. Давыденко, В. К. Гриб. Многоликие бронзовы фигурки уродцев Восточной Европы: Типология и семантика. - В: Труды по археологии. Степи Европы в эпоху средневековья. 7. Хазарское время. Донецк, 2009, 187-206.

Домбровски, Паршина 1960: О. И. Домбровски, Е. А. Паршина. О раннесредневековой застройке территории античного театра. - В: Сообщения Херсонесского музея, 1, Крымиздат, 1960, 36-42.

Козлова 2005: А. Козлова. Восточные предметы быта, ремесла и торговли из раскопок в Великом Новгороде - Новгород и Новгородская земля. История и археология Новгорода. Выпуск 19, Великий Новгород, 2005, 17-185.

Кузов 2014: Х. Кузов. Заклучващи механизми и ключове на територията на днешна Северна България от римската и късноантичната епоха (I - начало-

то на VII в.). Дисертация.

Латышева 1971: Г. П. Латышева. Торговые связи Москвы в XII - XIV вв. (по материалам археологических раскопок 1959 - 1960 гг. в Московском Кремле). - Древности московского Кремля. Материалы и исследования по археологии СССР, №167. Материалы и исследования по археологии Москвы, 4, Москва, Наука, 1971, 213-229.

Маринов 1984: Д. Маринов. Избрани произведения, II. Етнографическо (фолклорно) изучаване на Западна България (Видинско, Кулско, Белоградчишко, Ломско, Берковско, Оряховско, Врачанско). София, 1984.

Маринов 1994: Д. Маринов. Народна вяра и религиозни народни обичаи. Второ фототипно издание. София, 1994.

Наследие византийского Херсона 2011: Наследие византийского Херсона. Севастополь-Остин, 2011.

Нешева 2009: В. Нешева. Бронзов катинар със зооморфно изображение от църквата „Св. Никола” в Мелник. - В: Иванка Акрабова-Жандова. In memoriam. София, 2009, 231-237.

Рябинин 1981: Е. А. Рябинин. Зооморфные украшения древней руси X-XIV вв. - Археология СССР. Свод археологических источников. Вып. Е1-60, Ленинград, 1981.

Смирнов 1952: А. П. Смирнов. Очерки древней и средневековой истории народов Среднего Поволжья и Прикамья. - Материалы и исследования по Археологии СССР, 28, Москва, 1952.

Тотев 1987: К. Тотев. Зооморфни метални находки от Североизточна България. - Археология, 2, 1987, 29-33.

Тотев 1991: К. Тотев. Зооморфни катинари от Средновековна България. - В: Проблеми на прабългар-

скара история и култура, 2. София, 1991, 247-258.

Тотев, Пелевина 2009: Б. Тотев, О. Пелевина. Археологические данные о контактах населения Хазарского каганата и дунайских болгар. - В: Труды по археологии. Степи Европы в эпоху средневековья. Том 7. Хазарское время. Донецк, 2009, 43-60.

Третеский 1911: И. Третеский. О древних херсонесских замках и ключах. - В: Известия Императорской Археологической комиссии, вып. 42. Санкт Петербург, 1911, 127-132, табл. IV-X.

Atanasov 1993: G. Atanasov. Cadenas en bronze de Drastar (Silistra). - Culture et civilisation au Bas Danube, 10, 1993, 223-229.

Chalikova, Chalikov 1981: E. A. Chalikova, A. H. Chalikov. Altungarn an der Kama und im Ural (Das Gräberfeld von Bolschie Tigani). Magyar Nemzeti Muzeum, 1981.

Hampel 1905: J. Hampel. Alterthümer des Frühen Mittelalters in Ungarn. I Band. Braunscheig, 1905.

Horedt 1978: K. Horedt. Backteller und Tonkessel in Moreti. - Slovenska Archeologia, 26, 1978, 59-68.

Horváth 2014: A. Horváth. Keleti népek a középkori Magyarországon. Besenyők, úzok, kunok és jászok művelődéstörténeti emlékei. - In: Studia ad Archaeologiam Pazmaniensiae. Volume 2, Budapest-Piliscsaba, 2014.

Spinei 2006: V. Spinei. The Great Migrations in the East and South East of Europe from the ninth to the thirteenth Century. I, Hungarians, Pechenegs and Uzes. Amsterdam, 2006.

Spinei 2006: V. Spinei. The Great Migrations in the East and South East of Europe from the ninth to the thirteenth Century. 2. Cumans and Mongols. Amsterdam, 2006.

Bronze dog-shaped padlocks. Two new specimens from Pliska and Veliki Preslav (Abstract)

Valeri Grigorov, Petar Dimitrov

This paper presents two small dog-shaped padlocks, found during regular archaeological excavations in Pliska and Veliki Preslav. The authors also systemize the available evidence of such finds from Bulgaria and neighboring areas.

The padlock from Veliki Preslav was found in 2010 during regular archaeological excavation to the southwest of the 'Ruler's church'. The artifact is a stylized, three-dimensional dog figurine to the left, with a small bird perched on its head (fig. 1). On the front side, there is engraved decoration of dots and X-like motives. The padlock was found in a layer that could be stratigraphically dated to the late 10th – the first half of the 11th c.

The padlock from Pliska was found in 2014 during regular archaeological excavation of the Palatial Complex – East. The find consists of two parts: the body of the padlock and the locking mechanism, found assembled together (fig. 2). The body of the padlock is a dog figurine to the left, with a 'songbird' perched on its head (fig. 3). On the front side, there is engraved decoration of dots in linear combinations. The second element of the padlock

is the locking piece (bolt). It is decorated on both sides. At the base of the bolt, a bird is depicted. The locking brace is shaped as a long 'lion's' tail. The padlock was found in a layer that could be stratigraphically dated to the mid-11th c.

Dr. Petya Penkova of the Laboratory for Analyses, Conservation, and Restoration at NIAM-BAS carried out the analyses of the chemical composition of the two artifacts, revealing that the padlocks were made of a bronze alloy of copper (Cu), tin (Sn), and lead (Pb). The two specimens under consideration are not isolated. During earlier excavations at Veliki Preslav and Pliska, other such finds were unearthed (fig. 5 1-2). Similar finds are known from Valnari (fig. 5 5), Dinogetia (fig. 5 7), Morești (fig. 5 8), Chersonesos (fig. 5 3-4, 10), Velikiy Novgorod (fig. 5 6), and Moscow (fig. 5 12-13).

The review of the known specimens outlines the Pontic-Danubian region as a core area in the distribution of the bronze dog-shaped padlocks (fig. 6). The greatest concentration of finds is along the line Dinogetia - Valnari - Pliska - Veliki Pre-

slav. The discovery of identical specimens at sites at great distances from one another reveals the high mobility of the owners of these padlocks.

The artistic appearance of the artifacts is defining for the social milieu of the owners of such padlocks. Except for being a social marker, the choice of this particular decorative scheme reveals a preference for a certain stylistics that points towards a specific cultural and historical setting.

In the mythology of the Eurasian peoples, the dog is regarded as guardian of property, herds, home and/or settlement. On the head of the dog, a 'songbird' is shaped that is meant to symbolically suggest the watchfulness of these birds. The second bird that is modeled on the bolt is larger and resembles hen. The posture of the sitting bird suggests a brood-hen that is incubating or guarding its eggs. Following this line of semantic analysis, the bird symbolizes a 'guardian' of the locked valuables. The last zoomorphic element of the padlock is the locking brace. It is shaped to resemble a lion's tail. Taken separately, each one of the zoomorphic figures and elements carries a symbolic meaning, directly corresponding with the padlock's function. As a composition they probably shaped the narrative of a longer mythological tale.

The zoomorphic stylistics points to fashion preferences and traditions that are strongly manifested among peoples that inhabited the Eastern European region between Ural and the Carpathians. The geographical distribution of the dog-shaped padlocks and the period of their use create the impression that these items were used by population that inhabited or migrated to the Pontic-Danubian region and partly in the Carpathian area in the second half of the 10th and the 11th c. Written sources mention Pechenegs as a major ethno-cultural agent in the region in the period under consideration.

Pliska and Veliki Preslav, where many of the specimens were discovered, were the two most intensively developing urban centers in the Lower Danube area in the 10th and the first half of the 11th c. They were occupied by large population of diverse social and ethnic origins (Bulgarians, Byzantines, Pechenegs). It was precisely in this multi-ethnic, multicultural, and socially divided setting that numerous new artifacts appeared, including the zoomorphic dog-shaped padlocks.

The above-presented reasoning about the ethnic and social interpretation of the padlocks should not be regarded as final. It is just an attempt to systemize and explain a group of artifacts that became widespread in Eastern Europe in the late 10th-11th c.

Нов тип медни монети на цар Иван Александър (1331- 1371 г.)

Константин Дочев

По време на продължителното управление на цар Иван Александър се отбелязват най-интензивните монетосечения от сребърни и медни монети в българската държава. Монетарницата в столицата Търново се оформила като водещ монетен център в Европейския югоизток. В периода 1335 - 1355 г. българските сребърни аспри придобили авторитета на международни пари, като били използвани в съседните страни - Византия, Сърбия, Влахия, както и в някои новосъздадени княжества в Южна Македония и Егейска Тракия.

За нуждите на държавния бюджет от парични знаци и най-вече за остойностяването на ежедневната стокова размяна не само в големите градове, но и в обикновените села, в Търново и в други монетарници в Североизточна България, се организирано отсичането на многобройни медни монети с корубести или плоски ядра. Засега са познати общо 21 типа медни монети от управлението на цар Иван Александър (18 с неговото име и членове на царското семейство и три анонимни издания). От тях девет се определят като столични емисии и 12 като провинциални, представени в обобщаващ каталог за българските средновековни монети (Дочев 2009, 154-201).

През последните няколко години се откриха или се получиха сведения за нови, непознати типове и варианти монети не само за монетосеченето на цар Иван Александър, но и на други български царе (Овчаров 2011, 235-249). В настоящето съобщение се представят две монети от неизвестен монетен тип на цар Иван Александър (обр. 1 1-2 ; обр. 1 3-4). Първоначално се получиха данни (фотоснимка и метрологични данни) за единия екземпляр, съхраняван в частна колекция¹. Втората монета произхожда

от редовни археологически разкопки, сезон 2014 г., провеждани в югозападната част на крепостта Трапезица, Велико Търново. В този сектор през миналия сезон са открити медни и сребърни монети предимно от управлението на цар Иван Александър, общо 56 екз². Намирането на втория екземпляр потвърждава автентичността и на известната вече монета. Като интересен факт, който трябва да се отбележи е, че паричното обръщение в крепостта Трапезица в количествено отношение по нищо не се различава от това на хълма Царевец и прилежащите квартали около големите градски манастири „Св. Димитър“, „Св. 40 мъченици“ и „Св. Петър и Павел“. От изброените обекти до 2014 г. са открити ок. 15 хиляди средновековни монети (Дочев 1992, 175, 179, 182-184; Dochev 2002, 678), а от Трапезица, при проучени 15 дка, от обща площ 70 дка, са намерени вече близо 7 хиляди монети от периода XII - XIV в³.

В сюжетно-иконографско отношение двете монети от новия тип не се различават от стиловите и метрологични отличителности на монетните емисии на Иван Александър, издавани в така нар. провинциални провинции, чиято локализация се колебае към големите средновековни градове Червен (Русенска област), Дръстър (Силистра), Шумен, Варна, Калиакра (Пенчев 1985, 23-24; Юркова, Пенчев 1990, 213-215; Жекова 2002, 155-169; Дочев 2003, 143-144).

Монетните емисии от тези провинциални монетарници се отличават с по-голям схематизъм, наивистичен гравьорски шрих, както и с неоформени монетни ядра. Върху тях надпи-

¹ Екземплярът е от регистрирана нумизматична колекция на г-н Светлозар Стоянов от София, за което му изказвам любезна благодарност

² Монетата е намерена на обект „Трапезица“, сектор „Югозапад“ пред входа на средновековна сграда от средата на XIV в. Ръководител на археологическите разкопки е доц. д-р Константин Дочев от НАИМ при БАН, Филиал Велико Търново. Монетата е предадена за съхранение във фонда на РИМ, Велико Търново под инв. № 59.

³ Непубликувани данни.

Обр. 1. Медни монети на цар Иван Александър (1331 - 1371 г.). 1 - 2 провинциална нелокализирана монетарница, нов тип, частна колекция; 3 - 4 Трапезица, Велико Търново. Нов тип, провинциална нелокализирана монетарница; 5 - 6 монетарница Търново, медна монета на цар Иван Александър; 7 - 8 провинциална нелокализирана монетарница, медна монета на цар Иван Александър

Fig. 1. Copper coins of Tsar Ivan Alexander (1331- 1371). 1 - 2 unknown mint, new type, private collection; 3 - 4 Trapezitsa, Veliko Tarnovo. Unknown provincial mint, new type; 5 - 6 Tarnovo mint, copper coin of Tsar Ivan Alexander; 7 - 8 unknown provincial mint, copper coin of Tsar Ivan Alexander

сите с имената и владетелската титла са изписани много често с грешки, в обратен ред или в непълен вид. Издаването им се датира в границите на периода 1350 - 1371 г. Същите характерни гравьорски и стилови белези носят и двете нови монети на Иван Александър. Върху лицевата им страна е представен царят прав, с

кълбовидна корона, с перпендулии, дивитисион, държи скиптр с кръст в дясната ръка, а в лявата - кълбо с кръст. От лявата му страна е представен околоръстен надпис с опит за изписване на ономима ΙΩΑΝΝ (запазена са буквите Α и Ω), а от лявата - стилизация на традиционния монограм на името „ΑΛ Ε Ε

АН Δ Ρ Ъ”, с по-голям размер от левия надпис, съставен от трите букви А Λ Ε (обр. 1 1-2, обр. 1 3-4). На обратната страна, като непозната практика за сребърните и медни монетосечения на Иван Александър е изписването на двете царски имена във формата на вертикален монограм. Като основа на монограма е дългата вертикална хаста на десеторичното Ι, завършващо горе, в началото, с напречно рамо с топчести серифи, вдясно е изписана в огледална форма буквата Α, вляво - самостоятелна малка Ω; под нея - обърнато Ρ, под него - монограм, съставен от буквите Δ Ρ; срещу него, на вертикалната хаста - долепено огледално Ε, а в дясното поле, върху хастата - монограм от буквите ΑΝ, като буквата Ξ е изписана свободно, към периферията, със зигзагообразен шрих. Горе, вдясно под напречното рамо, до буквата Α, личи петлица от още една буква, която може да бъде определена като Ч (ЧАРЬ). Размерът на двете монети е 19 мм, а теглото: 1,10 - 1,25 г.

Ако се върна отново към вертикалният монограм на имената **ΙΩΑΝΝ ΑΛΕΞΑΝΔΡ** ще отбележа, че такава форма на представяне на царски имена и владетелска титла досега са познати предимно от медните монетосечения на цар Иван Срацимир (1355 - 1396 г.), издавани в периода 1370 - 1396 г. (обр. 3 1-2; обр. 3 3-4). Върху тях по същия начин е разположена монограмната конструкция на двете царски имена (**ΙΩΑΝΝ СРАЦИМИР**) и титлата „**ЧАРЬ**” (Мушмов 1924, 137-139; обр. 178-184; Дочев 2009, №№ 5230-5320; 5350-5390). Досега се считаше, че този начин на представяне на владетелските имена и титулатура върху българските монети е обичаен за художниците и гравьорите от Видинската монетарница, но както се вижда от двете неизвестни досега монети на цар Иван Александър, това е прилагано и в монетарниците на Търновското царство. За конструирането на вертикалната монограмна именна форма са повлияли няколко предишни негови медни издания, при които е използван най-често срещания монограм на българския цар, съставен от трите букви Α Λ Ε със съответни вариации (обр. 2 1). Формата на двете имена е копирана от тип Ι на царя (столично издание), където те са изписани вертикално разделени на лицевата страна (Дочев 2009, 155, №№ 2720 - 2730) (обр. 1 5-6, обр. 2 2) и отделни букви от тип VII (провинциална емисия) (Дочев 2009, 173, №№ 3230-3240 (обр. 1 7-8, обр. 2)).

Наличието на един и същи начин на представяне на имената и титлите върху медните монетите, отсичани в Търново и във Видин,

Обр. 2. Монограми на цар Иван Александър (1331 - 1371) от негови медни монети

Fig. 2. Monograms of Tsar Ivan Alexander (1331 - 1371) on his copper coins

поражда и съответният въпрос кое от двете издания е по-ранно. Според наличните данни от единичните и колективни находки, медните и сребърни монетосечения на цар Иван Срацимир се разделят на два основни периода. Първият период се датира между 1355 - 1365 г., от неговото възцаряване във Видин, до пленяването му от унгарския крал Людовик през лятото на 1365 г., а вторият - от неговото завръщане от унгарски плен през есента на 1369 г. до пленяването му от османските турци през пролетта на 1396 г. (Божилов 1985, 201-203). През целия първи етап са издавани един тип сребърни аспри и два типа медни монети. На обратната страна на медните монети е изобразен двуглав орел с коронки на главите или Христос на трон (Дочев 2009, №№ 5010-5090; Кузманов 2008, 364-366). Останалите девет типа медни, монети на Иван Срацимир, според стилиовия анализ, метрологията и най-вече хронологията на препечатките, се датират от есента на 1369 до началото на 1396 г., включително и емисиите с представяне на вертикален монограм. Това изключва художниците и гравьорите, изработвали матриците за медните монети на цар Иван Александър, да са били повлияни от иконографските модели на видинските монети. По-вероятен е обратният процес. Този монетен тип на цар Иван Александър да е послужил за прототип на серия медни монетни издания на цар Иван Срацимир, като видинските гравьори майсторски стилизирали и направили още по съдържателен и естетически красив царският монограм с двете му имена и титла върху досега известните седем негови монетни

Обр. 3. Монетарница Видин, медни монети на цар Иван Срацимир (1355 - 1396). 1- 2 емисия от периода 1370 - 1380 г.; 3 - 4 емисия „царят с царица Ана“ от периода 1370 - 1390 г.

Fig. 3. Vidin mint, copper coins of Tsar Ivan Sratsimir (1355 - 1396). 1 - 2 issue from the period 1370 - 1380; 3 - 4 issue of the 'Tsar with Tsarina Ana' type, 1370 - 1390

типа с такъв надпис.

По отношение на локализацията на монетарницата, в която са издадени новите монети, може да се каже, че те са много близки по стил, оформление на монетните ядра и метрология с известните малобройни по количество провинциални издания, сравнени с продукцията на столичната монетарница в Търново. В публикациите досега се посочват като вероятни монетарници, освен столичната в Търново, няколко по-големи средновековни градове в Източна България като Червен, Кра-

сен, Дръстър, Калиакра, Варна. Според някои нови данни има вероятност това да се окажат Дръстър, Варна, Кастрици (Евсиноград) или голямото средновековно селище с две крепости, разположено около устието на р. Батовска в близост до известните курорти Албена и Кранево, тъй като получените все още непубликувани данни от тези райони се очертават най-голямо съсредоточие на такива монетни издания на цар Иван Александър, към които отнасям и разглеждания досега неизвестен монетен тип.

Цитирана литература:

Дочев 1992: К. Дочев. Монети и парично обръщение в Търново XII-XIV век. Велико Търново, 1992.
Дочев 2003: К. Дочев. Български средновековни монети XIII-XV в. Велико Търново, 2003.
Дочев 2009: К. Дочев. Каталог на българските средновековни монети XIII-XIV век, типове, варианти, цени. Велико Търново, 2009.
Жекова 2002: Ж. Жекова. Медни монети на Иван Александър (1331-1371), сечени в Шуменската монетарница. - Известия на Историческия музей Шумен, 10, 2002, 155-169.
Кузманов 2008: К. Кузманов. Неописан тип мед-

ни монети на цар Иван Срацимир (1355-1396)? - Acta Musei Varnensis, VII-1. Нумизматични, сфрагистични и епиграфски приноси към историята на Черноморското крайбрежие. Варна, 2008, 364-370.
Мушмов 1924: Н. Мушмов. Български средновековни монети и печати. София, 1924.
Овчаров 2011: В. Овчаров. Редки и неописани български монети от XIV век. - Acta musei Varnaensis VIII-2; Terra antiquae Balcanica ed Mediterranea (Сборник в чест на Александър Минчев). Варна, 2011, 235-249.

Пенчев 1985: В. Пенчев. За някои общи характеристики на българските средновековни монетосечения. - Нумизматика, 19, 1985, 4, 19-29.

Юркова, Пенчев 1990: Й. Юркова, В. Пенчев. Български средновековни печати и монети. Со-

фия, 1990.

Dochev 2002: K. Dochev. Turnovo, Sixth- Fourteenth Centuries, In: The Economic History of Byzantium from the Seventh through the Fifteenth Century, 2. Washington D.C., 2002, 673- 678.

New coin type of Tsar Ivan Alexander (1331 - 1371) (Abstract)

Konstantin Dochev

The long reign of Tsar Ivan Alexander is marked by the most intensive minting of silver and copper coins by the Bulgarian state. The mint of the capital Tarnovo became a leading monetary center in Southeast Europe. The present paper adds a new, 22nd type to the intensive copper issues of Tsar Ivan Alexander, struck by the mint in the capital Tarnovo and by mints in Eastern Bulgaria. It is attested by two previously unknown coins. The first coin is in a private collection. On its obverse, the figure of the ruler is traditionally depicted with a spherical crown with *pendilia*, *divitision* and *loros*, holding a scepter with cross in his right hand and a sphere with cross in his left one. To the left of the figure, there is a circular legend ΙΩΑΝΝ, and to the right, a monogram of the name ΑΛΕΞΑΝΔΡ. On the reverse, which is a novelty for the entire coinage of Ivan Alexander, his two names are

presented as a vertical monogram, a practice that was attested so far only on coins of Ivan Sratsimir (1355 - 1396), Ivan Alexander's son, minted in Vidin in Northwestern Bulgaria after 1370. The new monetary type indicates that it was used as a model for the vertical legends of the royal names and title on some of Ivan Sratsimir's copper coins. The diameter of the coins is 19 mm and they weigh respectively 1.10 and 1.25 g.

Having in mind the engraver's work and the relatively more schematic and naïve style of the issue, it could be attributed to the production of the mints in Eastern Bulgaria, such as Drastar (Silistra), Varna, Kastritsi (5 km to the north of Varna), or near Kranevo at the mouth of Batovska River. These mints issued only copper coins for the needs of the home market between 1350 and 1370.

Цвета Тодорова. В археологията е моето истинско призвание. Из колекцията от диапозитиви по история на изкуството на проф. д-р Богдан Филов. Издателство „Парадигма“. 2013, 312 с., 250 черно-бели, тонирани в сепия фотоси.

През 2007 г. тогавашният ръководител на Катедрата по археология в Историческия факултет доц. д-р Тотко Стоянов предостави на Музея на Софийския университет прожекционния апарат (вероятно от 20-те - 30-те години на XX в., немско производство), с който е преподавал своите лекции проф. д-р, dr. h. c. Богдан Филов, титуляр на Катедрата по археология с история на изкуството от 10 юли 1920 г. Заедно с апарата, в Музея на Софийския университет постъпи и уникалната колекция от стъклени диапозитиви, събирана от проф. Б. Филов

в продължение на 25 години (1912 - 1937) и включваща 101 дървени сандъчета, всяко с от 20 до 90 диапозитива (поради размествания през годините). Голяма част от диапозитивите са изработени в Германия върху стъклени плаки, произведени от различни фирми в Берлин (Verlag Dh. Franz Stoedtner nw 7, Weissenschaftliche Proektion und Stereoskopie), Лайпциг (Seestern-lichtbilder E. A. SEEMANN), Хамбург (A. Kruss, Opt.-Werkstatten) и др.

През 2008 и 2009 г. с проекти на директора на музея на Софийския университет доц. д-р Цвета Тодорова, финансирани СУ “Св. Климент Охридски” е поставено началото на дигитализацията на диапозитивната колекция по история на изкуството (Древен Египет, гръцка и римска античност, старобългарско изкуство).

Дигитализираните 3376 диапозитива от 63 дър-

Обр. 1. Преподаватели и студенти по класическа филология, 1931 г. На първия ред вляво е проф. Александър Балабанов, а вдясно – проф. Богдан Филов; до него е бъдещата преподавателка в университета Руска Гандева. На втория ред вляво са професорите Димитър Дечев и Гаврил Кацаров, а в средата (с чаши бира) – Яна Язова и бъдещият академик Димитър П. Димитров. Най-горе, прав с очила е бъдещият професор Емил Георгиев

Fig. 1. Classical philology students and professors, 1931. Prof. Alexander Balabanov is on the first row to the left, and Prof. Bogdan Fillov is to the right; next to him is the future university professor Ruska Gandeva. On the second row are Prof. Dimitar Dechev and Prof. Gavril Katsarov, and in the middle (with beer glasses) – Yana Yazova and the future Academy Member Prof. Dimitar P. Dimitrov. Above them, standing with spectacles, is the future professor Emil Georgiev

вени кутии-класьори и направените 551 фотоса 13/18 покриват 2/3 от колекцията. Всеки фотос с размер 13/18 съдържа по 6 броя диапозитиви, които показват надписите върху отделните изображения. По този начин всеки образ е озаглавен и може да бъде използван самостоятелно. Изработваните в Германия диапозитиви са надписвани на ръка на немски език, а българските паметници са надписвани съответно на български език. Съкращенията са доста често явление.

През 2013 г. издателство „Парадигма“ отпечата луксозен албум, подготвен от доц. Цвета Тодорова с подбрани 250 изображения, които представят всички теми от колекцията и отразяват широкия диапазон от научни интереси на създателя на археологическата наука в България проф. Богдан Филов. Фотосите на творби на С. Скитник, А. Божинов, Н. Петров от тогавашния Археологически музей, на автентичния прожекторен апарат и на проф. Б. Филов сред преподаватели и студенти-класици от 1931 г. са естествен завършек на представената част от богатата колекция на учения на този етап.

Въвеждащият текст към албума разкрива редица теми, свързани с автора на колекцията като *Личностната съдба между науката и политиката на проф. д-р Богдан Филов, проф. Богдан Филов в спомените на ст. н. с. Иван Венедиков, научните*

експедиции на проф. Б. Филов, както и акценти от света на изкуството в контекста на диапозитивната колекция на проф. Филов: изкуството на Древен Египет, Вавилон, Асирия и Персия, Древна Гърция, Древен Рим, Византия, старобългарско изкуство. Списъкът на илюстрациите е двуезичен.

Особен интерес сред текстовете предизвиква представянето на проф. Б. Филов като преподавател през погледа на студента-класик от 30-те години на XX в. - изтъкнатият по-късно учен, археолог, траколог, историк и филолог ст. н. с. Ив. Венедиков. Голям почитател на лекциите по археология на проф. Б. Филов, той го представя като „едър, строен, с оредяла тъмна коса и тъмни очи, леко подпухнали, с дълъг увиснал малко надолу нос, доста дълъг, главата му напомняше глава на слон и вероятно презимето му произхождаше от тази прилика. На турски слон се казва „фил“. Две бръчки между носа и крайчетата на устата допълваха характерните му черти. Лицето му изглеждаше малко безстрастно, но когато се усмихнеше, добиваше много приветлив вид...“ На лекциите по антична археология между 11 и 13 ч., посещавани и от студенти-неспécialисти, в голямата амфитеатрална 15 аудитория на последния етаж под купола на Ректората, проф. Б. Филов демонстрира „хубавите диапозитиви и от паметниците, за които говореше.

Обр. 2. Прожекторният апарат на проф. Богдан Филов
Fig. 2. The slide projector of Prof. Bogdan Filov

Обр. 3. Дървен класьор със стъклени диапозитиви
Fig. 3. Wooden box with glass lantern slides

Преди да влезе в 15-та аудитория, която се намираше на най-горния етаж между двете стълби и беше достъпна от двете страни, идваше прислужникът в Историческия факултет Петко с кутията подредени диапозитиви. Аудиторията имаше галерия от трите страни и прожекционен апарат на балкона точно срещу катедрата. Филов влизаше в пълната аудитория с енергична крачка, приближаваше се до катедрата и по малка стълбичка се изкачваше на естрадата, поставяше листовите пред себе си и не четеше, а от време на време само поглеждаше в тях и говореше бързо, свободно и ясно. Лампите се гасяха и в затъмнения салон светеше само една подвижна лампа на катедрата... Ние слушахме гласа му обикновено в тъмнината, виждахме лицето му, закрито от абажура на лампата на катедрата и ръката му, която показваше с обвита в бял плат пръчка подробностите на паметниците, за които говореше...” (Венедиков 1993).

Подбраните фотоси в албума са от периода 1915-1935 г. и пресъздават тогавашната визия на за-

снетите културно-исторически обекти и артефакти.

Албумът и дигитализираната част от диапозитивната колекция са качени и в интернет. Според регистрираните влизания най-голям е потребителският интерес към изкуството на Древна Гърция, следвана от Древен Египет, Византия, Старобългарско изкуство, Древен Рим и малката част от изкуството на Ренесанса.

Освен чрез представителния луксозен албум диапозитивната колекция на проф. Б. Филов е популяризирана от Цвета Тодорова и с множество други публикации - в периодични издания и в интернет (Тодорова 2014а, Тодорова 2014б, Todorova 2014).

Образите на античното и на българското изкуство от диапозитивната колекция на проф. Богдан Филов вълнуват и днес като шедеври на човешкото творение и доставят дълбока естетична наслада на специалистите и любителите на изкуството. За съжаление, една трета от колекцията остава неопработена.

Цитирана литература:

Венедиков 1993: Ив. Венедиков. Познайте ги по делата им. Българската интелигенция в моите спомени. София, 1993.

Тодорова 2014а: Цв. Тодорова. Из изкуството на Крит, Микена и Требенище в контекста на диапозитивната колекция на проф. Б. Филов. - Наука, 2014, 1, 55-61.

Тодорова 2014б: Цв. Тодорова. Диапозитивната

колекция на проф. Богдан Филов проговаря. <http://knigi-news.com/?in=pod&stat=10489§ion=9&cur=>

Todorova 2014: Cv. Todorova. L'art de Crète, de Mycenes et de Trebenichte dans le collection de diapositifs du professeur Bogdan Filov. - Revue Périodique sur la vie en Bulgarie, Publiée par l'Institut Franco-bulgare, 86, 2014, 14-16.

Анриана Нейкова

Международна конференция „Социални аспекти на храната през праисторията в Източните Балкани и съседните региони“ (Social dimensions of food in the prehistory of the Eastern Balkans and neighbouring areas), Хайделберг, 30 април - 2 май 2015 г.

В периода 30 април - 2 май 2015 г. в Хайделберг, Германия, беше проведена международната научна конференция „Социални аспекти на храната през праисторията в Източните Балкани и съседните региони“, организирана в резултат на сътрудничество между Хайделбергската академия на науките, и Българската академия на науките и в частност Националния археологически институт с музей. Интересна е концепцията на организиране, според която за събитието пряко отговарят млади учени от различни институции от двете страни: Филип Щокхамер и Мария Иванова (Хайделбергски университет), Ваня Петрова (Софийски университет „Св. Климент Охридски“), Десислава Такорова (Националният археологически институт с музей) и Богдан Атанасов (Нов български университет). Техните действия са напътствани от група утвърдени учени от двете държави: Йозеф Маран, Харалд Хауптман, Бернхард Цимерман, Васил Николов, Красимир Лещаков и Крум Бъчваров. Като важна част от организацията на конференцията трябва да се посочи присъствието на докторанти и студенти от различни институции от Германия и България, което даде възможност за близък контакт и по този начин създаде предпоставки за развитие на бъдещо сътрудничество.

Любезен домакин на събитието беше Хайделбергската академия на науките.

Конференцията открива Йозеф Маран и Филип Щокхамер. С минута мълчание беше почетена паметта на чл.-кор. проф. Хенриета Тодорова.

Докладите бяха разделени в няколко тематични групи: теоретични и общи изследвания, ранен и среден неолит, неолит и халколит, бронзова и желязна епоха.

Встъпителният доклад в изключително разнообразен панел за теоретични и общи изследвания изнесе Филип Щокхамер, който обърна внимание на големия потенциал в проучването на храненето, както и на факта, че с развитието на новите технологии възможностите ни за изследване са все по-големи. Богдан Атанасов представи модерен прочит на проблематиката чрез пример с традиционния за страната ни чушкوپек. В доклада си антропологът Ричард Уилк обърна внимание на сложността на

хранителната система, липсата на закономерности при промяната ѝ, наличието на много противоположности в нея. Важна част от тази система е приготвянето на храната. Докато диетата е ограничена от средата и продукцията, кулинарните практики надхвърлят тези ограничения. Нериса Ръсел говори за прояви на различни табута спрямо животните в Анатолия и Югоизточна Европа на база данните от животинските кости в селищата и главно тяхното количествено и пространствено разпределение. Според нея обект на табу са животните, включени в религиозните вярвания. Презентацията на Ласло Бартошевич, представена от Клайв Бонсал, от друга страна, обърна внимание на връзката между останките на отглежданите животни и диетата на хората в Карпатския район. Възможностите на интердисциплинарните изследвания и в частност липидния анализ на остатъците върху керамични съдове беше във фокуса на доклада на Ричард Евършед. Последният доклад от тази група изнесе Антъни Хардинг, последният който говори за ролята на солта в праисторическите общества и представи методи за солдобив от бронзовата и ранната желязна епоха, някои от които се прилагат и до момента в Румъния и Украйна.

Докладите от втората тематична група (ранен и среден неолит) бяха посветени както на един обект, така и на по-обширни ареали. Презентацията на Цветана Попова и Красимир Лещаков за Ябълково обърна внимание на човешкото въздействие върху хранителната верига. Райко Краус представи проучванията си в Букова пуста в контекста на темата на конференцията. Мария Иванова представи една слабо проучвана проблематика: хромелните камъни и съоръжения на Балканите и тяхната роля в живота на хората, включително и в социален аспект. Данни за наличие на млечни продукти в съдове от Хърватия според липидните анализи представи Матея Хулина. Няколко доклада бяха посветени на обекти от Сърбия. Хаскел Грийнфилд представи данни от Благотин за наличие на общностни събития, свързани с консумиране на храна. Ивана Стоянович и Джурджа Обрадович свързаха археоботаничните и археолозоологичните данни от Дреновац с кулинарните практики в селището. В тази светлина Олга Перич представи керамичните съдове с рисуванa украса от Старчево. Ясна Вукович разгледа технологията и морфологията на керамичните съдове, както и някои вторично придобити следи като тези от опалване, във връзка с техните функции.

Най-голяма група доклади бяха посветени на неолита и халколита. Мария Гюрова представи дъл-

гогодишните си изследвания върху едни от първите земеделски сечива: сърпът и диканята. Душка Урем-Коцу анализира предполагаемата еволюция в начина на приготвяне на храната през неолита в Северна Гърция на базата на формата и следите по съдовете, липидния им анализ и направените експерименти. Костас Коцакис насочи вниманието към наблюдаваната в началото на VI хил. пр. Хр. промяна на мястото на приготвяне и консумиране на храна в Северна Гърция: от открита обща зона към личното пространство на къщите. В своята презентация, базирана на материали от Макриалос, Валасия Исакиду и Пол Халстед изтъкнаха, че само комбинирано изследване на археозоологичните останки и керамичните съдове, вкл. липидни анализи, може да даде по-пълна представа за кулинарните практики, включително промяната им във времето. Една част от докладите в тази сесия бяха базирани основно на археозоологични изследвания. Норберт Бенеке представи археозоологичните данни от селищата в района на Драма и Къркларели от периода на неолита до бронзовата епоха във връзка с използването на различните видове животни в готвенето. Адриан Баласеску, Мари Балаз, Карлос Торнеро, Стефани Брехард и Валентин Радун направиха обширен преглед на животните в култура Хаманджия: тяхното видово разнообразие, връзката им със средата, вкл. начините на отглеждане на домашните животни, както и ролята им в прехраната. Мари Балаз представи резултатите от комплексно проучване, дело на голям френско-румънски екип, на един вид домашни животни в култура Гумелница - свинете. Докладът на Клайв Бонсал, Ласло Бартошевич, Адина Боронеант и Катрина Пикард също имаше във фокуса си свинете от праисторически обекти в района на Железни врати, но с различна цел: авторите подчертаха проблемите на радиоуглеродното датиране на кости от свине. Презентацията на Крум Бъчваров и Джон Горчик за къснонеолитния обект при Сърнево представи различен поглед към животинските останки: тяхното присъствие във вкопани ритуални структури. Агате Райнгрубер говори за откритите над 200 съда в къща от Пиетреле и евентуалната им връзка с групов консумация на храни и напитки. Докладът на Васил Николов изтъкна социалните измерения на солта в древните общества във основа на проучванията на Провадия-Солницата.

Последната част от конференцията беше посве-

тена на бронзовата и желязната епоха. Основната част от докладите бяха базирани на археоботанични изследвания. Султана Мария Валамоти представи данните за растителните останки от Северна Гърция с акцент върху бронзовата епоха. Продуктите, получавани от някои от тях, като алкохолни напитки, различни халюциногенни и етерични вещества вероятно са използвани с различни общностни дейности и ритуали. Ралф Глезер и Елена Маринова за първи път представиха детайлните изследвания на растителните останки от Драма, а Хелмут Крол говори за резултатите от археоботаничните проучвания на над 2000 проби от Войводина. Докладът на Красимир Ников, Елена Маринова, Иванка Христова и Христо Попов беше посветен на храната и храненето в златодобивния център от късната бронзова и ранната желязна епоха Ада тепе, въз основа на данните от растителните останки и керамичните съдове. Христо Попов представи Куш кая, обект от късната бронзова и ранната желязна епоха, както и археоботаничните изследвания на Елена Маринова и Иванка Христова, които показват съществени разлики в двата периода на обитаване на селището. Стелиос Андреу представи интересна стратегия за съхраняване на хранителните припаси в селища от бронзова епоха в Северна Гърция, която предполага, че консумирането на храна е ставало в по-широк кръг от едно семейство. Два от докладите бяха свързани с изследване на животински костни останки. Еми Никодемус представи данни от бронзовата епоха от Карпатския регион, които предполагат промяна в животновъдството в този период във връзка с увеличаване на търсенето на месо, резултат от усложняване на социалната организация. В презентацията си Джон Горчик, Богдан Атанасов и Филип Щокхамер обърнаха внимание на високия процент кости от диви животни в Бресто (ранна желязна епоха) и едновременно с това потърсиха причините за този факт в социален и екологичен аспект. На керамични предмети и тяхната функция в кулинарните практики беше посветен един доклад. В своята презентация Красимир Лещаков разгледа въпроса за връзката между появата на къснобронзовите пираноси в Тракия и степента на уседналост на населението.

Конференцията завърши с полезна оживена дискусия върху разглежданата проблематика и нейното бъдещо развитие.

Десислава Такорова

Международен симпозиум „Праисторическото жилище на Балканите през VI - V хил. пр. Хр. в профанен и сакрален контекст” (Prehistoric houses in the Balkans: Profane and sacred contexts (sixth to fifth millennium BC), 14-17 май 2015 г., Стара Загора

Освен с радикални обществено-икономически промени, началото на балканския неолит (краят на VII - началото на VI хил. пр. Хр.) е белязано от появата на постоянни селища, които заемат централно място в живота на ранните земеделци. Жилището, от своя страна, се превръща в средоточие както на материалния, така и на духовния живот на общностите и индивидите и запазва тези си функции през следващата каменно-медна епоха. Въпреки многобройните изследвания върху различни аспекти на жилището през късната праистория на Балканите, рядко е поставян акцент едновременно върху профанния и сакралния му характер. Необходимостта от това породи и провеждането на научен форум, който да дискутира в по-голяма пълнота проблема за праисторическата къща на Балканите през VI - V хил. пр. Хр.

Международният симпозиум „Праисторическото жилище на Балканите през VI-V хил. пр. Хр. в профанен и сакрален контекст” беше организиран съвместно от Националния археологически институт с музей - БАН, Регионалния исторически музей - Стара Загора и Община Стара Загора. Председател на организационния комитет беше чл.-кор. проф. д.и.н. Васил Николов (НАИМ - БАН). В организацията на събитието участваха доц. д-р Крум Бъчваров (НАИМ - БАН) и гл.ас. Петър Калчев (РИМ - Стара Загора). Откриването се състоя в музея „Неолитни жилища”, а самият симпозиум беше проведен в хотелски комплекс „Зеленият хълм”, Стара Загора, чиято конферентна зала беше оборудвана с всички необходими удобства за подобен род събития.

В конференцията участваха 25 праисторици от седем държави: България, Германия, Русия, Унгария, Сърбия, Австрия и Македония. Докладите бяха разделени в четири заседания.

Първото заседание включваше шест доклада. То беше открито с презентацията на Татяна Корниенко (Воронежки държавен педагогически университет, Русия), която представи проучването си върху развитието на жилищата и обществените сгради в Северна Месопотамия през предкерамичния неолит. Въз основа на резултатите от анализа на размерите на неолитните къщи в Южните Балкани и Анатолия, както и на функционалното разпределение на тяхното пространство, Максим Брами (в съавторство с Барбара Хорейш и Феликс Остман, Австрийска академия на науките, Виена) констатира увели-

чаване на жилищната площ в двата региона през VI хил. пр. Хр., но не и на броя помещения, което дава основание на авторите да предположат не жилищно използване на част от това пространство. Малгожата Кулова (в съавторство с Илия Кулов, РИМ - Благоевград) изложи наблюденията си върху профанните и сакралните аспекти на жилищата от Българчево, Благоевградско, и най-вече на двете най-ранни постройки, отнасящи се съответно към етапи Ia и Ib на неолитното селище. Десислава Такорова (НАИМ - БАН) разгледа данните за вътрешното пространство на къщите от седемте жилищни хоризонти на раннонеолитното селище Слатина-София. Особен интерес предизвика констатацията за намаляване броя на зърнохранилищата в късните, тъмнорисувани хоризонти на селището. Мария Иванова (Хайделбергски университет, Германия) изследва „пътищата на храната” през ранния неолит на Балканите и обособяването на места за готвене в и извън жилищата в селища, отнасящи се към различни културни явления. Съвместният доклад на Марион Лихардус-Итен (Университет Париж 1 - Пантеон-Сорбона, Франция) и Малгожата Кулова представи различните контексти на прилагане на четирите строителни техники, регистрирани в неолитното селище при Ковачево, Благоевградско.

Второто заседание включваше пет доклада и започна с презентацията на Петър Калчев (РИМ - Стара Загора), посветена на раннонеолитните жилища от тел Азмак. Авторът направи задълбочен анализ на запазената във фонда на РИМ - Стара Загора графична документация от цялостното проучване на могилата, извършено от проф. Георги И. Георгиев и неговия екип през 1960 - 1963 г. Недко Еленски (РИМ - Велико Търново) запозна аудиторията с резултатите от изследванията си върху раннонеолитната архитектура в Джулоница и направи критичен преглед на данните за жилища от проучваните селища във Великотърновско. Дискусия предизвика интерпретирането на една от вкопаните структури в Джулоница като жилище. Петър Лещаков (НАИМ - БАН) изложи своите наблюдения върху вътрешната планировка и конструкцията на жилищата от къснонеолитното селище в м. Буджака при Созопол. Тодор Вълчев (РИМ - Ямбол) разгледа строителните техники, използвани през късната праистория в долното течение на Тунджа. Елена Канзурова (Македонски археологически музей) и Зоран Руяк (Институт и музей - Струмица, Македония) обобщиха данните за вътрешната уредба на жилищата през VI хил. пр. Хр. в Македония.

След приключване на заседанието участниците в конференцията посетиха праисторическите рудници в Ай Бунар, северозападно от Стара Загора.

Сутрешното заседание на третия ден започна с презентацията на Александър Чохаджиев (РИМ - Велико Търново) за разнообразните строителни

техники, установени в халколитната селищна могила при Петко Каравелово, Великотърновско. Стефан Чохаджиев (ВТУ „Св. Св. Кирил и Методий“, Велико Търново) представи нови данни за халколитната архитектура в басейна на Янтра на база проучванията си в ранно- и среднохалколитното селище в м. Еренджика при Орловец, Великотърновско. Интересът на участниците в симпозиума предизвикаха специфичните за района пещи с тръба за регулиране на горенето и свидетелствата за строителна жертва от Орловец и Хотница. Васил Николов (НАИМ - БАН) разгледа семантиката на неолитната къща в Централните и Източните Балкани, нейната „домитаназия“ и депонирането на деструкциите ѝ. Той изказа и оригинално предположение за „липсващите“ неолитни гробове, според което кремирани човешките останки може да са погребвани заедно с част от развалините на приживе обитаваните от същите индивиди домове. Докладът предизвика широка дискусия. В следващата, тематично свързана с предишната презентация, Крум Бъчваров (НАИМ - БАН) разгледа вторичните контексти на откриване на останки от опожарени неолитни постройки и съответно тяхното ритуално депониране във вкопани структури, въз основа на проучванията на археологическите обекти при Нова Надежда, Хасковско, и Сърнево, Старозагорско. Пал Рацкии и Александра Андерс (Археологически институт, Университет „Йотвьош Лоранд“, Будапеща) представиха изследванията

си върху типовете жилища, тяхното разположение и разпределението на селищното пространство в Полгар-Чьосхалом, Източна Унгария. Славиша Перич и Олга Перич (Археологически институт, Белград) направиха анализ на разпределението на вътрешното пространство в петте известни жилища от късновинчанския пласт на селището при Дреновац. Стоилка Терзийска-Игнатова (Главна дирекция „Инспекторат по опазване на културното наследство“, Министерство на културата) в съавторство с Величка Мацанова и Татяна Мишина (Институт по археология - РАН, Москва) реинтерпретира някои данни за жилищата на финалнохалколитното селище в тел Юнаците. Петя Георгиева (СУ „Св. Климент Охридски“) запозна аудиторията с резултатите от проучването на две жилища от първия горял къснохалколитен хоризонт на Козарева могила. Специално внимание беше обърнато на откритите в тях рондели, изработени от фрагменти от човешки черепи, които според приведените етнографски паралели вероятно са използвани като дрънкалки в магически ритуали. Георги Кацаров (в съавторство с Надежда Тодорова, СУ „Св. Климент Охридски“) представи нови примери за строителни практики от финала на халколита в селището Илинден-Клисура, Благоевградско.

Форумът завърши с кратка обща дискусия. Заключително слово произнесе проф. Васил Николов.

Докладите от симпозиума ще бъдат отпечатани в следващия брой на *Studia Praehistorica*.

Иван Коцов

На 19 декември 2014 г. Събранието на академиките и член-кореспондентите избра проф. д.и.н. Васил Николов за член-кореспондент на Българската

академия на науките. Той беше номиниран от Научния съвет на Националния археологически институт и музей - БАН.

Изложбата „Епопеята на тракийските царе. Археологически открития в България” в Лувъра. Каталог. Научна конференция

Изложбата „Епопеята на тракийските царе. Археологически открития в България” беше представена в музея Лувър в Париж от 13 април до 20 юли 2015 г. (обр. 1).

Тя беше предшествана от публикуването на специален брой на списанието *Dossiers d'Archéologie*, а откриването ѝ беше съпроводено с издаването на представителен каталог. Изложбата беше съпътствана и от провеждането на научна конференция, посветена на Одриското царство.

Изложбата

Изложбата е аранжирана в четири зали на самотоятелното „крило Ришельо“, до което се стига веднага от хола под пирамидата. Представени са над 1600 експоната от фондовете на 17 български музея. Във въвеждащата част на изложбата (в зала 1) възприемането на митологията и героичния епос на Древна Тракия в хода на времето и в културата на Западна Европа е представена с произведения на гръцката вазопис и скулптура, средновековни миниатюри, картини от Ренесанса и новото време чрез 20 експоната от музея Лувър, Френската Национална библиотека и музея Орсе, както и от други музеи в чужбина, сред които Британския музей, музеите в Неапол и Бари, Глиптотеката в Копенхаген, музеят Прадо в Мадрид и др.

С най-много експонати са представени археологическите колекции на Националния археологически институт с музей при БАН, Националния исторически музей, Регионалния археологически музей в Пловдив и Историческия музей в Казанлък. С представителни експонати участват регионалните музеи във Враца, Варна, Русе, Ловеч и Бургас, както и общинските музеи в Септември, Несебър и Созопол. Отделни находки са предоставени от музеите в Стрелча, Шумен, Исперих, Карнобат и Хасково.

Концепцията на изложбата и подборът на експонатите са дело на тримата френски и двамата български куратори - президентът на Лувъра д-р Жан-Люк Мартинез, д-р Александър Баралис (Département des Antiquités grecques, étrusques et romaines и д-р Негин Матийо (Direction Recherche et collections, service de l'histoire du Louvre) - от френска страна, и проф. д-р Тотко Стоянов (Катедра Археология, СУ „Св. Кл. Охридски”) и доц. д-р Милена Тонкова (Национален археологически институт с музей при БАН).

Във фокуса на изложбата е Одриското царство. В зала 2 за пръв път е представен пълният гробен инвентар на три известни богати погребения на тракийски аристократи произхождащи от некрополите при Дуванли, Калояново-Чернозем и Маломирово-

Обр. 1. Банер на изложбата върху фасадата на Лувъра на ул. Риволи (сн. М. Тонкова)

Fig. 1. Exhibition banner on the Louvre's façade at Rue de Rivoli (photo M. Tonkova)

Златиница, които илюстрират формирането на Одриското царство, икономическата мощ на неговите владетели и висша аристокрация във времето от V до началните десетилетия на III в. пр. Хр. В три отделни витрини гробните комплекси са представени в тяхната цялост, за да се открият всички елементи на тракийските погребални обичаи: инсигнии на властта - златни нагръдници, специални украси за глава, пръстени-печати, комплекти от банкетни съдове - метални и керамични, защитно и нападателно въоръжение, украса за конска амуниция, накити и аксесоари, и дори една категория дребни керамични предмети, за които се счита, че имат «магическо» предназначение.

Център на изложбата е зала 3, отредена само за богатите дарове от символичното погребение в монументалната гробница в могилата „Голямата Косматка” край Шипка, считана за гроб на Севт III (обр. 2). Бронзовата портретна глава на царя, шедьовър на античната скулптура, е основният акцент тук. Тя

Обр. 2. Витрината с находки от гробницата в могилата Голяма Косматка (сн. Д. Димитрова)
Fig. 2. Display case with finds from the tomb in Golyama Kosmatka tumulus (photo D. Dimitrova)

е поставена в отделна витрина на ходовата линия на посетителите и това дава възможност на всеки да усети нейното съвършенство. В друга витрина, непосредствено до нея, е изложен богатият инвентар на комплекса. Представени са разкошният златен дъбов венец, богато инкрустираните със злато меч и ножница, шлемът с името на царя и неговите наколенници, златен киликс, сребърната кана и киликс-купа с името на Севт, изящна пиксида с форма на мида от сребро с позлата, златните апликации от конска амуниция, нишки от златотъкан килим, бронзова кана, амфори за вино, стригила, алабастрони, оръжия и др.

Части от архитектурната и живописната декорация на гробниците от Стрелча и Мъглиж и фотос с композицията от гробната камера на Казанлъшката гробница допълват представата за разнообразните като форма и украса гробници на одриската аристокрация, за чието създаване са били ангажирани вещи гръцки архитекти и художници.

Наред с богатите и представителни гробни комплекси на тракийските аристократи, за пръв път акцент е и градската култура. Представени са два основни градски центъра от земите на Одрисите - градът при Ветрен, известен като емпорион Пис-

тирос (търговски и занаятчийски център обитаван от траки и гърци) и Севтополис - столицата на Севт III. С различни артефакти са представени данни за тяхното устройство и ежедневен бит. Поставен е акцент върху археологическите свидетелства за възприемането и използването на гръцкия език, както от царската канцелария - каменни плочи с официални договори от Пистирос и Севтополис, така и от населението на тези селища - фрагменти от керамични съдове с графити с тракийски и гръцки имена и кратки текстове. В изложбата е открояна не само ролята на Пистирос, като много важен за Вътрешна Тракия търговски център, но и като средище на металообработващата промишленост и занаятите.

Специално място е отредено на инструментите на майсторите-занаятчи, торевти и ювелири, открити в земите на одрис, гети и трибали. Във витрините на зала 4 са представени инструменти от Пистирос, от гетската столица Хелис, от укрепеното тракийско селище при Драгоево, Шуменско, както и от две ямни светилища при Малко Тръново, Чирпанско и Ябълково. Тук са изложени и изделия на местните занаяти - шедьоври на тракийската торевтика и ювелирство - скифосът от Стрелча, украсите за конска амуниция от Летница, пръстени-печати от

Пейчова могила и от Брезово, наколенникът от Враца, фиали и кани от Рогозенското съкровище.

В същата зала са представени политически и културни центрове на гети и трибали. Фотоси на царската гробница в Гинина могила и артефакти от града представят столицата на гетите Хелис и аристократичния ѝ некропол в резервата Сборяново. Оригинален гробен дар е дървеното сандъче със златни накити и украси за конска амуниция от насипа на Голямата Свещарска могила, изложени в самостоятелна витрина. Блясъкът на трибалската аристокрация е демонстриран с инвентара на гробница II на Могиланската могила: златният венец, обеци, метални съдове и други артефакти, сред които и реставрираният във връзка с участието му в изложбата известен наколенник.

В центъра на зала 4, показваща многообразието на тракийската култура, е експонирано Панагюрското златно съкровище. Изкуството на одриси, гети и трибали е представено и със съкровищата от Рогозен, Борово и Летница.

В изложбата е отредено място и на крайбрежните гръцки градове, неделима част от територията и културата на Тракия (обр. 3). Представени са различни гробни находки от некрополите на Одесос, Месамбрия и Аполония. Скулптура, теракоти,

метални и рисувани гръцки съдове, златни накити, апликации от слонова кост за саркофаг, архитектурна декорация, представят многоликия живот в гръцките колонии, чиито контакти с Вътрешна Тракия са допринасяли за нейното икономическо и културно развитие, осъществявайки връзката ѝ с Гърция, Анатолия и Средиземноморието. Сред експонатите се откроява фрагмент от архитектурна теракота с изображения на войни, открит в началото на XX в. от френска експедиция. Той е експониран в изложбата заедно с други аналогични детайли, открити преди няколко години на същото място при разкопките на античен храм на о-в Св. Кирик и Юлита в Созопол.

Важен дял от изложбата е визуализирането на тракийските религиозни представи и ритуални практики видени, както чрез митологичния разказ върху съдове от Рогозенското съкровище и апликациите от съкровището от Летница, така и чрез „магическите“ керамични предмети от гробните комплекси от могилата Мушовица и Могиланската могила.

За пръв път в контекста на изложба за Тракия е представен релеф на тракийската богиня Бендида предоставен от музея Карлсберг в Копенхаген. Той е открит в Пирея, където богинята имала светилище. Многобройните траки в Атина - роби и мете-

Обр. 3. Витрина с находки от Аполония, Месамбрия и Одесос (сн. Т. Стоянов)

Fig. 3. Display case with finds from Apollonia, Mesambria, and Odessos (photo T. Stoyanov)

ки, и по-вероятно, важноста на Одриското царство като партньор на Атина в Пелопонеската война, са фактори, довели до въвеждането на култа на тракийската богиня в пантеона на Атина още през V в. пр. Хр.

Каталог на изложбата

Изложбата в Лувъра беше съпътствана с подготовката и издаването на каталог „L'épopée des rois thraces, des guerres médiques aux invasions celtes 479-278 avant J.-C. Découvertes archéologiques en Bulgarie“. Coédition musée du Louvre / Somogy éditions d'Art, Paris, 2015, под редакцията на Jean-Luc Martinez, Alexandre Baralis, Neguine Matieux, Totko Stoyanov и Milena Tonkova с текстове от 62 автори, от които 40 български учени, учени от Франция и други страни, изследователи на тракийската култура (обр. 4). Каталогът е с твърди корици, 400 страници текст и 250 цветни илюстрации, сред които и няколко черно-бели архивни снимки. Въведението е посветено на антична Тракия (география, история и археологически проучвания) във времето до края на Ранножелязната епоха. Различните раздели, съответстващи на тематичните фокуси на изложбата, разкриват представата за Тракия в античността и съвремението, на одриската аристокрация, на организацията на Одриското царство, на аристократичния начин на живот, на Тракия като място за контакти, на религиозния живот. Анексите в каталога включват текстове върху реставрацията на отделни знакови паметници, история на археологическите проучвания в България, анотации за

най-важните археологически обекти, както и обширна библиография.

Dossiers d'Archéologie

Специален брой на списанието Dossiers d'Archéologie, посветен на изложбата, подготвен от куратора на изложбата Александър Баралис и редактора Людивин Пешу, бе издаден през месец март 2015 г. (обр. 5). Съдържанието му е изцяло свързано с проблематиката на изложбата. Двадесет богато илюстрирани статии от 21 автора (основно от България и Франция) представят Тракия и траките, Одриското царство, градските центрове, погребалните практики от ранно и късножелязната епоха, представителни гробни комплекси, монументална гробнична архитектура и живопис, култови места и светилища, художествени занаяти и техните произведения, търговски и културни връзки. Отделен раздел е посветен на гръцките колонии чрез резултатите от последните проучвания на Месамбрия и Аполония.

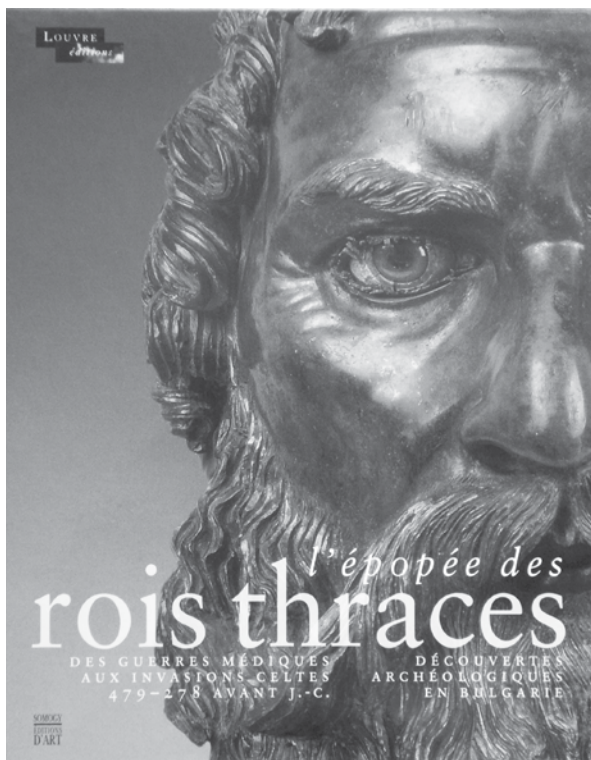
Конференцията

Конференцията „L'aristocratie odryse: signes et lieux du pouvoir en Thrace (Ve-IIIe siècle avant J.-C.)“, организирана от двама от кураторите на изложбата Александър Баралис и Негин Матийо, се състоя на 12 и 13 юни в три известни научни институции в Париж: Института по история на изкуствата (Institut national d'histoire de l'art (INHA), Френската академия (Académie des Inscriptions et des Belles-Lettres) и Аудиториума на музея Лувър. В рамките на четири тематични сесии бяха представени 18 доклада от 22 изследователи от България, Франция, Великобритания, Чехия, Гърция и Румъния.

На първото заседание в Института по история на изкуствата бяха представени шест доклада, предшествани от откриването на конференцията от кураторите на изложбата Александър Баралис, Негин Матю, Тотко Стоянов и Милена Тонкова. Темата на заседанието беше фокусирана върху мобилността на специалисти и циркулацията на знания и идеи („Mobilité des personnes et circulation des savoirs“).

Мадалина Дана (Université Paris 1 Panthéon-Sorbonne), един от председателите на първото заседание, направи обширно въведение в проблематиката на конференцията, посветена на различни аспекти от създаването и функционирането на Одриското царство, на отличителните знаци на властта на тракийската аристокрация, на нейните контакти, специфични погребални практики, гробнична архитектура и живопис, изкуство.

Вероник Шанковски (Université Lyon 2, Laboratoire HiSoMA) представи доклада „La circulation des biens et des personnes en Thrace“. В него движението на стоки и хора беше поставено в по-широки рамки, с примери от Елада, за да се интерпретират на този фон данните от Тракия. Сред тях беше акцентирано върху известни извори

Обр. 4. Корицата на каталога на изложбата
Fig. 4. Front cover of the exhibition's catalogue

или епиграфски данни, които осветляват различни и специфични форми на икономически взаимоотношения на траките с техните съседи. Естествено беше отделено внимание на данните от известните надписи от Севтополис и Ветрен (Пистирос).

Ян Боузе (Карлов Университет, Прага) и Алексей Гоцев (НАИМ-БАН) представиха с две презентации темата „*Les places de commerce et de production: le cas d'Adjijyska Vodenitsa*“, в които дискутираха основните резултати от досегашните проучвания на Пистирос и акцентираха на два аспекта от функциите на селището. Търговските функции бяха илюстрирани с колективната находка от керамични отпечатъци с изображения, считани за търговски марки, с амфорната тара, гръцката керамика и монети. Друг акцент бяха данните за производство на метални изделия в квартала при Източната порта и пещи за строителна керамика извън крепостните стени. Проф. Я. Боузе се спря и на някои градоустройствени елементи на града.

Докладът на Дан Дана (CNRS) „*Mobilité des artisans et circulation des techniques en Thrace*“ беше посветен на данните за занаятчий от надписи върху изделия на торевтиката, ювелирството, оръжие и гробничната живопис. Авторът приема дискуссионната хипотеза, че Кодзимасес, чието име е издраскано върху стените на гробницата от Александрово, е същият от надпис, съдържащ и името Ройгос, видян върху купола на Казанлъшката гробница от Р. Бошнаков. На базата на данни от Източна Македония Д. Дана предполага, че този майстор е работил със свой екип във вътрешността на Тракия през ранноелинистическата епоха.

Темата „*Les ateliers métallurgiques en Thrace centrale*“ беше представена с различни ракурси. В презентацията на Милена Тонкова „*Les insignes, les artisans, les artistes*“ беше обоснована необходимостта от създаването на собствени разпознаваеми инсигнии на тракийската аристокрация като движещ фактор за развитието на занаятите в ранната история на Одриското царство. Бяха изведени аргументи за наличието на стационарни торевтични работилници в новоосновените градски центрове, както и за съществуването на пътуващи майстори. Атанасиос Сидерис (Fondation of the Hellenic World, Athènes) представи в доклада си „*La production toreutique de la Thrace odryse*“ статистически данни за разпределението на откритите в Тракия съдове (по форми) от благородни метали с оглед на техния произход, които показват преобладаващ процент на съдовете с тракийски произход, значим дял на изделия от гръцки работилници и минимален дял на ахеменидските изделия. Бяха посочени и трудностите при определяне на мястото на изработване и културната атрибуция на много от находките.

Алиенор Руфин Солас (Université Paris IV, ANHIMA) представи наблюдения върху изворите

данни за политическата и социалната организация на Одриската държава на фона на сравнения с познатото за Македония („*Les armées grecques et les rois thraces. Le cas du royaume odryse*“). Разкрива се ролята на формите на «данъчни» плащания към държавата от колониите и емпориите като фактор на баланс, от гледна точка и на двете страни.

Втората сесия на конференцията „*Aristocratie, nécropoles et territoires*“ се състоя в заседателната зала на l'Académie des Inscriptions et des Belles-Lettres. Тя беше ръководена от Председателя на Академията академик Робер Мартен. Трите пленарни доклада бяха предшествани от слово на министъра на културата на Република България г-н Вежди Рашидов.

Съгласно традицията на тази престижна институция академик Оливие Пикар представи Зося Арчибалд (University of Liverpool), чиято тема беше „*L'aristocratie odryse*“. В доклада бяха дискутирани различни аспекти от икономиката на Одриското царство. Концентрацията на съкровища от монетни находки бяха интерпретирани по-скоро като данни за трезорирани заплати на наемници, отколкото като знаци за търговия.

Авторите на втория доклад „*La nécropole royale de Shipka*“ Тотко Стоянов и Милена Тонкова бяха представени от академик Вероник Шилц. Основна тема на доклада бяха богатите гробове и гробници от северната част на Казанлъшката долина, концентрирани в триъгълника Шипка-Шейново-Крън, като некрополи на аристократични и/или династични фамилии и, съществували преди, по време и след Севтополис. В централната зона изпъква групата около могилата Голямата Косматка, вероятно свързана с династията на Севт III. Дискутантът В. Шилц зададе въпрос относно аргументите за идентификацията на бронзовата портретна глава, смятана за част от статуя на Севт III.

Академик Ален Паские представи Александър Баралис и Кръстина Панайотова (НАИМ-БАН). В доклада им „*Apollonia du Pont, les travaux de la mission archéologique franco-bulgare*“ беше направен аналитичен обзор на основните резултати от изпълнението на проектите за проучване на некрополите на Аполония и хората на полиса. Представените резултати от използването на модерни дистанционни методи (LIDAR) са само началото на мащабна и амбициозна изследователска програма в района на Южното Черноморие.

Заседанията на конференцията на тема „*Formes et symboles du pouvoir: parures et armements*“ бяха проведени в Аудиториума на Лувъра. Председател на първото заседание беше професор Антоан Ермари (Université d'Aix-Marseille). Откриването на заседанието беше направено от президента на музея Лувър Жан-Люк Мартинез. Диана Димитрова (НАИМ-БАН) представи богатите погребения в

некрополите при селата Тополчани и Калояново, Сливенско, проучени от екипа на д-р Г. Китов през последното десетилетие. Освен богатия инвентар и специфични погребални ритуали, се акцентира и на документираните практики на разчленяване и частично трупополагане. В доклада на Костадин Рабаджиев (катедра Археология, СУ „Св. Кл. Охридски“) бяха представени широк спектър от изобразителни, изворови и археологически свидетелства за ролята на колата и колесницата във всекидневния живот и ритуалните практики на траките.

На анализа и интерпретацията на останките от тъкани от археологически контексти на фона на познатото за Тракия и траките беше посветен докладът „L'habillement aristocratique odryse en contexte funéraire“ на Румяна Георгиева (Институт по Балканистика с център по Тракология - БАН). Той стана обект на една от най-оживените дискусии. Особен интерес предизвикаха представените от авторката систематизирани данни за употребата на т. нар. дива коприна в античния свят, далеч преди римската епоха. На лабораторните анализи и интерпретацията на данни за златотъкани тъкани от аристократичните комплекси при Златиница и в Голямата Косматка беше посветен докладът „Les tissus thraces des tombeaux de Zlatinitsa et Golyamata Kosmatka: composition et technique“ на Кристоф Мулера (Musée du Quai Branly), Даниела Агре и Диана Димитрова (НАИМ-БАН). Те изложиха наблюдения върху две специфични техники (*filé u ruban*) за втъкаване на златни нишки в луксозни тъкани, като бяха посочени паралели с аналогични артефакти от царските гробници от Македония. Според анализите на К. Мулера, в запазен къс от плат от Златиница има данни за употреба на лен, но не и на коприна.

Четвъртата сесия „*Formes et symboles du pouvoir: mobilier funéraire, décor et monnayage*“ се проведе също в Аудиториума на Лувъра. Тя беше председателствана от д-р Гоча Цецкхладзе (Linacre College, Oxford и University of Nottingham). Петя Пенкова (НАИМ-БАН) представи наблюденията си, извършени по време на реставрацията на единия от сребърните ритони от погребението при Златиница-Маломирово, както и върху меча, и ножницата с уникална, богата инкрустирана орнаментация от гробницата в могилата Голямата Косматка („*Les rhytons de Zlatinitsa et l'épée de Golyamata Kosmatka*“). Сред интересните лабораторни резултати е и установеното използване на ниело при украсата на ритона. От своя страна Светла Цанева (НИМ) представи интересни данни за технологията на изработване и декорация на няколко ритона от Панагюрското съкровище, на ритоните с протоме на кон и сфинкс от Борово и златния венец от Златиница („*Les rhytons du Panagyurishte et la couronne en or de Zlatinitsa*“). Констатирани са поправки, които сочат, че венецът е бил използван приживе.

Обр. 5. Копицата на специалния брой на сн. Dossiers d'Archéologie

Fig. 5. The cover of the special issue of Dossiers d'Archéologie

Инджи Делемен (Истанбулски Университет) „À la table d'un aristocrate thrace: le tombeau de Naip“ дискутира в широк пространствен и културен контекст откритите в тази гробница мраморна банкетна маса и набор от сребърни и бронзови съдове, което позволява да се приеме създаването и ползването им от местен тракийски аристократ в последната четвърт на IV в. пр. Хр. Софи Декамп-Леким (Département des Antiquités grecques, étrusques et romaine du Louvre) представи своите наблюдения по темата „Toreutique grecque et clientèle thrace“. Тя фокусира изследването си върху експонирани в изложбата „Епопеята на тракийските царе“ бронзови банкетни съдове (ситули, кани, цедки и патери). Според нея съпоставянето им с широк кръг паралели от богати македонски и скитски комплекси насочва към възможности за по-тясно датиране и за търсене на производствените центрове извън и в самата Тракия.

Съкровището от Борово („Un service de table luxueux: Boroovo“) беше дискутирано в две презентации. Доминик Робсис (Centre de recherché et de restauration des musées de France) представи данни от изследванията на ритоните с протоме на сфинкс, кон и бик, като база за определяне на технологията на изработването им, и евентуално работилниците, в които това е сторено. Анализите показват категорично, че изработването на роговете е от сходно по

състав високопробно сребро чрез леене, извършено в ателиета с много високи възможности. Тотко Стоянов представи археологическия и културен контекст на съдовете и възможните насоки на интерпретацията им в светлината на новите лабораторни данни. В известна степен те потвърждават досегашни мнения, но дават възможност и за нюансирането им. Подчертано беше, че за цялостната интерпретация на съкровището следва да се изчакат резултатите от изследването на другите два съда и съпоставката с данни от други подобни изследвания на изделия от този тип.

Темата „La peinture et l'architecture monumentale thraces“ беше представена с презентациите на Юлия Вълева (Институт за изследване на изкуствата-БАН) и Даниела Стоянова (Катедра Археология, СУ „Св. Кл. Охридски“). Д. Стоянова акцентира върху елементите от основните ордери в гръцката архитектура, интегрирани в екстериора и интериора на редица монументални гробници в Тракия. Особеностите на представените пластично или живописно елементи и сравнението с Гърция, Анатолия и Македония извяват външни влияния и самобитност. Ю. Вълева представи анализ на изобразителните

програми, сюжети и стилови особености на знакови тракийски паметници като Оструша, Казанлъшката, Александровската и Свещарската гробници, които приобщават монументалната гробнична живопис към основните тенденции на къснокласическото и ранноелинистическото изкуство и същевременно извяват локални особености и вероятно работа на местни художници.

Докладът на Оливие Пикар (Institut de France) „Le monnayage odryse“ предложи изчерпателен обзор на зараждането и развитието на монетосеченето в Тракия преди и след собственото одриско царско монетосечене. Анализът на монетния материал от Пистирос и Вътрешна Тракия беше интерпретиран в общ и регионален контекст, а масивът от съкровища от златни и сребърни емисии от Филипов и Александров тип в Източните Балкани получи адекватен коментар - забележително икономическо замогване на тракийската аристокрация вследствие на завоеванията на Изток. В заключителните си думи авторът даде висока оценка на конференцията и ролята ѝ, заедно с изложбата, за още по-задълбоченото осветляване на мястото и ролята на Тракия в класическия и елинистическия свят.

Тотко Стоянов, Милена Тонкова

Научни публикации на специалистите от Националния археологически институт с музей на БАН през 2013 г.

S. Alexandrov, G. Ivanov, T. Hristova, N. Kazashki. The necropolis of the prehistoric Baley settlement (preliminary note on the results from the 2013 investigations). – Bulgarian e-Journal of Archaeology, 2013, 2, 315-324.

S. Alexandrova. Ceramic Vessels from the Roman Tumulus Necropolis near the village of Charda, Yambol Municipality, SE Bulgaria. – Archaeologia Bulgarica, 2013, 3, 17-108.

K. Bacvarov. Malak Preslavets Revisited: The early Neolithic burials. – In: A. Anders, G. Kulcsár (eds.). Moments in time. Papers presented to Pál Raczky on his 60th birthday. (Ősrégészeti Tanulmányok / Prehistoric Studies 1) Budapest, 2013, 29-34.

A. Baralis, V. Lungu, K. Panayotova, T. Blanco, G. Bony, A. Comfort, L. Claquin, R. Delfieu, A. Dolea, P. Dupont, C. Flaux, M. Guy, A. Musat, D. Nedev, A. Riapov, I. Rossignol, I. Slavova, M. Streinu, J. Thiri-ot. Le programme ANR Pont-Euxin: bilan des campagnes 2012 à Apollonia du Pont (Sozopol, dpt. de Bourgas, Bulgarie) et Orgamè/Argamum (Jurilovca, dpt. de Tul-

cea, Roumanie). – Dialogues d'histoire ancienne, 38/2. Revue soutenue par l'Institut des Sciences Humaines et Sociales du SNRS. Presses universitaires de Franche-Comté, 2012, 165-187.

A. Baralis, K. Panayotova. Burial Enclosures and Spatial Organization of the Classical and Early Hellenistic Necropolis of Apollonia Pontica, Kalfata/Budjaka area. Griechische Grabbezirke klassischer Zeit. Normen und Regionalismen. Akten des Internationalen Kolloquiums am Deutschen Archäologischen Institut, Abteilung Athen, 20–21. November 2009. – Athenaia 6, 2013, 241-259.

I. D. Cholakov, K. Chukalev. Statistics on the Archaeological Surveys in Bulgaria, Season 2011. – Archaeologia Bulgarica, 2012, 3, 77-89.

M. Damyanov. V. F. Stolba / E. Rogov. Panskoye I. Volume 2: The Necropolis. Aarhus University Press, 2012, 414 pp., 78 Pls. – Archaeologia Bulgarica, 2013, 2, 89-95.

Z. Dimitrov. Terracotta Figurines from the Thracian Sanctuary of Tatoul. – Archaeologia Bulgarica, 2013, 1, 15-25.

Z. Dimitrov. The monumental arches at Gerasa (Jerash, Jordan) and Philippopolis (Plovdiv, Bulgaria): a case study in parallel examples from the Hadrian era. – Stud-

ies of History and Archaeology of Jordan, 2013, 11, 803-815.

Z. Dimitrov. Elephant-Headed Capitals in Petra. - In: N. Khairy and Th. Weber (ed.) Studies on the Nabataean Culture: Refereed Proceedings to the International Conference on the Nabataean Culture, vol. 1. Publications of the Deanship of Scientific Research, The University of Jordan, Amman, The Hashemite Kingdom of Jordan. Amman, 2013, 127-136.

S. Doncheva, G. Tsekova, I. Penev, E. Furu, Z. Szikszai, I. Uzonyi. Elemental Composition of Metal Artefacts from the 10th c. Metal Art Centre Near the Village of Zlatar, Preslav Region, NE Bulgaria Bulgaria. - *Archeologia Bulgarica*, 2013, 1, 71-85.

A. Gotzev, V. Petrova. Archaeological investigations in square B 23 and B'3 in 2012. - In: J. Bouzek, L. Domaradzka, A. Gotzev, Z. H. Archibald (eds). Pistiros V. Excavations and Studies. Prague, 2013, 195-198.

A. Gotzev, V. Petrova. Catalogue of Sealings found in square B'3. - In: J. Bouzek, L. Domaradzka, A. Gotzev, Z. H. Archibald (eds). Pistiros V. Excavations and Studies. Prague, 2013, 199-202.

A. Gotzev. Archaeological research in Emporion Pistiros between 2006-2010: Interim Report. - In: J. Bouzek, L. Domaradzka, A. Gotzev, Z. H. Archibald (eds). Pistiros V. Excavations and Studies. Prague, 2013, 7-22.

A. Gotzev. Squares. B 23 and B 24 and the organization of the defense system. - In: J. Bouzek, L. Domaradzka, A. Gotzev, Z. H. Archibald (eds). Pistiros V. Excavations and Studies. Prague, 2013, 23-25.

V. Grigorov, J. Dimitrov. New Data about Pottery Production in the 9th-10th centuries in Pliska (Capital of the First Bulgarian Kingdom). - *Bulgarian e-Journal of Archaeology*, 2013, 1, 121-136.

M. Gurova. Tribulum inserts in ethnographic and archaeological perspective: case studies from Bulgaria and Israel. - *Lithic Technology*, 38, 2013, 3, 179-201.

M. Gurova, C. Bonsall, B. Bradley, E. Anastassova. Approaching prehistoric skills: experimental drilling in the context of bead manufacturing. - *Bulgarian e-Journal of Archaeology*, 2013, 2, 201-225.

M. Gurova. Towards the meaning of flint grave goods: a case study from Bulgaria. - In: A. Comsa, C. Bonsall, L. Nikolova (eds.). Facets of the Past. The Challenge of the Balkan Neo-Eneolithic (Proceedings of the International Symposium Celebrating the 85th Birth Anniversary of Eugen Comsa, 6-12 October 2008, Bucharest, Romania). Bucharest, 2013, 375-393.

B. Gyaurova. Settlement planning and architecture of the Early Bronze Age settlements in Upper Thrace. - B: K. Рабаджиев, Хр. Попов, М. Дамянов, В. Кацарова (ред.). Сборник в памет на академик Д. П. Димитров. София, 2013, 30-41.

T. Hristova. Топоаре cu gaură de înmănuşare transversală din epoca timpurie a bronzului din colecția muzeului din Dălgopol. - *Studii și cercetări de istorie*

veche și arheologie, 63, 2012, 1-2, 129-135.

I. Jordanov. The Diocese of Thrace (5th-7th c.) according to the sigillographic data. - *Archeologia Bulgarica*, 2012, 3, 57-76.

I. Jordanov. Seals of the Family Palaeologoi from the Territory of the Modern Bulgaria. - In: E.G. Papaefthymiou, I.P. Touratsoglou. (eds.). HOLOCOTINON - Studies in Byzantine Numismatics and Sigillography. In Memory of Petros Protonotarios. Athens: Hellenic Numismatic Society, 2013, 203-225.

I. Jordanov. Le monnayage du dernier défenseur de Sirmium en 1018 (Une énigme de l'histoire et de la numismatique bulgares au Moyen Age). - *Bulgarian Historical Review*, 39, 2011, 1-2, 135-139.

G. Kabakchieva. Neue Angaben über Oescus in der Spätromischen periode. - *Miscellanea Bulgarica*, 2013, 22, 1-9.

R. Milceva, Z. Bonias. Zu einigen Grabmonumenten mit Porträts aus dem Gebiet des mittleren Strymontals. - In: N. Cambi, G. Koch (eds.). Funerary sculpture of the western Illyricum and neighbouring regions of the Roman Empire: proceedings of the International Scholarly Conference held in Split 2009. Split 2013, 747-761.

G. Nekhrizov, J. Tzvetkova, N. Kecheva. Archaeological GIS - Kazanlak Surface Survey, 2009-2011. - In: European SCGIS Conference "Best practices: Application of GIS technologies for conservation of natural and cultural heritage sites". Proceedings of the First European SCGIS Conference. May 21-23, 2012, Sofia, Bulgaria, 2012, 53-62.

S. Neykova. Conservation of a Terracotta Acroterion from an Unknown Temple in Aegean Thrace. - *Bulgarian e-Journal of Archaeology*, 2013, 1, 155-160.

T. Popova. Palaeobotanic Analysis in the Region of the Town of Septemvri - Pistiros and its Neighbourhood. - In: J. Bouzek, L. Domaradzka, A. Gotzev, Z. H. Archibald (eds). Pistiros V. Excavations and Studies. Prague, 2013, 260-269.

H. Preshlenov. Administrative acts and the relations of cities along the south-west Black Sea coast (1st-3rd century AD). - In: G. R. Tsetschladze, S. Atasoy, A. Avram, S. Dönmez, J. Hargrave (eds.). The Bosphorus: Gateway between the Ancient West and East (1st Millennium BC - 5th Century AD)". Proceedings of the 4th International Congress on Black Sea Antiquities, Istanbul University, 14-18 September 2009 (BAR International Series, 2517). Oxford, 2013, 189-196.

D. Rabovyanov, V. Najdenov. Late Medieval Coat of Plates from the Lower Danube Fortress of Nicopol. - *Archeologia Bulgarica*, 2013, 2, 73-78.

T. Tsonev. Integrating Historical-Geographic Web-resources. - In: Elliott, T., Heath, S., and J. Muccigrosso (eds.). ISAW Papers 7, Current Practice in Linked Open Data for the Ancient World.

T. Tsonev. Possibilities of Kriging Surfaces (ArcGIS Toolbox) for Analyses of the Inscribed into Landscape Language of Prehistoric Land Art. - In: E. Anati (ed.).

ART AS A SOURCE OF HISTORY. L'arte come sorgente di storia. XXV Valcamonica Symposium, Capo di Ponte, September 20 to 26, 2013, 115-125.

J. Tzvetkova, G. Nekhrizov, N. Kecheva. Mobile GIS and the Perspectives for Archaeological Surface Surveys in Bulgaria. – In: A. Morints, R. Kogălniceanu (eds.). Survey in Archaeology, Often a Neglected Science. Archaeological Debates, No. 2, 2012. Proceedings of the II Archaeological Symposium, Giurgiu, 23-26 October, 2011, 55-82.

I. Vajsov, G. Mavrov, H. Todorova. Das hellenistische Höhlenheiligtum der Gottheit Kybele. – In: H. Todorova (ed.). Durankulak, III, 2013, 35-50.

I. Vajsov, P. Zidarov, K. Velkovski, H. Angelova, V. Draganov. Geoarchaeological surveys in the Durankulak region. – In: H. Todorova (ed.). Durankulak, III, 2013, 201-208.

I. Vajsov. Die archäologische Lokalität Durankulak Forschungsergebnisse 1974–2007. – In: H. Todorova (ed.). Durankulak, III, 2013, 13-20.

Д. Агре. Тракийска могила от римската епоха в землището на с. Бояново, Елховска община. – В: К. Рабаджиев, Хр. Попов, М. Дамянов, В. Кацарова (ред.). Сборник в памет на академик Д. П. Димитров. София, 2013, 378-390.

Д. Агре, Д. Дичев. Укрепен дом в м. Голата нива край с. Синеморец, община Царево. – В: Археологически открития и разкопки през 2012 г. София, 2013, 145-147.

Д. Агре. Археологически разкопки на могили № 3 и № 4 в землището на с. Борисово, Елховска община. – В: Археологически открития и разкопки през 2012 г. София, 2013, 164-166.

Д. Агре. Археологически разкопки на могили в м. Пропада край Малко Търново. – В: Археологически открития и разкопки през 2012 г. София, 2013, 166-167.

Д. Агре. Археологически разкопки на укрепен тракийски владетелски дом в м. Татар маша край с. Княжево, община Тополовград. – В: Археологически открития и разкопки през 2012 г. София, 2013, 143-145.

А. Аладжов, С. Станилов, Е. Коматарова-Балинова. Кръгла каменна площадка – северна периферия. – В: Археологически открития и разкопки през 2012 г. София, 2013, 355-358.

А. Аладжов, Я. Димитров. Издирвания на археологически обекти по трасето на газопровод „Набуко“, Сектор 2, Ревизия Е. – В: Археологически открития и разкопки през 2012 г. София, 2013, 597.

А. Аладжов, Я. Димитров. Издирвания на археологически обекти по трасето на газопровод „Южен поток“, сектор 6. – В: Археологически открития и разкопки през 2012 г. София, 2013, 597-599.

Ж. Аладжов. Комит Теодор и къде е неговата резиденция? – В: Българско средновековие: общество, власт, история. Сборник в чест на проф. д-р Мили-

яна Каймаканова. София, 2013, 497-500.

С. Александрова. Типология и хронология на керамиката изработена на ръка от римския и ранновизантийския период (I–VI в.) на територията на България. – В: Дисертации, 7. София, 2013.

Е. Анастасова. Кремъчни артефакти с малки размери от къснонеолитно ямно светилище Любимец. – В: М. Манов (ред.). Сборник Василка Герасимова-Томова. *In memoriam*. София, 2012, 17-22.

Б. Атанасов, И. Гацов, М. Гюрова, П. Неделчева. Кремъчни артефакти от селището от късната бронзова епоха на Големия остров в дуранкулашкото езеро, Североизточна България. Състояние на проучванията. – Годишник на Департамент Археология, 7, 2012, 48-67.

А. Божкова. „West slope“ керамика от България. – Археология, 2012, 2, 27-41.

А. Божкова. Коринтска конвенционализираща керамика и нейни имитации от България – В: К. Рабаджиев, Хр. Попов, М. Дамянов, В. Кацарова (ред.). Сборник в памет на академик Д. П. Димитров. София, 2013, 87-95.

А. Божкова, П. Кияшкина. Цистови гробове от елинистическия некропол на Месамбрия на Черно море – В: В. Динчев (ред.). In honorem professoris Георги Кузманов. (= Известия на Националния археологически институт, 41). 2013, 53-70.

А. Божкова, П. Кияшкина. Разкопки на обект в УПИ IV – 19, кв. 54 в град Несебър. – В: Археологически открития и разкопки през 2012 г. София, 2013, 217-219.

А. Божкова, П. Делев, Т. Христова. Спасително археологическо проучване на обект с негативни структури от II и I хил. пр. Хр. при гр. Харманли (обект № 7 по трасето на АМ „Марица“, км 69+500 – км 69+950). – В: Археологически открития и разкопки през 2012 г. София, 2013, 125-127.

Б. Божкова. Иконографията на Арес в провинциалното монетосечене на Долна Мизия и Тракия I-III в. – Нумизматика, сфрагистика и епиграфика, 2012, 8, 9-20.

Б. Божкова. Историята на Сердика и нейните монети. – В: М. Манов (ред.). Сборник Василка Герасимова-Томова. *In memoriam*. София, 2012, 283-296.

П. Бонев, В. Григоров. Химико-технологично изследване на монета (фалшификат на златна номизма тетартерон) от Плиска. – Bulgarian e-Journal of Archaeology, 2013, 2, 245-258.

С. Бонев. Личният дворец на преславските владетели. – Преслав, 7, 2013, 29-43.

С. Бонев, Р. Георгиева. Дворцова сграда в югозападната част на Върешния град във Велики Преслав. – В: Археологически открития и разкопки през 2012 г. София, 2013, 38-384.

И. Борисова-Кацарова, А. Аладжов. Западна порта на Сердика. – В: Археологически открития и разкопки през 2012 г. София, 2013, 294-297.

- К. Бояджиев.** Издирвания на археологически обекти по трасето на газопровода „Набуко“, сектор 1, ревизия Е. – В: Археологически открития и разкопки през 2012 г. София, 2013, 579-581.
- К. Бояджиев, М. Марков.** Издирвания на археологически обекти по трасето на газопровод „Южен поток“, сектор 2. – В: Археологически открития и разкопки през 2012 г. София, 2013, 584-586.
- Я. Бояджиев.** Открити селища и селищни могили – причини за различията в селищното и жилищното устройство. – *Bulgarian e-Journal of Archaeology*, 2013, 1, 67-68.
- Я. Бояджиев, К. Бояджиев, В. Петров.** Проучване на селищна могила Юнаците. – В: Археологически открития и разкопки през 2012 г. София, 2013, 88-90.
- К. Бъчваров.** Harald Haarmann. Indo-Europeanization – day one. Elite recruitment and the beginnings of language politics. (*Eurolinguistische Arbeiten*, 6). Harrassowitz: Wiesbaden, 2012. ISSN 1613-1118; ISBN 978-3-447-06717-1; 174 pp. – Археология, 2012, 2, 120-123.
- К. Бъчваров, К. Лещаков, Н. Тодорова, В. Петрова, П. Лещаков, Г. Кацаров, Д. Илиева, Н. Николова, Н. Тонков, С. Витезович, С. Танева, Ц. Попова.** Праисторически обект при с. Воден, община Димитровград (АМ „Марица“, ЛОТ 2, км 43+350 до км 43+750). – В: Археологически открития и разкопки през 2012 г. София, 2013, 62-64.
- Л. Вагалински.** Средновековен параклис с аязмо и антични постройки, кв. Сарафово, гр. Бургас. – В: Археологически открития и разкопки през 2012 г. София, 2013, 221.
- Л. Вагалински.** Втора западна ранновизантийска порта на Деултум (обект 8). – В: Археологически открития и разкопки през 2012 г. София, 2013, 246.
- Л. Вагалински.** Античен град Хераклея Синтика с прилежащи некрополи край с. Рупите, община Петрич. – В: Археологически открития и разкопки през 2012 г. София, 2013, 309-310.
- И. Вайсов, П. Зидаров.** Праисторическо селище Курило-Кременица. – В: Археологически открития и разкопки през 2012 г. София, 2013, 50-53.
- И. Вайсов, М. Класнаков, В. Драганов, П. Зидаров.** Неолитно селище Курт Орман (геофизични изследвания). – В: Археологически открития и разкопки през 2012 г. София, 2013, 53-55.
- И. Вайсов, П. Зидаров, К. Велковски, Х. Ангелова, В. Драганов.** Геоархеологически проучвания край Дуранкулак. – В: Археологически открития и разкопки през 2012 г. София, 2013, 605-608.
- М. Ваклинова, И. Щерева, П. Димитров, М. Манолова-Войкова, С. Горянова.** НИАР „Велики Преслав“. Владетелска църква и Дворцов център. – В: Археологически открития и разкопки през 2012 г. София, 2013, 377-379.
- Е. Василева.** Християнски погребения на майки с деца. – В: Език и етнос. Годишник на Асоциация Онгъл, 11, 2013, 402-408.
- С. Венелинова, М. Гюрова, Н. Карастоянова.** Археологически разкопки на халколитната селищна могила при с. Иваново, Шуменско. – В: Археологически открития и разкопки през 2012 г. София, 2013, 69-71.
- Д. Владимирова-Аладжова.** Златни монети на Западната римска империя от V в. – *Нумизматика, сфрагистика и епиграфика*, 2012, 8, 51-62.
- Д. Владимирова-Аладжова.** Монета-фуре на император Теодосий II. – В: М. Манов (ред.). Сборник Василка Герасимова-Томова. *In memoriam*. София, 2012, 437-441.
- Д. Владимирова-Аладжова.** Образът на императрицата – знак за доверие в прехода от Рим към Византия. – В: К. Рабаджиев, Хр. Попов, М. Дамянов, В. Кацарова (ред.). Сборник в памет на академик Д. П. Димитров. София, 2013, 578-585.
- Е. Генчева.** Метални находки от разкопките на агората на Никополис ад Иструм. – В: В. Динчев (ред.). *In honorem professoris Георги Кузманов.* (= Известия на Националния археологически институт, 41). 2013, 187-237.
- Е. Генчева.** Метални находки от сектор X – епископски комплекс Нове. – В: А. Biernacki, Е. Klenina, Е. Genčeva (eds.). *Biskupstvo w Novae (Moesia Sekunda) IV–VI w. Historia-architektura-zycie codzienne. T. II. Zycie codzienne.* (Wydawnictwo poznańskie). Poznań, 2013, 149-206.
- П. Георгиев.** Големият дървен строеж в резиденцията на Плиска – предназначение и хронология. – В: В. Динчев (ред.). *In honorem professoris Георги Кузманов.* (= Известия на Националния археологически институт, 41). 2013, 495-519.
- П. Георгиев.** Абасидско златно фуре от района на Плиска. – *Нумизматика, сфрагистика и епиграфика*, 2012, 8, 73-84.
- П. Георгиев.** Керамичен печат с криптографска формула. – *Нумизматика, сфрагистика и епиграфика*, 2012, 8, 163-173.
- П. Георгиев.** „Тухленият“ Преслав – реален или въображаем? (към проблема за ареала на мегаполиса Велики Преслав). – Преслав, 7, 2013, 13-28.
- П. Георгиев.** Унно-болгары в Карпатском бассейне V–IX вв. (опыт исторической характеристики). – В: Болгарский Форум I. Материалы Международного Болгарского Форума 19-21 июня 2010 г. Болгар, Татарстан. Казань, 2011, 74-84.
- П. Георгиев.** Маламировият надпис (№ 13) – ново четене и коментар. – В: М. Манов (ред.). Сборник Василка Герасимова-Томова. *In memoriam*. София, 2012, 467-480.
- П. Георгиев.** Нов прочит на големия надпис от Крепча. – В: TRIANTAFULLO. Юбилеен сборник в чест на 60-годишнината на проф. д.фил.н. Христо Трендафилов. *In honorem* I, Шумен, 2013, 351-364.

П. Георгиев, Ж. Добрева. Вътрешно землено укрепление на Плиска. – В: Археологически открития и разкопки през 2012 г. София, 2013, 369-371.

П. Георгиев, Р. Василев, Т. Тихов, Г. Илиева, М. Христова, И. Илиев. Ранно (дървено) укрепление във Вътрешния град на Плиска. – В: Археологически открития и разкопки през 2012 г. София, 2013, 351-353.

П. Георгиев, Я. Димитров, А. Аладжов, С. Иванов, Х. Стоянова, С. Стойчев. Издирвания на археологически обекти във Външния град на Плиска. – В: Археологически открития и разкопки през 2012 г. София, 2013, 523-525.

Д. Гергова. Свещеният хълм на Цари Мали град. Завръщане към тракийската древност. Чудото Цари Мали град. 2013, 31-39.

Д. Гергова, Х. Камуро, Т. Русева-Кънчева, Д. Генев, К. Кънчев, Ш. Мияхара, Т. Шибата, М. Семмото. Археологически проучвания на селищната могила при с. Дядово, Новозагорско. – В: Археологически открития и разкопки през 2012 г. София, 2013, 194-196.

Д. Гергова, Я. Иванов, Д. Костов, С. Борисова, П. Пенкова, М. Тасева, П. Стоянов. Сборяново, Източен некропол. Могили 17, 21 и 30. – В: Археологически открития и разкопки през 2012 г. София, 2013, 197-199.

Д. Гергова, Я. Иванов, С. Михалков, П. Стоянов. Сборяново. Спасително проучване на Могила 21, Западен некропол. – В: Археологически открития и разкопки през 2012 г. София, 2013, 199-201.

С. Горянова. Обект „Метростанция 8-II, Изток“, София. Археологическо проучване на останки от периода VII–XX век. – В: Археологически открития и разкопки през 2012 г. София, 2013, 410-412.

С. Горянова, В. Цветков. Две новооткрити късносредновековни църкви в София: археологическо проучване и монументална живопис. – Проблеми на изкуството, 2013, 3, 44-48.

А. Гоцев, В. Петрова. Емпорион Пистирос. Археологически проучвания в кв. Б 23 и Б 3. – В: Археологически открития и разкопки през 2012 г. София, 2013, 132-134.

А. Гоцев, Н. Петкова. Археологически проучвания на скален комплекс в м. Скумсале, гр. Стрелча. – В: Археологически открития и разкопки през 2012 г. София, 2013, 122-123.

А. Гоцев, В. Петрова, Й. Гатев. Спасителни археологически проучвания на обект 1 по АМ „Хемус“ (км 342+200 – 343+050) в землището на с. Панайот Волов, община Шумен. – В: Археологически открития и разкопки през 2012 г. София, 2013, 107-109.

В. Григоров. Дискусия за прехода между Античността и Средновековието и за хронологичните рамки на „средните векове“. – Археология, 2012, 2, 54-65.

В. Григоров. Накити в България и Великоморавия

от IX–X в. (византийски културни влияния. – Bulgarian e-Journal of Archaeology, 2013, 1, 99-120.

В. Григоров. Плиска „Дворцов център-изток“ (разкопки през 2012 г.) – В: Археологически открития и разкопки през 2012 г. София, 2013, 363-365.

Д. Грозданов, Г. Дянкова. Некрополи на ул. „Хан Крум“ № 12 и „Мориц Леви“ № 7 в НАОР „Пауталия-Велбъжд-Кюстендил“ и някои бележки във връзка с прехода от късна античност към средновековие“. – В: К. Рабаджиев, Хр. Попов, М. Дамянов, В. Кацарова (ред.). Сборник в памет на академик Д. П. Димитров. София, 2013, 616-641.

А. Гуатели, К. Бояджиев, Ж.-Л. Гуатели, Н. Сираков. Издирвания на пещерни обиталища в землищата на селата Самоводене, Беляковец и Хотница, община Велико Търново. – В: Археологически открития и разкопки през 2012 г. София, 2013, 514-516.

А. Гуатели, К. Бояджиев, Ж.-Л. Гуатели, К. Митов, И. Кревкьор. Спасителни разкопки в пещера Манастира. – В: Археологически открития и разкопки през 2012 г. София, 2013, 32-34.

М. Гюрова. Пети археоинвест симпозиум: „Истории от камък“, Международен симпозиум за кремък и други обработвани материали, 20-24 август 2013, Яш, Румъния. – Bulgarian e-Journal of Archaeology, 2013, 2, 343-348.

М. Гюрова. Кремъчни артефакти от издирванията на археологически обекти по трасето на газопровод „Южен поток“. – В: Археологически открития и разкопки през 2012 г. София, 2013, 602-605.

М. Гюрова, С. Иванова, П. Андреева, Х. Киселинов. Издирвания на археологически обекти в област Русе (общини Две Могили, Бяла, Иваново, Ветово, Борово и Русе). – В: Археологически открития и разкопки през 2012 г. София, 2013, 525-527.

М. Гюрова, С. Иванова, П. Андреева, Х. Киселинов, Б. Матева, Д. Дилов. Издирвания на археологически обекти в област Разград (общини Разград, Кубрат, Исперих и Цар Калоян). – В: Археологически открития и разкопки през 2012 г. София, 2013, 527-530.

М. Дамянов. Бележки върху териториите на гръцките полиси по Западния Понт. – В: К. Рабаджиев, Хр. Попов, М. Дамянов, В. Кацарова (ред.). Сборник в памет на академик Д. П. Димитров. София, 2013, 112-128.

М. Дамянов, М. Чачева. Спасителни археологически проучвания в поземлен имот с идентификатор 67800.6.742 от землището на гр. Созопол. – В: Археологически открития и разкопки през 2012 г. София, 2013, 235.

М. Даскалов, А. Карабашев. Античен и средновековен град Анхиало (редовни археологически разкопки в гр. Поморие). – В: Археологически открития и разкопки през 2012 г. София, 2013, 426-428.

З. Димитров, Н. Русев. Антична керамика от Чи-

- ташка могила, общ. Братя Даскалови, Чирпанско. – В: В. Динчев (ред.) *In honorem professoris* Георги Кузманов. (=Известия на Националния археологически институт, 41), 2013, 105-145.
- З. Димитров.** Фриз-архитрав с бичи глави и гирлянди от фонда на Националния Археологически Музей. – В: К. Рабаджиев, Хр. Попов, М. Дамянов, В. Кацарова (ред.). Сборник в памет на академик Д. П. Димитров. София, 2013, 408-423.
- З. Димитров.** Коринтски корниз от форума на Сердика, фин образец на римската и османската архитектурно-декоративна пластика. – В: К. Рабаджиев, Т. Шалганова, В. Ганева-Маразова, Р. Стойчев. (ред.) *Изкуство и идеология. Сборник в чест на 70-годишнината на проф. Ив. Маразов.* София, 2012, 850-856.
- З. Димитров.** Златен пръстен с гема, изобразяваща Виктория, от с. Пчеларово, Кърджалийско – В: М. Манов (ред.) *Сборник Василка Герасимова-Томова. In memoriam.* София, 2012, 201-222.
- Я. Димитров, Х. Стоянова.** Археологически проучвания на обект „Плиска. Югоизточна периферия на Вътрешния град“. – В: Археологически открития и разкопки през 2012 г. София, 2013, 365-366.
- Я. Димитров, С. Иванов.** Археологическо проучване в НИАР „Плиска“ на обект „Дворцов център - Цитадела“. – В: Археологически открития и разкопки през 2012 г. София, 2013, 353-355.
- Я. Димитров, С. Иванов, Ю. Савев.** Спасително археологическо проучване на обект „Фотоволтаичен парк“ на територията на гр. Плиска. – В: Археологически открития и разкопки през 2012 г. София, 2013, 374-375.
- Д. Димитрова.** Беличенова могила при с. Ясеново – сложен археологически комплекс. – Проблеми и изследвания на тракийската култура, 6, 2013, 42-57.
- Д. Димитрова.** Попова могила край Оряховица, Старозагорско. – В: К. Рабаджиев, Хр. Попов, М. Дамянов, В. Кацарова (ред.). Сборник в памет на академик Д. П. Димитров. София, 2013, 298-306.
- Д. Димитрова.** Рачева могила при Мъглиж. – В: М. Манов (ред.). Сборник Василка Герасимова-Томова. *In memoriam.* София, 2012, 177-189.
- Д. Димитрова, М. Първин.** Спасително археологическо проучване на могила Шушманец при Шипка. – В: Археологически открития и разкопки през 2012 г. София, 2012, 173-175.
- Д. Димитрова, М. Марков, Н. Сираков.** Издирвания на надгробни могили на територията на община Сливен. – В: Археологически открития и разкопки през 2012 г. София, 2012, 566-567.
- В. Динчев.** Спасителните разкопки в м. Под ямача в землището на с. Овчарци, община Раднево. – В: Археологически открития и разкопки през 2012 г. София, 2013, 339-342.
- В. Динчев.** Новите разкопки на хълма Михнева могила край с. Добри дял, община Лясковец. – Известия на Регионален исторически музей Велико Търново, 27, 2013, 101-127.
- В. Динчев.** Северната крепост на Serdica (Сердика II). История и актуално състояние на проучванията. – В: В. Динчев (ред.). *In honorem professoris* Георги Кузманов. (= Известия на Националния археологически институт, 41). 2013, 237-279.
- В. Динчев.** *Notitiae episcopatum, Theophylactus Simocatta и S. Olteanu. Zikideva и Долното Подунавие в края на VI – началото на VII в.* – В: В. Динчев (ред.). *In honorem professoris* Георги Кузманов. (=Известия на Националния археологически институт, 41), 2013, 453-493.
- В. Динчев.** Западният сектор на късноантичната балканска преградна линия. – В: К. Рабаджиев, Хр. Попов, М. Дамянов, В. Кацарова (ред.). Сборник в памет на академик Д. П. Димитров. София, 2013, 532-553.
- С. Дончева.** Две оловни иконки с християнски образи. – Историкии, 5, 2012, 68-72.
- С. Дончева.** Бронзов реликвиарен кръст със Св. Никита – Преславска книжовна школа, 13, 2013, 343-349.
- С. Дончева.** Бронзов пандантив с Богородица от Шуменско. – В: Сборник „Есенни четения Сборяново“. От находката до витрината, 8/9, 2013, 216-218.
- С. Дончева.** Катинар с форма на куче от Средновековието. – В: Сборник „Есенни четения Сборяново“. От находката до витрината, 8/9, 2013, 219-224.
- С. Дончева.** Реконструкция на коланни гарнитури по материали от ранносредновековния център за метало пластика при с. Златар, Преславско. – Преслав, 7, 2013, 152-170.
- С. Дончева.** Производствен център за метало пластика при с. Златар, община Велики Преслав. – В: Археологически открития и разкопки през 2012 г. София, 2013, 389-391.
- С. Дончева, Н. Николов.** Група средновековни заключващи устройства. – Историкии, 6, 2013, 69-75.
- М. Доткова.** Монетно съкровище (II–III в.) от Лясковец, Великотърновско. – Нумизматика, сфрагистика и епиграфика, 2012, 8, 21-29.
- М. Доткова.** Нови наблюдения върху находката от с. Оходен, Врачанско. – В: М. Манов (ред.). Сборник Василка Герасимов-Томова. *In memoriam.* София, 2012, 167-175.
- К. Дочев.** Колективна находка с медни монети на цар Константин Асен (1257-1277) от крепостта Трапезица, Велико Търново. – Нумизматика, сфрагистика и епиграфика, 2012, 8, 89-98.
- К. Дочев.** Византийски монети от X–XI в. от средновековно Търново. – В: М. Манов (ред.). Сборник Василка Герасимова-Томова. *In memoriam.* София, 2012, 485-496.
- К. Дочев.** Парите в средновековно Търново през XIII–XIV век. – В: Музеят и градът. Сборник с доклади от Национална научна конференция, посветена на 50-годишнината на Музея на занаятите в гр.

Троян. Троян, 2013, 46-57.

Г. Иванов, А. Пировска. Спасителни археологически разкопки на обект в м. Под ямача, с. Овчарци, община Раднево. Бронзова и ранна желязна епоха. – В: Археологически открития и разкопки през 2012 г. София, 2013, 99-101.

Г. Иванов, П. Зидаров, М. Дяков. Археологически проучвания на обект от бронзовата епоха в м. Попска могила, община Долни дъбник, област Плевен. – В: Археологически открития и разкопки през 2012 г. София, 2013, 98-99.

Г. Иванов, Т. Христова, Г. Ганецовски. Издирвания на археологически обекти по трасето на газопровод „Набуко“, сектор 6, ревизия Е. – В: Археологически открития и разкопки през 2012 г. София, 2013, 586.

Г. Иванов, Г. Ганецовски, Т. Христова, М. Николов, В. Николов, А. Йорданова, Е. Найденова, А. Найденова. Издирвания на археологически обекти по трасето на газопровод „Южен поток“, сектор 3. – В: Археологически открития и разкопки през 2012 г. София, 2013, 586-589.

Е. Иванов, А. Аладжов. Археологически разкопки на обект „Кулата“, м. Градот при Ракитово. – В: Археологически открития и разкопки през 2012 г. София, 2013, 445-446.

М. Иванов. Coena funebris върху надгробните плочи от провинция Тракия. – В: К. Рабаджиев, Хр. Попов, М. Дамянов, В. Кацарова (ред.). Сборник в памет на академик Д. П. Димитров. София, 2013, 394-407.

М. Иванов. Terra sigillata от Сердика. – В: В. Динчев (ред.). In honorem professoris Георги Кузманов. (= Известия на Националния археологически институт, 41). 2013, 147-160.

М. Иванов. Археологическо проучване на обект „Метростанция 8-II“, Сектор „Изток“, гр. София. – В: Археологически открития и разкопки през 2012 г. София, 2013, 290-292.

Р. Иванов, И. Христов. Постамент за статуя на Галиен от кастела Состра. – В: К. Рабаджиев, Хр. Попов, М. Дамянов, В. Кацарова (ред.). Сборник в памет на академик Д. П. Димитров. София, 2013, 424-428.

С. Иванов. Археологически проучвания на обект „Плиска. Дворцов площад - СЗ“. – В: Археологически открития и разкопки през 2012 г. София, 2013, 361-363.

С. Иванов, Х. Стоянова. AM „Хемус“, обект № 6, км 347+380 – км 347+600. – В: Археологически открития и разкопки през 2012 г. София, 2013, 492-494.

С. Иванова, М. Гюрова, Н. Спасов, Л. Христова, Б. Гяурова, Ж. Македонска, Е. Анастасова, Е. Маринова, Д. Ходжкинс, К. Милър, Д. Страйт. Археологически проучвания в пещерата Магура. – В: Археологически открития и разкопки през 2012.

София, 2013, 34-36.

П. Илиева. Мит и реалност в бронзовата пластика. – В: М. Манов (ред.). Сборник Василка Герасимова-Томова. In memoriam. София, 2012, 307-334.

М. Инкова, Д. Рабовянов. Късноантична и средновековна крепост „Калята“ край Якоруда. – В: Археологически открития и разкопки през 2012 г. София, 2013, 437-439.

И. Йорданов. Печат на Григорий Бакуриани (Пакуриани) – архонт на архонтите. – В: ПОЛЕМОЛОГОС. Сборник статей памяти профессора В. В. Кучмы. Волгоград, 2012, 140-147.

И. Йорданов. Византийската сфрагистика в България (1900-2010). – Исторически преглед, 2011, 5-6, 236-255.

И. Йорданов. Златен печат на сръбския принц (Строимир) – заложник в Плисковския владетелски двор (855/856-893)! – В: Сборник научни трудове „40 години Шуменски университет 1971-2011“. Шумен, 2012, 611-616.

И. Йорданов. Кой е Алиат стратилат от надписа в кръглата Преславска църква. – Нумизматика, сфрагистика и епиграфика, 2012, 8, 151-163.

И. Йорданов. За началото на средновековната българска нумизматика и за първата нумизматична експозиция в България. – В: V-та национална конференция „От регионалното към националното“. Велико Търново, 2012, 1-12.

И. Йорданов. Печати на двама византийски пълководци от VI в., намерени в България. Опит за идентифициране. – В: TERRA ANTIQUA BALCANICA ET MEDITERRANEA. Сборник в чест на Александър Минчев. Международна конференция Варна, 23 февруари 2007. (= Acta Musei Varnaensis VIII-2). 2011, 207-213.

И. Йорданов. Печати на Константин Ангел, първи братовчед на императора и управител на Филипол (1193-1194 г.). – Bulgaria Mediaevalis, 3, 2012, 103-113.

И. Йорданов. Колекцията от гипсови отливки на византийски печати от България „Проф. Тодор Герасимов“. – В: М. Манов (ред.). Сборник Василка Герасимова-Томова. In memoriam. София, 2013, 521-536.

И. Йорданов. Относно притежателя на сребърния сервиз от Величково, Пазарджишко. – В: В. Динчев (ред.). In honorem professoris Георги Кузманов. (=Известия на Националния археологически институт, 41), 2013, 521-535.

И. Йорданов. Византийското присъствие в Преслав (971-986). Приноса на сфрагистиката. – Преслав, 7, 2013, 265-301.

И. Йорданов. Печат на Йоан архиепископ на България (последна четвърт на IX в.!?). – В: TRIANTAFULLO. Юбилеен сборник в чест на 60-годишнината на проф. д.фил.н. Христо Трендафилов. In honorem 1, Шумен, 2013, 262-267.

- И. Йорданов.** Анонимен владетелски образ (IX–X в.) от Велики Преслав. – *Историкии*, 6, 2013, 62–69.
- И. Йорданов.** Рецензия на *Prosopographie der mittelbyzantinischen Zeit* (867–1025). Herausgegeben von der Berlin-Brandenburgischen Akademie der Wissenschaften. Walter de Gruyter GmbH, Berlin-Boston, 2013. – *Историкии*, 6, 2013, 307–310.
- И. Йорданов.** Новоразчетен печат от Велики Преслав: Никита? протоспатарий и стратег на Тракия (X в.). – В: *HERSONOS TEMATA 01: „империя” и „полис”*. Сборник научных трудов. Севастополь, 2013, 313–317.
- И. Йорданов.** Печати на изповедника на император Йоан I Цимисхий (969–976), намерени в България. – В: V международный семинар византинистов „Империя и полис”. Тезиси докладов. Севастополь, 2013, 28–30.
- И. Йорданов.** Печат на неизвестен стратег на Тракия и Йоанопол (70–80 г. на X в.). – В: *ΗΡΑΚΛΕΟΥΣ ΣΩΤΗΡΟΣ ΘΑΣΙΩΝ*. Изследвания в чест на Иля Прокопов от приятелите и учениците му по случай неговата 60-годишнина. (*Studia in honorem Iliae Prokopov sexagenario ab amicis et discipulis dedicata*). Велико Търново, 2012, 651–656.
- А. Йоцова, С. Александров, Т. Христова, Г. Иванов.** Селище от късната бронзова епоха до Балеи (Северозападна България). Стратиграфия и археологически комплекси. – *Археология*, 2012, 2, 7–26.
- Г. Кабакчиева.** Североафриканска фина керамика в диоцезите Тракия и Дакия (III–VII в.). – В: В. Динчев (ред.). *In honorem professoris Георги Кузманов*. (= Известия на Националния археологически институт, 41), 389–435.
- Г. Кабакчиева.** Античният град Монтана и неговата територия. – В: Монтана. Мост на цивилизации. София, 2013, 32–49.
- В. Кацарова.** Нови данни за селищното обитаване през античността край „Извора на нимфите и Афродита” при с. Каснаково, община Димитровград. – В: К. Рабаджиев, Хр. Попов, М. Дамянов, В. Кацарова (ред.). Сборник в памет на академик Д. П. Димитров. София, 2013, 485–497.
- Н. Кечева.** Издирвания на археологически обекти в района на скалния комплекс Глухите камъни. – В: Археологически открития и разкопки през 2012 г. София, 2013, 553–554.
- Н. Кечева.** Издирвания на археологически обекти по трасето на газопровод „Южен поток”, сектор 1. – В: Археологически открития и разкопки през 2012 г. София, 2013, 581–583.
- Е. Коматарова-Балинова.** Хокери и псевдохокери от биритуалните некрополи в Североизточна България: възможности за интерпретация. – *Салтово-Маяцка археологична култура: проблеми та дослідження*, 2013, 3, 82–88; 169–177.
- А. Конаклиев, С. Дончева.** Колективна находка от сребърни грошове (XIV в.) от Преслав. – *Нумизматика, сфрагистика и епиграфика*, 2012, 8, 123–133.
- А. Конаклиев, С. Дончева.** Патриаршеска част на царския дворец във Велики Преслав. – В: Археологически открития и разкопки през 2012 г. София, 2013, 379–381.
- К. Константинов, Ст. Бонев.** Археологическо проучване на обект Старобългарско селище при с. Хърсово, община Никола Козлево. – В: Археологически открития и разкопки през 2012 г. София, 2013, 488–490.
- И. Кулов, М. Гребска-Кулова, Б. Атанасов, Б. Думанов, Ж. Узун, Д. Гърбов, В. Петков, В. Герчева, И. Димитрова, М. Златков, К. Чукалев, С. Танева, Е. Илиева.** Издирвания на археологически обекти в общини Кресна и Симитли. – В: Археологически открития и разкопки през 2012 г. София, 2013, 543–545.
- К. Лещаков, П. Лещаков, В. Петрова.** Издирвания на археологически обекти в рида Мечковец, община Минерални бани, Хасковска област. – В: Археологически открития и разкопки през 2012 г. София, 2013, 549–550.
- Л. Лещаков.** Относно произхода, типологията и разпространението на някои върхове за копия от Епир. – *Годишник на Collegium Historicum*, 2, 2012, 116–151.
- П. Лещаков.** Издирвания на археологически обекти в зоната на блатото Алепу, Созопол. – В: Археологически открития и разкопки през 2012 г. София, 2013, 572–574.
- П. Лещаков, А. Конаклиев.** Издирвания на археологически обекти по трасето на газопровод „Набуко”, сектор 3, ревизия Е. – В: Археологически открития и разкопки през 2012 г. София, 2013, 599–600.
- П. Лещаков, Г. Самичкова, Н. Христов, Й. Парина, Й. Илиева.** Издирвания на археологически обекти в околностите на праисторически солодобивен център Провадия-Солницата. – В: Археологически открития и разкопки през 2012 г. София, 2013, 530–532.
- П. Лещаков, И. Лазаренко, Г. Самичкова, Н. Христов, Й. Парина, Й. Илиева, С. Трифонов.** Издирвания на археологически обекти по трасето на газопровод „Южен поток”, сектор 7. – В: Археологически открития и разкопки през 2012 г. София, 2013, 600–602.
- М. Манов.** Отново по въпроса за локализацията на пеонския град Добер. – В: М. Манов (ред.). Сборник Василка Герасимова-Томова. *In memoriam*. София, 2012, 137–142.
- Р. Милчева.** Два императорски портрета от Одесос. – В: К. Рабаджиев, Хр. Попов, М. Дамянов, В. Кацарова (ред.). Сборник в памет на академик Д. П. Димитров. София, 2013, 445–450.
- Г. Нехризов.** Надгробна могила със зидана гробница при с. Бузовград – В: Археологически открития и разкопки през 2012 г. София, 2013, 167–170.

- Г. Нехризов.** Надгробна могила със зидана гробница при с. Бузовград – Bulgarian e-Journal of Archaeology, 2013, 2, 161-178.
- Г. Нехризов, Ю. Цветкова.** Скален комплекс Глухите камъни. – В: Археологически открития и разкопки през 2012 г. София, 2013, 119-121.
- Г. Нехризов, М. Първин, Н. Кечева.** Проучване на надгробни могили от некропола при селата Ясеново и Голямо Дряново, общ. Казанлък. – Проблеми и изследвания на тракийската култура, 6, 2013, 17-41.
- Г. Нехризов, М. Първин, Н. Кечева.** Спасителни разкопки на надгробни могили в землищата на селата Ясеново и Голямо Дряново, общ. Казанлък. – В: Археологически открития и разкопки през 2012 г. София, 2013, 170-173.
- Г. Нехризов, Ю. Цветкова, Н. Кечева.** Издирване на археологически обекти в Казанлъшката котловина. – В: Археологически открития и разкопки през 2012 г. София, 2013, 561-563.
- В. Нешева, Ц. Комитова, З. Коркутова, В. Петков, М. Златков, Ю. Фърков.** Археологически резерват „Античен, средновековен и възрожденски град Мелник“. Манастир „Св. Богородица Пантанаса“. – В: Археологически открития и разкопки през 2012 г. София, 2013, 473-475.
- В. Николов.** Праисторически градски център през V хил. пр. Хр. в контекста на Западното Причерноморие: Провадия-Солницата. – Археология, 2013, 1, 7-21.
- В. Николов.** Халколитни обредни ямни комплекси. – В: К. Рабаджиев, Хр. Попов, М. Дамянов, В. Кацарова (ред.). Сборник в памет на академик Д. П. Димитров. София, 2013, 17-22.
- В. Николов, П. Лещаков, М. Люнчева, К. Бъчваров, Н. Христов, С. Трифонов, Й. Паринава, Е. Пурнарова, В. Стоицова, М. Славкова, Т. Малтер, Й. Илиева, Е. Анастасова.** Археологически проучвания на Провадия-Солницата. – В: Археологически открития и разкопки през 2012 г. София, 2013, 78-79.
- В. Николов, В. Петрова, Т. Христова, П. Лещаков, М. Люнчева, Г. Самичкова, С. Терзийска-Игнатова, К. Бояджиев, Н. Христов.** Спасителни археологически разкопки в м. Хауза до Капитан Андреево, Свиленградско. – В: Археологически открития и разкопки през 2012 г. София, 2013, 60-62.
- Л. Нинов.** Археозоологически изследвания на праисторически обекти. – В: Археологически открития и разкопки през 2012 г. София, 2013, 90-91.
- Л. Нинов.** Археозоологически изследвания на обекти от бронзовата и желязната епоха. – В: Археологически открития и разкопки през 2012 г. София, 2013, 192-194.
- Л. Нинов.** Археозоологични проучвания на антични обекти. – В: Археологически открития и разкопки през 2012 г. София, 2013, 345-346.
- Л. Нинов.** Археозоологични проучвания на средновековни обекти. – В: Археологически открития и разкопки през 2012 г. София, 2013, 505-507.
- Л. Нинов, С. Узунова.** Археозоологически анализи на материали от ранновизантийска крепост на нос Акра, Бургаски залив. – В: И. Христов (съст.). Акра проучване на ранновизантийска крепост на полуостров Свети Никола при град Черноморец. Т. 1. София, 2013, 179-198.
- Л. Нинов.** Археозоологически изследвания на материали от археологически обект Сексагинта приста. – В: В. Върбанов (ред.). Sexaginta Prista, Тракийски ямен комплекс. Т. 1. Велико Търново, 2013, 277-301.
- Н. Овчаров.** Византийски печат-инталия с образа на Св. Архангел Михаил от областния център под Перперикон. – В: М. Манов (ред.). Сборник Василка Герасимова-Томова. In memoriam. София, 2012, 497-505.
- Н. Овчаров, З. Димитров.** Южния склон на Акропола на Перперикон. – Проблеми и изследвания на тракийската култура, 6, 2013, 145-165.
- Н. Овчаров, Х. Вачев.** Археологически проучвания в търновския манастир „Св. Св. Петър и Павел“. – В: Археологически открития и разкопки през 2012 г. София, 2013, 399-400.
- Н. Овчаров, Д. Коджаманова, З. Димитров.** Редовни археологически разкопки на Перперикон. – В: Археологически открития и разкопки през 2012 г. София, 2013, 407-409.
- К. Панайотова.** О култе Деметры и Персефоны в Аполлонии Понтийской. Боспорский феномен. Греки и варвары на евразийском перекрестке. – В: Материалы международной научной конференции. Санкт-Петербург, 2013, 561-467.
- К. Панайотова, Н. Тонков.** Геофизично проучване на надгробна могила в м. Гармица, гр. Черноморец. – В: Археологически открития и разкопки през 2012 г. София, 2013, 225-227.
- К. Панайотова, Т. Богданова.** Редовно археологическо проучване на обект „Храмов комплекс на остров Св. Кирик“. – В: Археологически открития и разкопки през 2012 г. София, 2013, 237-239.
- К. Панайотова, Т. Богданова, А. Баралис.** Българо-френски археологически проучвания на селищна структура и некропол от територията на Аполония Понтика в м. Месарите, гр. Созопол. – В: Археологически открития и разкопки през 2012 г. София, 2013, 227-230.
- К. Панайотова, М. Дамянов, Т. Богданова, М. Чачева.** Спасителни археологически проучвания на некропола на Аполония в местността Калфата/Буджака (ПИ с идент. № 67800.4.51), гр. Созопол. – В: Археологически открития и разкопки през 2012 г. София, 2013, 230-232.
- К. Панайотова, М. Дамянов, Т. Богданова, М. Чачева.** Спасителни археологически проучвания в охранителната зона на некропола на Аполония на полуостров Буджака, гр. Созопол. – В: Археологи-

чески открития и разкопки през 2012 г. София, 2013, 232-234.

К. Панайотова, М. Даскалов, Б. Драганов, В. Тодоров. Археологически разкопки на полуостров Урдовиза в гр. Китен. – В: Археологически открития и разкопки през 2012 г. София, 2013, 428-430.

Б. Петрунова. Нови археологически данни за Предградието на крепостта Калиакра – В: Етнология на общуването. Годишник на Асоциация Онгъл, 12, 241-249.

Б. Петрунова, Е. Василева, А. Аладжов. Антична и средновековна крепост Ахтопол. – В: Археологически открития и разкопки през 2012 г. София, 2013, 430-433.

Б. Петрунова, Е. Василева, Д. Павлов. Разкопки на късноантична крепост Перистера, гр. Пещера. – В: Археологически открития и разкопки през 2012 г. София, 2013, 433-435.

Б. Петрунова, Е. Василева, Я. Димитрова. Разкопки във вътрешния град на Калиакра. – В: Археологически открития и разкопки през 2012 г. София, 2013, 421-423.

Б. Петрунова, Н. Овчаров, В. Георгиева, Ф. Петрунов. Крепостта Урвич до с. Кокаляне, Софийско. – В: Археологически открития и разкопки през 2012 г. София, 2013 г, 412-414.

Х. Попов, К. Ников. Спасително археологическо проучване на златодобивен рудник от късната бронзова и ранната желязна епоха Ада тепе, община Крумовград. – В: Археологически открития и разкопки през 2012. София, 2013, 117-119.

Ц. Попова. Анализ на растителни останки от обект Сексагинта Приста. – В: В. Върбанов (ред.). *Sexaginta Prista*, Тракийски ямен комплекс. Т. 1. Велико Търново, 2013, 301-303.

Х. Прешленов. „Обогатявайте войните!": военният принципат на Северите и градовете по Югозападното Черноморие. – В: М. Манов (ред.). Сборник Василка Герасимова-Томова. *In memoriam*. София, 2012, 223-229.

Х. Прешленов. Археологически проучвания в северната градска зона на Деултум. – В: Археологически открития и разкопки през 2012 г. София, 2013, 243-245.

Д. Рабовянов. Археологически разкопки на обект „Средновековен град Трапезица – сектор Южен”. – Известия на Регионален исторически музей Велико Търново, 27, 2013, 259-278.

Д. Рабовянов, Ж. Гюлева, Пл. Дойчев. Средновековен град Трапезица – сектор Южен. – В: Археологически открития и разкопки през 2012 г. София, 2013, 396-399.

Д. Рабовянов, Р. Йосифов, К. Чакъров. Спасително археологическо проучване на обект „Средновековно селище в местността Коджа Кър до гр. Севлиево” по трасето на главен разпределителен газопровод извън урбанизираната територия за га-

зоснабдяване на община Габрово. – В: Археологически открития и разкопки през 2012 г. София, 2013, 502-504.

Д. Рабовянов, Р. Йосифов, К. Чакъров. Издирвания на археологически обекти по трасето на главен разпределителен газопровод за газоснабдяване на община Габрово. – В: Археологически открития и разкопки през 2012 г. София, 2013, 512-513.

М. Рехо. Под закрилата на Асклепий. Из експозиционните зали на Националния археологически музей в София. – В: М. Манов (ред.). Сборник Герасимова-Томова. *In memoriam*. София, 2012, 367-384.

М. Робов. Водоснабдяването на търновските столични крепости. – В: Сборник доклади от годишната университетска научна конференция с международно участие, 23-24 юни 2011 г. Т. 8. Научно направление „Социални, стопански и правни науки”, Национален военен университет „Васил Левски”, 79-90.

Б. Русева. Раждането на монетата. Преразказ на „La naissance de la monnaie” с автор Georges Le Rider. – Нумизматика, сфрагистика и епиграфика, 2012, 8, 233-277.

Б. Русева. Уникален бронз с името на Филип Македонски и инициалите на диадоха Лизимах. – В: В. Динчев (ред.). *In honorem professoris* Георги Кузманов. (= Известия на Националния археологически институт, 41). 2013, 47-51.

Б. Русева. Относителна хронология на последните емисии сребърни александровки, ковани от западнопонтийските гърци и жителите на Кабиле в последните десетилетия на III в. пр. Хр. – В: М. Манов (ред.). Сборник Герасимова-Томова. *In memoriam*. София, 2012, 126-135.

Б. Русева. Монетни находки от ямното светилище при с. Малко Тръново, Чирпанско. – В: К. Рабаджиев, Хр. Попов, М. Дамянов, В. Кацарова (ред.). Сборник в памет на академик Д. П. Димитров. София, 2013, 328-332.

Н. Сираков, Ж.-Л. Гуадели, С. Сиракова, К. Ферие, Ф. Фернандез, С. Танева, В. Митева, А. Гуадели, И. Димитрова, Р. Спасов. Козарника: пещерни обиталища от палеолита в Белоградчишкия карст. – В: Археологически открития и разкопки през 2012 г. София, 2013, 27-29.

С. Стоянов. Транспортна инженерно-логистична осигуреност на град Шумен (1992-1996 г.). Шумен, 2013.

С. Стоянов. Нива в администрациите и категория на длъжностите в българската държавна администрация (юни 2007 г.). – В: Сборник научни трудове от Национална конференция с международно участие „40 години Шуменски университет 1971-2011”, Шумен, 2012, 645-649.

С. Стоянов. Инженерно-логистична осигуреност на музейните сгради. – В: Сборник доклади от научна конференция „Мениджмънтът в динамично

променяща се среда за сигурност”. Т. 1, Велико Търново, 2011, Национален военен университет „Васил Левски”, 59-63.

С. Стоянов. Бележки върху инженерната осигуреност на библиотеките. – В: Сборник доклади от научна конференция „Актуални проблеми на защитата на населението и инфраструктурата”. Т. 1. Велико Търново, 2012, 81-85.

С. Стоянов. Логистични дейности, съпровождащи културно-историческото наследство. – В: Музеят и градът. Сборник с доклади от Национална научна конференция, посветена на 50-годишнината на Музея на занаятите в гр. Троян. Троян, 2013, 418-432.

С. Стоянов. Инженерно-геодезическа опора на археологически обект. – В: Сборник „Есенни четения Сборяново”. От находката до витрината, 8/9, 2013, 295-304.

С. Стоянов. Бележки върху осигуреността на културното наследство. – В: „Културното наследство на Варна”. (= Известия на Съюза на Учените – Варна). Варна, 2013, 81-85.

С. Стоянов, Г. Цекова. Техническо оборудване на библиотечните сгради с цел осигуряване на оптимални условия за съхранение на книжните материали. – В: За книгите, библиотеките и хората в тях. Регионална библиотека „Стилиан Чилингиров” Шумен, 2013, 29-34.

С. Танева, А. Ходкевич, П. Попов, Р. Спасов. Издирване на археологически обекти в землищата на Тетевен и селата Гложене, Черни Вит, Глогово, община Тетевен. – В: Археологически открития и разкопки през 2012 г. София, 2013, 511-512.

Б. Томова. Икона с „Трима светци“ от Мелник. – В: М. Манов (ред.). Сборник Василка Герасимова-Томова. In *memoriam*. София, 2012, 667-672.

М. Тонкова, А. Сидерис. Археологически проучвания на многослоен обект от късния неолит и I хил. пр. Хр. при извора Халка Бунар, Горно Белево, община Братя Даскалови, Старозагорска област. – В: Археологически открития и разкопки през 2012, София, 2013, 147-149.

М. Тонкова, М. Тонева, Р. Георгиева, Я. Димитров. Селище от ранноелинистическата и ранносредновековната епоха при кв. Макак, гр. Шумен (АМ „Хемус“, обект 7). – В: Археологически открития и разкопки през 2012 г. София, 2013, 156-159.

Н. Тонков. Геофизични проучвания на археологически обекти. – В: Археологически открития и разкопки през 2012 г. София, 2013, 189-192.

Н. Тонков. Електросъпротивително проучване в района на Никополс ад Иструм, сграда extra muros. – В: Археологически открития и разкопки през 2012 г. София, 2013, 271-274.

Н. Тонков. Археологическа геофизика. – В: К. Рабаджиев, Хр. Попов, М. Дамянов, В. Кацарова (ред.). Сборник в памет на академик Д. П. Димитров. София 2013, 685-711.

Н. Тонков. Геофизични методи в археологията. Оптимизиране на методиката за проучване на надгробни могили. – Bulgarian e-Journal of Archaeology, Supplementa 2, 2013.

С. Торбатов. Каралезката чешма (Принос към историята на водоснабдяването в Южна Добруджа през XIX век). – В: Музеят и градът. Сборник с доклади от Национална научна конференция, посветена на 50-годишнината на Музея на занаятите в гр. Троян. Троян, 2013, 190-203.

С. Торбатов, М. Даскалов, Б. Иванова. Спасително археологическо проучване в имот УПИ XV-2826 в зона на „Античен и средновековен град Анхиало” в гр. Поморие, област Бургас. – В: Археологически открития и разкопки през 2012 г. София, 2013, 426-428.

К. Тотев. Константинополски литийни кръстове от бронз, открити в България. Част II. – Археология, 2012, 2, 66-80.

К. Тотев. Сребърен пръстен с изображение на Медуза от разкопките на църква № 19 на Трапезица. – Известия на Регионален исторически музей Велико Търново, 27, 2013, 251-257.

К. Тотев. Бронзов нагръден реликварий с образите на Св. апостоли Петър и Павел. – В: М. Манов (ред.). Сборник Василка Герасимова-Томова. In *memoriam*. София, 2012, 543-547.

К. Тотев. Археологически проучвания на средновековния град Трапезица – северна част (2007-2010). – В: Българско средновековие: общество, власт, история. Сборник в чест на проф. д-р Милияна Каймакамова. София, 2013, 574-592.

К. Тотев. Средновизантийски оловен талисман от Преслав. – Преслав, 7, 2013, 124-131.

К. Тотев, М. Николов. Оловна ампула от разкопките на крепостта Русокастро. – В: М. Манов (ред.). Сборник Василка Герасимова-Томова. In *memoriam*. София, 2012, 537-542.

К. Тотев, Е. Дерменджиев, П. Караилюев. Археологически разкопки на обект „Средновековен град Трапезица – сектор Север” (северозападно подножие) във Велико Търново. – В: Археологически открития и разкопки през 2012 г. София, 2013, 394-396.

К. Тотев, Е. Дерменджиев, П. Караилюев. Археологически разкопки на обект „Средновековен град Трапезица – сектор Север” във Велико Търново. – В: Археологически открития и разкопки през 2012 г. София, 2013, 392-394.

К. Тотев, Е. Дерменджиев, П. Караилюев. Археологически разкопки на обект „Църква и баня, южно от манастира „Св. Четирidesет мъченици” във Велико Търново”. – В: Археологически открития и разкопки през 2012. София, 2013, 401-403.

К. Хаджиев. Средновековните епиграфски паметници като средство за общуване. – В: М. Манов

(ред.). Сборник Василка Герасимова-Томова. *In memoriam*. София, 2012, 581-590.

Т. Христова. За една група сърпове от територията на България. – В: К. Рабаджиев, Хр. Попов, М. Дамьянов, В. Кацарова (ред.). Сборник в памет на академик Д. П. Димитров. София 2013, 48-52.

Д. Чернаков, М. Гюрова. Археологически разкопки на селищна могила до с. Бъзовец, община Две могили. – В: Археологически открития и разкопки през 2012. София, 2013, 64-67.

И. Д. Чолаков, М. Валентинова. Издирвания на археологически обекти по трасето на газопровод „Набуко“, сектор 5, ревизия Е. – В: Археологически открития и разкопки през 2012 г. София, 2013, 589-590.

И. Д. Чолаков, М. Валентинова. Издирвания на археологически обекти по трасето на газопровод „Южен поток“, сектор 4. – В: Археологически открития и разкопки през 2012 г. София, 2013, 590-591.

К. Чукалев, Ж. Узунов, А. Цонева, Д. Пачев. Издирвания на археологически обекти по трасето на инфраструктурен проект „Модернизация на съществуващо трасе на път I-8 Калотина – Софийски околновръстен път (СОП)“ на територията на

общини Драгоман, Сливница, Костинброд и Божурище и Столична. – В: Археологически открития и разкопки през 2012 г. София, 2013, 538-540.

К. Чукалев, Ж. Узунов, Д. Рабовянов, Н. Русев, Д. Чернаков, Т. Тодоров. Издирвания на археологически обекти по трасето на газопровод „Набуко“, сектор 4, ревизия Е. – В: Археологически открития и разкопки през 2012 г. София, 2013, 592-594.

К. Чукалев, Ж. Узунов, Н. Русев, Д. Рабовянов, Д. Чернаков, Т. Тодоров. Издирвания на археологически обекти по трасето на газопровод „Южен поток“, сектор 5. – В: Археологически открития и разкопки през 2012 г. София, 2013, 594-596.

Д. Янков, М. Златков. Археологически проучвания на обект „Полуподземни гаражи“ в АР „Августа Траяна – Верея – Стара Загора“. – В: Археологически открития и разкопки през 2012 г. София, 2013, 622-624.

Д. Янков, М. Златков. Спасителни археологически проучвания в АР „Августа Траяна – Верея – Стара Загора“, обект „Пробив на бул. „Митрополит М. Кушев“ (УПИ-I, кв. 63а по плана на Стара Загора). – В: Археологически открития и разкопки през 2012 г. София, 2013, 327-329.

**Съставители: Кръстю Чукалев,
Евелина Тодорова, Татяна Стефанова**

Научни публикации на специалистите от Националния археологически институт с музей на БАН през 2014 г.

S. Alexandrov, T. Hristova, G. Ivanov. Stratigraphic Sequence and Archaeological Complexes of the Late Bronze Age Baley Settlement (North-West Bulgaria). – Oltenia. Studii și comunicări. Arheologie-istorie, 2011-2012, 18-19, 60-73.

E. Anastasova, V. Dimitrovska. Comparative analyses of the chipped stone assemblages of Piperkov Chiflik (SW Bulgaria) and Rug Bair (East Macedonia). – В: В. Петрова, С. Танева, К. Бояджиев (ред.). *In memoriam Lilyana Pernicheva-Perets* (=Годишник на Националния археологически музей, 12). София, 2014, 83-96.

P. Andreeva, E. Stefanova, M. Gurova. Chert raw materials and artefacts from NE Bulgaria: A combined petrographic and LA-ICP-MS study. – Journal of Lithic Studies 2014, 1/2, 25-45.

A. Baralis, K. Panayotova, M. Avramova, T. Bogdanova, C. Flaux, F. Guibal, A. Keenleyside,

M. Kovacheva, D. Nedev, L. Ninov, Ts. Popova, A. Riapov, P. Rouchet, I. Rossignol. La Mission archéologique franc-bulgare à Apollonia du Pont (Sozopol, Bulgarie): bilan de la champagne 2013. – Dialogues d'histoire ancienne, 39/2. Revue soutenue par L'Institut des Sciences Humaines et Sociales du SNRS. Presses universitaires de Franche-Comté, 2013, 265-286.

S. Bonev, T. Boneva, S. Yorgova. 3D reconstruction and digital visualization of the south of the Royal Palace in Cret Preslav. – In: Experimentelle Archäologie in Europa. Bilans 2014. Unteruhldingen 2014, 187-193.

D. Borić, C. A. I. French, S. Stefanović, V. Dimitrijević, E. Cristiani, M. Gurova, D. Antonović, E. A. Allué, D. Filipović. Late Mesolithic lifeways and deathways at Vlasac (Serbia). – Journal of Field Archaeology 2014, 1, 4-31.

Y. Boyadzhiev, K. Boyadzhiev. Chalcolithic Settlement Varhari and Orlitsa, Eastern Rhodope Mountains: Two Models of Interaction with the Environment. – In: C. Preoteasa, C.-D. Nicola (eds.). L'Impact anthropique

sur l'environnement durant le néo-énéolithique du Sud-Est de l'Europe. In Honorem Dr. Gheorghe Dumitroaia (=Bibliotheca memoriae antiquitatis 31). Piatra-Neamt, 2014, 103-114.

A. Bozkova. West Slope Pottery from Mesambria Pontike. – In: P. Guldager Bilde, M. L. Lawall (eds.). Pottery, Peoples and Places. Study and Interpretation of Late Hellenistic Pottery. Aarhus University Press, 2014, 199-214.

A. Cholakova, Th. Rehren. Producing black glass during the Roman period – notes on a crucible fragment from *Serdica*, Bulgaria. – In: R. Scott, D. Braekmans, M. Carremans, P. Degryse (eds). Proceedings of the 39th International Symposium for Archaeometry, 28 May – 1 June 2012 Leuven, Belgium. Leuven: Centre for Archaeological Sciences, KU Leuven 2014, 261-276.

K. Dimitrov. Evolution of the Gold Working Technology in the Necropolis of Varna. – In: H. Angelova, M. Özdoğan (eds). International conference Where are the sites? Research, Protection and Management of Cultural Heritage, 5–8 December 2013, Ahtopol. CUWA, Sozopol, 2014, 55-80.

Z. Dimitrov. Archaeological complexes near Pchelarovo village, Kardzhali region – Trade Center (*Emporium*) from the Hellenistic and the Roman era (?). – In: Eric de Sena (ed.). Proceedings of the International conference “Communication and Commerce in the Balkans from Alexander the Great to Alexander Battenberg” held in ARCS, 25-26. 10. 2012 (=Papers of the American Research Centre in Sofia, 1), 84-92.

Z. Dimitrov. Resumption of regular archaeological excavations in Ratiaria. – The European Archaeologist. Newsletter of EAA Members for EAA Members. Prague, 2014, 41, 28-35.

Z. Dimitrov. Early Byzantine architectural elements from Lyutibrod and its region. – In: M. Rakocija (ed.). “NIŠ AND BYZANTIUM. Symposium XII” (= The Collection of the Scientific Work from the 12th Symposium in Niš, 3–5 June 2013), 185-192.

Z. Dimitrov. The monumental arches at Gerasa (Jerash, Jordan) and Philippopolis (Plovdiv, Bulgaria): a case study in parallel examples from the Hadrian era. – Studies of History and Archaeology of Jordan, 2013, 11, 803-815.

D. Dimitrova. Shushmanets Tumular Temple near Shipka (Central Bulgaria). – In: V. Sîrbu, R. Ştefănescu (eds). The Thracians and their Neighbors in the Bronze and Iron Ages. Proceedings of the 12th International Congress of Thracology. Târgovişte, 10–14 September 2013. Necropolises, Cult places, Religion, Mythology. Volume II. Braşov, 2014, 143-152. ISBN 978-606-537-208-5

V. Dintchev. “Serdica II” Project. – In: V. Vachkova, D. Dimitrov (eds). Serdica Edict (311 AD): Concepts and Realizations of the Idea of Religious Toleration. Sofia, 2014, 195-217.

S. Doncheva, B. Totev. A New “Hungarian” Type of

Saber from the Outer City of Pliska. – In: L. Doncheva–Petkova, C. Balogh, A. Turk (eds.). Avars, Bulgars and Magyars on the Middle and Lower Danube. София–Piliscsaba, Volume 1, 2014, 133-136.

M. Dotkova. A hoard of coins of Cappadocian Caesarea found in Balchik, South Dobroudja. – Arheologia Mileniului I p. Chr., 2014, 3, 111-119.

P. Georgiev. The Abodriti-Praedenecenti between the Tisza and the Danube in the 9th Century. – In: L. Doncheva–Petkova, C. Balogh, A. Turk (eds.). Avars, Bulgars and Magyars on the Middle and Lower Danube. София–Piliscsaba, 2014, 107-124.

P. Georgiev, I. Penev, G. Tzekova, G. Ilieva, D. Pantelica, A. Pantelica, P. Ionescu, M. Gugiu, D. Flueraşu, I.C. Calinescu, C. Costache. Pixe Analysis of some Artefacts from the First Bulgarian Capital Pliska in the 9th – 11th Centuries. – In: Comptes rendus de l'Académie bulgare des sciences, 67, 2014, 5, 629-634.

A. Gotzev. First Millennium BC Thracian Settlement Archaeology of in the Upper Maritsa Region and Its Adjacent Areas. – In: C. Schuster, O. Cîrstina, M. Cosac, G. Murătoareanu (eds.). The Thracians and their Neighbors in the Bronze and Iron Ages. Proceedings of the 12th International Congress of Thracology. Târgovişte, 10–14 September 2013. Settlements, Fortresses, Artifacts. Volume I. Târgovişte, 2014, 169-182.

M. Gurova, C. Bonsall. ‘Pre-Neolithic’ in Southeast Europe: a Bulgarian perspective. – Documenta Praehistorica 2014, 41, 95-109.

M. Gurova. Ethnographic Threshing Sledge Use in Eastern Europe: Evidence from Bulgaria. – In: A. Van Gijn, J. C. Whittaker, P. C. Anderson (eds.). Exploring and Explaining Diversity in Agricultural Technology. Early Agricultural Remnants and Technical Heritage (EARTH): 8,000 Years of Resilience and Innovation. Volume 2. Oxford, 2014, 145-146 (184-188).

M. Gurova. Flint assemblage: formal toolkit and functional connotation. – In: J. Roodenberg, K. Leshtakov, V. Petrova (eds.). Yabalkovo. Volume 1. Sofia, 2014, 381-390.

M. Gurova. Neolithic flint assemblages from Bulgaria: an overview. – Самарский научный вестник, 2014, 3/8, 94-108.

M. Gurova. Prehistoric Threshing Sledges: A Case Study from Bulgaria. – In: A. Van Gijn, J. C. Whittaker, P. C. Anderson (eds.). Exploring and Explaining Diversity in Agricultural Technology. Early Agricultural Remnants and Technical Heritage (EARTH): 8,000 Years of Resilience and Innovation. Volume 2. Oxford, 2014, 157-160 (184-188).

M. Gurova. Some Examples of Technological Change in Prehistoric Bulgaria. – In: A. Van Gijn, J. C. Whittaker, P. C. Anderson (eds.). Exploring and Explaining Diversity in Agricultural Technology. Early Agricultural Remnants and Technical Heritage

- (EARTH): 8,000 Years of Resilience and Innovation. Volume 2. Oxford, 2014, 342-351(362-365).
- M. Gurova, C. Bonsall.** Lithic studies: an alternative approach to Neolithization. – Bulgarian-e-Journal of Archaeology, 2014, 2, 107-135.
- M. Gurova, C. Bonsall, B. Bradley, E. Anastassova, P. Cura.** Experimental approach to prehistoric drilling and bead manufacturing. – In: S. Cura, J. Cerezer, M. Gurova, B. Santander, L. Oosterbeek, J. Cristóvão, (eds). Technology and Experimentation in Archaeology. Proceedings of the XVI World Congress of the International Union of Prehistoric and Protohistoric Sciences (Florianopolis, Brazil, 4–10 September 2011). Volume. 10. BAR S2657, 2014, 47-57.
- P. Ilieva.** Ancient Bronze from Bulgaria. Sofia, 2014.
- M. Ivanov.** The Site of the Council of Serdica: New Archaeological Evidence. In: V. Vachkova, D. Dimitrov (eds.). Serdica Edict (311 AD): Concepts and Realization of the Idea of Religious Toleration. Sofia, 2014, 235-248.
- R. Ivanov, G. von Bülow.** TRACIA. I Romani nella penisola balcanica. Arnoldo Mondadori editore: Milano, 2014 (via Bianca di Savoia 12). 159 pp. Testata registrata presso il Tribunale di Milano alin. No. 366 del 19 novembre 2013.
- I. Jordanov.** Titles and Dignitaries in the Preslav Court (893-971). The contribution of Sigillography. – In: Miscellanea Bulgarica 21, Das mittelalterliche Bulgarien, Byzanz und Europa, Wien 2014, 55-69.
- T. Kancheva–Ruseva, V. Petrova.** The Late Chalcolithic pottery from the third building level of Tell Sadievo, Nova Zagora district. – В: B. Петрова, С. Танева, К. Бояджиев (ред.). *In memoriam* Lilyana Pernicheva-Perets (=Годишник на Националния археологически музей, 12). София, 2014, 165-181.
- N. Kecheva.** Established archaeological survey methods revised. Application of new GIS technologies in Bulgaria. – В: М. Гурова, Т. Стефанова, В. Григоров, С. Торбатов (ред.). Проучвания на културно-историческото наследство: предизвикателства и перспективи. Доклади от втора докторантска конференция, 28–29 ноември 2013 г. София. Българско е-Списание за Археология, Supplementum 3, 2014, 1-16.
- M. Kostadinova-Avramova, M. Kovacheva, Y. Boyadziev.** Contribution of stratigraphic constraints of Bulgarian prehistoric multilevel tells and a comparison with archaeomagnetic observations. – Journal of Archaeological Science, 2014, 43, 227-238.
- M. Kovacheva, M. Kostadinova-Avramova, N. Jordanova, Ph. Lanos, Y. Boyadzhiev.** Extended and revised archaeomagnetic database and secular variation curves from Bulgaria for the last eight millennia. – Physics of the Earth and Planetary Interiors, 2014, 236, 79-94.
- P. Leshtakov.** The early copper metallurgy on the West Black sea coast: Archaeological evidence on prehistoric exploitation of the Rosen ore field. – In: H. Angelova, M. Özdoğan (eds.). International conference: Where are the sites? Research, Protection and Management of Cultural Heritage, 5–8 Dechember 2013, Ahtopol, 35-54.
- M. Manov, V. Damyanov.** The First Mint of Cavarus, the Last King of the Celtic Kingdom in Thrace. – American Journal of Numismatics, 2013, 25, 11-19.
- I. Penev, S. Doncheva, G. Tsekova, E. Furu, Z. Szikszai, I. Uzonyi.** PIXE Analysis of the Surface of Gold-plated Artifacts from the Middle Ages. – In: Annual Report of Institute for Nuclear Research and Nuclear Energy at the Bulgarian Academy of Sciences. Sofia, 2012, 132-133.
- I. Penev, S. Doncheva, G. Tsekova, E. Furu, Z. Szikszai, I. Uzonyi.** PIXE Analysis of Artifacts with Christian Symbols from Mediaeval Bulgaria. – In: Annual Report of Institute for Nuclear Research and Nuclear Energy at the Bulgarian Academy of Sciences. Sofia, 2012, 134-136.
- V. Petrova, E. Marinova, A. Fidanoska, I. Dedov, I. Hadzhipetkov, C. Nachev, N. Tsankova.** Environnement naturel et utilisation des matières premières à la fin du VIe millénaire av. J.C. à la lumière des études du site archéologique Hadzidimitrovo, Yambol, Bulgarie. – In: C. Preoteasa, C.-D. Nicola (eds.). L'Impact anthropique sur l'environnement durant le néo-énéolithique du Sud-Est de l'Europe. In Honorem Dr. Gheorghe Dumitroaia (=Bibliotheca memoriae antiquitatis XXXI). Piatra-Neamt, 2014, 97-102.
- H. Popov, J. Nieling.** Die Einführung der Eisentechnologie in Südkaukasien und Ostanatolien während der Spätbronze- und Früheisenzeit. Black Sea Studies 10, The Danish National Research Foundation's Centre for Black Sea Studies, AARHUS UNIVERSITY PRESS; 2009, 363 Seiten, 44 Abbildungen, 11 Tabellen, 3 Tafeln. – Archaeologia Bulgarica 2014, 1, 95-104.
- H. Popov, Z. Tsintsov, A. Jockenhövel, P. Georgiev.** Feuersetzen beim Abbau der goldhaltigen Quarzgänge im spätbronzezeitlichen Goldbergwerk auf dem Ada Tepe, Südbulgarien. – Experimentelle Archäologie in Europa, 13, 2014, 27-44.
- T. Popova.** Agriculture and subsistence economy in the territory of Bulgaria during neo-eneolithic. – In: C. Preoteasa, C.-D. Nicola (eds.). L'impact anthropique sur l'environnement durant le néo-énéolithique du Sud-Est de l'Europe. In Honorem Dr. Gheorghe Dumitroaia (=Bibliotheca memoriae antiquitatis XXXI). Piatra-Neamt, 2014, 38-47.
- H. Preshlenov.** Places, instruments and artefacts of the exchanges along the Southwestern Black Sea coast in the Roman period. – In: Eric de Sena (ed.). Proceedings of the International conference “Communication and Commerce in the Balkans from Alexander the Great to Alexander Battenberg” held in ARCS, 25–26 October 2012 (=Papers of the American Research Centre in

Sofia, 1), 22-32.

T. Rehren, A. Cholakova. Glass supply and consumption in the late Roman and early Byzantine site Dichin, Northern Bulgaria. – In: D. Keller, J. Price, C. Jackson, (eds.). *Neighbours and Successors of Rome: Traditions of Glass Production and Use in Europe and the Middle East in the Later First Millennium AD.* Oxford, 2014, 83-94.

M. Sikora, M. Carpenter, A. Moreno-Estrada, B. Henn, P. Underhill, F. Sanchez-Quinto, I. Zara, M. Pitzalis, C. Sidore, F. Busonero, A. Maschio, A. Angius, C. Jones, J. Mendoza-Revilla, G. Nekhrizov, D. Dimitrova, N. Theodossiev, T. Harkins, A. Keller, F. Maixner, A. Zink, G. Abecasis, S. Sanna, F. Cucca, C. Bustamante. Population genomic analysis of ancient and modern genomes yields new insights into the genetic ancestry of the Tyrolean Iceman and the genetic structure of Europe. – *PLoS Genet* 10(5): e1004353., <http://journals.plos.org/plosgenetics/article?id=10.1371/journal.pgen.1004353>

N. Tonkov. Two and three dimensional electroresistivity surveys of Thracian burial mounds. – In: V. Sîrbu, R. Ștefănescu (eds). *The Thracians and their Neighbors in the Bronze and Iron Ages. Proceedings of the 12th International Congress of Thracology.* Târgoviște, 10–14 September 2013. Necropolises, Cult places, Religion, Mythology. Volume II. Brașov, 2014, 401-411.

M. Tonkova. Gold Wreaths from Thrace. – In: V. Sîrbu, R. Ștefănescu (eds). *The Thracians and their Neighbors in the Bronze and Iron Ages. Proceedings of the 12th International Congress of Thracology.* Târgoviște, 10–14 September 2013. Necropolises, Cult places, Religion, Mythology. Volume II. Brașov, 2014, 413-445.

E. Tscherkezova, H. Popov, A. Jockenhövel. LiDAR-Daten zur Unterstützung der montanarchäologischen Untersuchungen am spätbronzezeitlichen Goldbergwerk Ada Tepe (Rhodopen/Südostbulgarien). – In: *ArchaeoMontan. Arbeits- und Forschungsberichte zur sächsischen Bodendenkmalpflege*, 2014, 28, 209-222.

Д. Агре. Погребение правителя середины IV в. до н. э. в кургане близ села Маломирово и Златиница. – В: *Фракийское золото из Болгарии. Ожившие легенды.* Москва, 2014, 141-159.

Д. Агре. Археологически разкопки на могили № 1 и № 2, разположени в землището на с. Кирилово, община Елхово. – В: *Археологически открития и разкопки през 2013 г. София*, 2014, 197-200.

Д. Агре, Д. Дичев. Археологически разкопки на могила № 1 „Сечената могила” в землището на с. Синапово, община Тополовград. – В: *Археологически открития и разкопки през 2013 г. София*, 2014, 122-124.

Д. Агре, Д. Дичев. Археологически разкопки на укрепен тракийски владетелски дом в м. Татар маша

край с. Княжево, община Тополовград. – В: *Археологически открития и разкопки през 2013 г. София*, 2014, 168-171.

Д. Агре, С. Йорданов. Сребърно монетно съкровище от дома на тракийски владетел край с. Синеморец, община Царево. – *Нумизматика, сфрагистика и епиграфика*, 2013, 9, 1-12.

А. Аладжов. Крумовият дворец в Плиска. – В: *Приноси към българската археология*, 7 (= Сборник в памет на проф. Р. Рашев), 2013, 45-56.

А. Аладжов. Издирвания на археологически обекти по трасето на газопровод „Южен поток“, Сектор 6. – В: *Археологически открития и разкопки през 2013 г. София*, 2014, 599.

А. Аладжов, Е. Иванов. Късноантична и средновековна крепост „Кулата–Градот“ при Ракитово. – В: *Археологически открития и разкопки през 2013 г. София*, 2014, 521-522.

А. Аладжов, Е. Коматарова-Балинова, С. Станислав. Кръгла каменна площадка в Плиска. – В: *Археологически открития и разкопки през 2013 г. София*, 2014, 443-444.

А. Аладжов, И. Борисова-Кацарова. Археологическо проучване на обект „Западна порта на Сердика“. – В: *Археологически открития и разкопки през 2013 г. София*, 2014, 366-368.

А. Аладжов, Р. Костова, О. Александров. Издирвания на археологически обекти в басейна на Суха река. – В: *Археологически открития и разкопки през 2013 г. София*, 2014, 611-613.

А. Аладжов, С. Стойчев. Издирвания на археологически обекти по трасето на автомагистрала Хемус, участък Белокопитово–Каспичан, км 338+500 – 342+200 и пътен възел „Белокопитово“, община Шумен. – В: *Археологически открития и разкопки през 2013 г. София*, 2014, 602.

А. Аладжов, Я. Димитров, В. Григоров, М. Инкова, Е. Коматарова-Балинова. Ранносредновековно землено укрепление Кабиюк. – В: *Археологически открития и разкопки през 2013 г. София*, 2014, 456-459.

А. Аладжов, Я. Димитров, С. Иванов, С. Стойчев. Издирвания на археологически обекти в ранносредновековното землено укрепление Кабиюк. – В: *Археологически открития и разкопки през 2013 г. София*, 2014, 603-604.

Ж. Аладжов. Разкопки на обект „Преславска патриаршия – юг“, сектор „Улица“. – В: *Археологически открития и разкопки през 2013 г. София*, 2014, 466-468.

Ж. Аладжов. Димитър Овчаров (1931-2013). – *Археология*, 2013, 1, 125.

Ж. Аладжов. Печат на Константин Дука от Маркели. – *Нумизматика, сфрагистика и епиграфика*, 2013, 9, 203-206.

С. Александров, А. Гоцев, К. Чукалев. Издирвания на археологически обекти по трасето на „Меж-

дусистемна газова връзка България–Сърбия“. – В: Археологически открития и разкопки през 2013 г. София, 2014, 623-625.

С. Александров, Т. Христова, Г. Иванов. Археологически проучвания в апсидата на епископска базилика в град Сандански. – В: Археологически открития и разкопки през 2013 г. София, 2014, 135-136.

С. Александров, Ф. Филипова, И. Цветков, Н. Казашки. Издирвания на археологически обекти в концесионна площ „Чуката“, с. Киреево, община Макреш. – В: Археологически открития и разкопки през 2013 г. София, 2014, 591-592.

Е. Анастасова. Кремъчни артефакти от бронзовата епоха от района на Кабиюк. – В: Р. Рашев, Ст. Станилов, Ст. Стойчев (ред.). Кабиюк. Ранносредновековен могилен комплекс. София, 2014, 209-211.

Д. Андреева, Е. Анастасова. Раннохалколитни находки от Казанлъшко. – Известия на музеите от Югоизточна България, 26, 2014, 30-52.

П. Андреева. Неокорски градове в провинция Тракия. – Археология, 2013, 1, 31-42.

А. Божкова. Чаша с релефна и West slope украса от некропола на Месамбрия Понтика. – Археология, 2013, 2, 123-128.

А. Божкова, Н. Тодорова. Археологическо наблюдение на обект „Градището“, с. Долно Дряново, община Гърмен. – В: Археологически открития и разкопки през 2013 г. София, 2014, 668-669.

А. Божкова, П. Кияшкина. Бронзова погребална хидрия от Несебър. – Археология, 2013, 2, 22-30.

А. Божкова, П. Кияшкина. Археологическо наблюдение при извършване на геологически сондажи в рамките на проект „Реставрация на църква „Св. Йоан Алитургетос“, град Несебър“. – В: Археологически открития и разкопки през 2013 г. София, 2014, 229-230.

А. Божкова, П. Кияшкина. Археологическо проучване в поземлен имот № 9047, кв. 18А, разположен на северния бряг на стария Несебър, ул. „Крайбрежна“. – В: Археологически открития и разкопки през 2013 г. София, 2014, 222-224.

А. Божкова, П. Кияшкина. Редовно археологическо проучване на археологически комплекс при Западна порта – северозападен сектор в стария Несебър, УПИ–II, кв. 1 по плана на град Несебър. – В: Археологически открития и разкопки през 2013 г. София, 2014, 224-226.

А. Божкова, П. Кияшкина. Теренно археологическо проучване в границите на имот УПИ–VII–8, кв. 20 по плана на град Несебър, в АР „Старинен град Несебър“. – В: Археологически открития и разкопки през 2013 г. София, 2014, 226-229.

Б. Божкова. Иконографията на Артемида в провинциалното монетосечене на Долна Мизия и Тракия I–III в. – Нумизматика, сфрагистика и епиграфика, 2013, 9, 35-50.

С. Бонев. Единадесетият век върху руините на вла-

детелската резиденция във Велики Преслав. – В: Р. Костова (съст. и ред.). Средновековният човек и неговият свят. Сборник в чест на 70-та годишнина на проф. д.и.н. К. Попконстантинов. В. Търново, 2014, 469-479.

С. Бонев. Научни форуми и издания или за една традиция в българската средновековна археология (35 години конференция по прабългарска археология и сборник „Проблеми на прабългарската история и култура“, т. 1–4). – Известия на Историческия музей в Шумен, 15, 2013, 403-408.

С. Бонев. Столицата Велики Преслав през X век – не просто град, а агломерация. – В: П. Георгиев (ред.). Градът в българските земи (по археологически данни). Материали от националната научна конференция посветена на живота и делото на ст. н. с. Вера Антонова. Шумен 2014, 273-278.

С. Бонев, Р. Георгиева. Дворцова сграда в югозападната част на Големия царски дворец във В. Преслав. – В: Археологически открития и разкопки през 2013 г. София, 2014, 464-466.

С. Бонев., С. Дончева. Ранносредновековен център за металопластика в околностите на Новосел, Шуменско (предварително съобщение за разкопките през 2004–2006 г.). – Добруджа, 24–25 (= Сборник в чест на 70-годишнината на проф. Л. Дончева-Петкова), 2013, 189-200.

Б. Бориславов, М. Христов, В. Ханджийска-Янкулова. Скално светилище в местността Беланташ, с. Врата, общ. Асеновград. – В: Археологически открития и разкопки през 2013 г. София, 2014, 127-130.

К. Бояджиев. Каменни боздугани от неолита и халколита в България. – В: В. Петрова, С. Танева, К. Бояджиев (ред.). *In memoriam* Lilyana Pernicheva-Perets (=Годишник на Националния археологически музей, 12). София, 2014, 141-151.

К. Бояджиев. Въоръжение през халколита в българските земи (=Дисертации, 9). София, 2014.

Я. Бояджиев. Телъ Юнаците и проблема перехода от енеолита к епохе бронзы во Фракии. – В: Р. Мунчаев, (ред.). Древние культуры Юго-восточной Европы и Западной Азии. Сборник к 90-летию со дня рождения и памяти Н. Я. Мерперта. Москва, 2014, 203-211.

Я. Бояджиев. Процеси и промени при прехода неолит – халколит на територията на България. – В: В. Петрова, С. Танева, К. Бояджиев (ред.). *In memoriam* Lilyana Pernicheva-Perets (=Годишник на Националния археологически музей, 12). София, 2014, 121-140.

Я. Бояджиев. Селищна могила Юнаците – начало то на градоустройството в Европа. – В: П. Георгиев (ред.). Градът в българските земи (по археологически данни). Материали от националната научна конференция посветена на живота и делото на ст. н. с. Вера Антонова. Шумен 2014, 53-63.

Я. Бояджиев, К. Бояджиев, В. Петров. Селищна могила Юнаците. – В: Археологически открития и разкопки през 2013 г. София, 2014, 97-100.

К. Бъчваров, Н. Тодорова, В. Петрова, Г. Кацаров, Д. Илиева, Н. Николова, Ц. Попова, С. Танева, С. Витезович, К. Максунини. Археологически обект при с. Нова Надежда, общ. Хасково (от км 245+280 до км 245+420 по трасето на жп линия Пловдив–Свиленград). – В: Археологически открития и разкопки през 2013 г. София, 2014, 57-60.

Л. Вагалински. Античен град Хераклея Синтика. – В: Археологически открития и разкопки през 2013 г. София, 2014, 379-381.

Л. Вагалински. Късноантична северна кула на Деултум. – В: Археологически открития и разкопки през 2013 г. София, 2014, 290-292.

И. Вайсов, В. Попов. Неолитно селище Копривец (археологически проучвания). – В: Археологически открития и разкопки през 2013 г. София, 2014, 49-54.

И. Вайсов, П. Зидаров. Неолитно селище Извор (геофизични изследвания). – В: Археологически открития и разкопки през 2013 г. София, 2014, 626-629.

И. Вайсов, П. Зидаров. Неолитно селище Копривец (комплексни дистанционни изследвания). – В: Археологически открития и разкопки през 2013 г. София, 2014, 47-49.

Е. Василева, Л. Лещаков. Археологическо наблюдение на обект № 25 по трасето на жп линия Пловдив–Свиленград. – В: Археологически открития и разкопки през 2013 г. София, 2014, 583-584.

С. Венелинова, М. Гюрова, Н. Карастоянова. Археологически разкопки на халколитната селищна могила при с. Иваново, Шуменско. – В: Археологически открития и разкопки през 2013 г. София, 2014, 79-82.

Д. Владимирова-Аладжова. Монетите на императриците Елия Евдоксия, Елия Евдокия и Лициния Евдокия и данните от България. – Известия на историческия музей в Шумен, 15, 2013, 106-126.

Д. Владимирова-Аладжова. Монетите, императорската двойка и християнската идеология през V век. – В: П. Георгиев (ред.). Градът в българските земи (по археологически данни). Материали от националната научна конференция посветена на живота и делото на ст. н. с. Вера Антонова. Шумен 2014, 155-163.

Д. Владимирова-Аладжова. Начало на монетосеченето в Сердика. – Археология, 2013, 1, 97-101.

Д. Владимирова-Аладжова. Нумизматични данни за живота в Сердика през II–III в. (Обект „Веслец №13“). – Известия на историческия музей в Шумен, 16, 2014, 339-346.

Д. Владимирова-Аладжова. Нумизматични данни от времето на хан Тервел. – В: България в световното културно наследство. Материали от третата

национална конференция по история археология и културен туризъм „Пътуване към България“ – Шумен 17–19.05.2012 г. Шумен, 2014, 194-200.

Д. Владимирова-Аладжова. Разпространението на монетите от 16 нумии на император Юстиниан I. – Нумизматика, сфрагистика и епиграфика, 2013, 9, 93-100.

Е. Генчева. Римски военен лагер и ранновизантийски град Нове. Наблюдения на проекта за консервация и реставрация „Нове – сърцето на легиона“. – В: Археологически открития и разкопки през 2013 г. София, 2014, 313-314.

П. Георгиев. „Кастрон Хатенитон–Тонзовитон“ – локализация и историческо значение. – В: Р. Костова (съст. и ред.). Средновековният човек и неговият свят. Сборник в чест на 70-та годишнина на проф. д.и.н. К. Попконстантинов. В. Търново, 2014, 451-467.

П. Георгиев. „Плюска град“ и „град Шумен“ – езиково тъждество и историческа идентичност. – В: П. Георгиев (ред.). Градът в българските земи (по археологически данни). Материали от националната научна конференция посветена на живота и делото на ст. н. с. Вера Антонова. Шумен 2014, 479-500.

П. Георгиев. „Симеоновият връх“ край Плиска и неговата идентификация с Мадара-Мундрага. – В: България в световното културно наследство. Материали от третата национална конференция по история археология и културен туризъм „Пътуване към България“ – Шумен 17–19.05.2012 г. Шумен, 2014, 513-529.

П. Георгиев. За късноантичния произход на името Добруджа. – Добруджа, 24–25 (= Сборник в чест на 70-годишнината на проф. Л. Дончева-Петкова), 2013, 135-149.

П. Георгиев. Плиска в VIII-ом век. – Поволжская археология, 2014, 3, 194-221.

П. Георгиев. Тервеловите „чичовци в Солунско и Кисиниите“ (към интерпретацията на Мадарския надпис I, с). – В: Приноси към българската археология, 77 (= Сборник в памет на проф. Р. Рашев), 2013, 27-44.

П. Георгиев. Царете Арев, Тургий, печенежкото нашествие и краят на Българския апокрифен летопис. – Историкии, 7, 2014, 48-66.

П. Георгиев, П. Лещаков, И. Лазаренко, Н. Христов, И. Илиев, Й. Илиева. Издирвания на археологически обекти в община Аврен. – В: Археологически открития и разкопки през 2013 г. София, 2014, 616-618.

П. Георгиев, Р. Василев, Г. Илиева. Вътрешно и Външно землени укрепления на Плиска. – В: Археологически открития и разкопки през 2013 г. София, 2014, 436-438.

П. Георгиев, Р. Василев, Т. Тихов, Г. Илиева, И. Илиев. Ранно (дървено) укрепление във Вътрешния град на Плиска. – В: Археологически открития

и разкопки през 2013 г. София, 2014, 433-436.

Д. Гергова. Приноси към сакралната архитектура на бесите в светлината на изследванията в района на Велинград. – История, 5, 2014, 556-569.

Д. Гергова. Проучвания на Голямата свещарска могила. – В: Археологически открития и разкопки през 2013 г. София, 2014, 183-185.

Д. Гергова. Проучвания на три могили от южната група на Източния могилен некропол в Сборяново. – В: Археологически открития и разкопки през 2013 г. София, 2014, 179-182.

Д. Гергова, В. В. Зайков, П. В. Хворов, П. Бонев, Н. Торбов. Состав торевтики из археологических памятников Болгарии. – Геоархеология и археологическая минералогия, 2014, 75-80.

Д. Гергова, Я. Иванов, Г. Радославова, С. Савова. Спасителни археологически проучвания в ПИ 00878.501.42 и ПИ 00878.501.497 в гр. Ахтопол, община Царево. – В: Археологически открития и разкопки през 2013 г. София, 2014, 300-302.

С. Горянова, В. Тодоров. Буховски манастир „Света Мария Магдалина“. – В: Археологически открития и разкопки през 2013 г. София, 2014, 556-559.

А. Гоцев, В. Петрова. Емпорион Пистирос. Археологически проучвания в кв. Б23, кв. Б24, кв. Б'3 и кв. Б'4. – В: Археологически открития и разкопки през 2013 г. София, 2014, 144-146.

В. Григоров. Археологическо проучване южно от гроба на Карел Шкорпил в Плиска. – В: Приноси към българската археология, 7 (= Сборник в памет на проф. Р. Рашев), 2013, 57-77.

В. Григоров, Л. Тодорова. Статистическо изследване на битовата керамика от обект „Дворцов център – изток“ в Плиска (първи етап). – Bulgarian e-Journal of Archaeology, 2014, 1, 1-34.

В. Григоров, Л. Тодорова. Статистическо изследване на битовата керамика от обект „Дворцов център – изток“ в Плиска (първи етап). – В: П. Георгиев (ред.). Градът в българските земи (по археологически данни). Материали от националната научна конференция посветена на живота и делото на ст. н. с. Вера Антонова. Шумен 2014, 234-265.

В. Григоров, Л. Тодорова, М. Занева. Крепостта Баткун и нейните околности (Теренни издирвания). – В: Археологически открития и разкопки през 2013 г. София, 2014, 641-642.

В. Григоров, М. Занева, Л. Тодорова. Плиска – „Дворцов център – изток“. – В: Археологически открития и разкопки през 2013 г. София, 2014, 448-452.

А. Гуатели, К. Бояджиев, Ж.-Л. Гуатели, И. Кревкьор, Н. Карастоянова. Пещера Манастира, Великотърновско. – В: Археологически открития и разкопки през 2013 г. София, 2014, 29-31.

М. Гюрова. Кремневый ансамбль эпохи ранней бронзы телля Юнаците: функциональный анализ. – В: Р. Мунчаев, (ред.). Древние культуры Юго-вос-

точной Европы и Западной Азии. Сборник к 90-летию со дня рождения и памяти Н. Я. Мерперта. Москва, 2014, 212-226.

М. Гюрова. Кремъчни находки от раннеолитна яма край Съединение, Сунгурларско. – В: В. Петрова, С. Танева, К. Бояджиев (ред.). *In memoriam Lilyana Pernicheva-Perets* (=Годишник на Националния археологически музей, 12). София, 2014, 67-68.

М. Дамянов. Нови „псевдо-кипърски“ амфори от Аполония. – Археология, 2013, 1, 89-96.

М. Дамянов, М. Чачева. Спасителни археологически проучвания в античния некропол на Аполония Понтика в м. Каваца/Солинария, УПИ 67800.8.167 в землището на град Созопол. – В: Археологически открития и разкопки през 2013 г. София, 2014, 279-280.

М. Дамянов, М. Чачева. Спасителни археологически проучвания в УПИ 67800.6.745 от землището на град Созопол. – В: Археологически открития и разкопки през 2013 г. София, 2014, 279.

М. Даскалов, Л. Дончева-Петкова. Биритуален некропол при с. Топола. – В: Археологически открития и разкопки през 2013 г. София, 2014, 558-561.

З. Димитров. Антични архитектурни детайли, преизползвани в средновековната църква „Св. св. Петър и Павел“ във Велико Търново. – Известия на Историческия музей Велико Търново, 27, 2013, 41-100.

З. Димитров. Ордери елементи от епохата на принципата в региона на Абритус. Част I. Дорийски капители. – Известия на Регионалния исторически музей – Разград, 1, 2014, 116-151.

З. Димитров, К. Станев. Кариерите на римския Филипопол. – Археология, 2013, 2, 25-37.

З. Димитров И. Топалилов, И. Цветков. Редовни археологически разкопки на Рациария през 2013 г. – В: Археологически открития и разкопки през 2013 г. София, 2014, 303-330.

П. Димитров. Спасително археологическо проучване на обект „Изкопи за изграждане на подпорна стена североизточно от „Владетелската църква“ в НИАР „Велики Преслав“. – В: Археологически открития и разкопки през 2013 г. София, 2014, 470-471.

Я. Димитров. Археологическа карта на Външния град на Плиска: Издирване, проучване и картографиране на обектите (1899-2009 г.). – В: А. Аладжов (съст. и ред.). Археологическа карта на Плиска. София, 2013, 270-399.

Я. Димитров, С. Иванов, Ю. Савев. Плиска – „Дворцов център – Цитадела“. – В: Археологически открития и разкопки през 2013 г. София, 2014, 438-440.

Я. Димитров, А. Аладжов, В. Григоров, М. Инкова, Е. Коматарова-Балинова, С. Иванов. Ранносредновековно землено укрепление Кабиюк. – В: Археологически открития и разкопки през 2013 г.

София, 2014, 456-459.

Я. Димитров, С. Иванов, Н. Тонков, Л. Нинов, Ю. Савев. Сондажни разкопки в прилежащата околност на могила № 27 в Плисковското поле. – В: Археологически открития и разкопки през 2013 г. София, 2014, 454-456.

Д. Димитрова, М. Марков. Археологическо проучване на Гурева могила в землището на с. Жельо войвода, област Сливен. – В: Археологически открития и разкопки през 2013 г. София, 2014, 194-196.

В. Динчев. Св. София и Сердика. София, 2014.

В. Динчев. Археологическо наблюдение по трасето на жп линията Пловдив–Свиленград в участъка Димитровград–Симеоновград/Харманли. – В: Археологически открития и разкопки през 2013 г. София, 2014, 675-678.

В. Динчев, М. Иванов. Спасителните разкопки на обект „Нова Надежда–запад“, с. Нова Надежда, община Хасково. – В: Археологически открития и разкопки през 2013 г. София, 2014, 415-419.

С. Дончева. Един рядък тип оловен кръст от българското средновековие. – В: Сборник „Есенни четения Сборяново“. От находката до витрината, 10, 2013, 76-81.

С. Дончева. Нов център за производство на художествен метал в околностите на Преслав. (Предварително съобщение). – Известия на историческия музей в Шумен, 15, 2013, 54-64.

С. Дончева. Производствен център за металопластика при с. Златар, община Велики Преслав. – В: Археологически открития и разкопки през 2013 г. София, 2014, 479-481.

С. Дончева. Производството на сребърни украси от центровете за производство на художествен метал в околностите на Преслав. – В: П. Георгиев (ред.). Градът в българските земи (по археологически данни). Материали от националната научна конференция посветена на живота и делото на ст. н. с. Вера Антонова. Шумен 2014, 279-290.

С. Дончева. Сборник „Преслав“ т. 7. – Известия на историческия музей в Шумен, 15, 2013, 479-484.

С. Дончева. Типы и назначение литейных сосудов в средневековой Болгарии. – *Stratum-plus*, 2013, 6, 243-254.

С. Дончева. Щрих към изкуството на клетъчния емайл през средновизантийския период. – В: Р. Костова (съст. и ред.). Средновековният човек и неговият свят. Сборник в чест на 70-та годишнина на проф. д.и.н. К. Попконстантинов. В. Търново, 2014, 395-405.

С. Дончева, Н. Николов. За въсънните печати през Средновековието. – В: България в световното културно наследство. Материали от третата национална конференция по история археология и културен туризъм „Пътуване към България“ – Шумен 17–19.05.2012 г. Шумен, 2014, 479-485.

С. Дончева, Н. Николов. Средновековен бронзов

пръстен с изображение на Горгона Медуза. – *Исторически*, 7, 2014, 43-47.

С. Дончева, С. Бонев. Ранносредновековен център за металопластика в околностите на Новосел, Шуменско (предварително съобщение за археологически разкопки за периода 2004-2006 г.). – Добруджа, 24–25 (= Сборник в чест на 70-годишнината на проф. Л. Дончева-Петкова), 2013, 189-200.

С. Дончева, Т. Тихов. Археологически проучвания на средновековни обекти в Шуменско през последните десетилетия (кратък обзор). – Известия на историческия музей в Шумен, 15, 2013, 79-105.

М. Доткова. Находка с монети на градските управи от Варненско. – В: П. Георгиев (ред.). Градът в българските земи (по археологически данни). Материали от националната научна конференция посветена на живота и делото на ст. н. с. Вера Антонова. Шумен 2014, 131-142.

М. Доткова. Находка с републикански денари от Тръстеник, Плевенско. – *Нумизматика, сфрагистика и епиграфика*, 2013, 9, 25-34.

М. Доткова. Съкровище с монети на градските управи от Русенско. – В: България в световното културно наследство. Материали от третата национална конференция по история археология и културен туризъм „Пътуване към България“ – Шумен 17–19.05.2012 г. Шумен, 2014, 48-65.

К. Дочев. Вторично доработени златни перпери на византийския император Михаил VIII Палеолог (1258-1282). – *Археология*, 2013, 2, 93-99.

К. Дочев. Две редки златни перпери на никейските императори Теодор I Ласкарис (1204-1222) и Михаил VIII Палеолог (1258-1261). – *Нумизматика, сфрагистика и епиграфика*, 2013, 9, 109-120.

К. Дочев. Неизвестен тип византийска медна монета на Палеолозите от XIV в. – В: Приноси към българската археология, 7 (= Сборник в памет на проф. Р. Рашев), 2013, 129-138.

Е. Евтимова, А. Станев. Спасителни разкопки на обект „УПИ VII–2, квартал 209, м. „Център западно направление“, бул. „Христо Ботев“ № 52 – хотел Централ“ – В: Археологически открития и разкопки през 2013 г. София, 2014, 573-574.

Е. Евтимова, К. Меламед. Спасително археологическо проучване на терен, собственост на „Българска банка за развитие“ АД, ул. „Дякон Игнатий“ № 1, София. – В: Археологически открития и разкопки през 2013 г. София, 2014, 570-572.

Г. Иванов, П. Зидаров, М. Дяков. Обект от бронзовата епоха в м. Попска могила, община Долни Дъбник. – В: Археологически открития и разкопки през 2013 г. София, 2014, 106-109.

Г. Иванов, Г. Грозданова, Л. Трайкова, В. Николов. Издирвания на археологически обекти по трасето на газопровод „Южен поток“, сектор 3. – В: Археологически открития и разкопки през 2013 г. София, 2014, 596.

- Г. Иванов, Г. Ганецовски, К. Чукалев, Н. Торбов, Л. Трайкова, Е. Найденова, Д. Петрова.** Издирвания на археологически обекти в сервитутната зона на преносни газопроводи от ПГХ Чирен до Козлодуй и Оряхово. – В: Археологически открития и разкопки през 2013 г. София, 2014, 591-594.
- М. Иванов.** *Insignum ingenuitatis* – ранноримска *bullā* от *Serdica*. – Археология, 2013, 2, 129-132.
- Р. Иванов.** *Ratiaria*–*Archar* и *Bononia*–*Vidin* в някои историко-географски западноевропейски карти от XIV–XVIII. – In: R. Ivanov (ed.). *RATIARIA SEMPER FLOREAT*. Volume I. Sofia 2014, 65-98.
- Р. Иванов.** *Ratiaria* – писмени извори, история, градска територия и граници през Принципатата и Домината. – In: R. Ivanov (ed.). *RATIARIA SEMPER FLOREAT*. Volume I. Sofia 2014, 28-49.
- Р. Иванов.** Строителна керамика от *Рациария* и градската ѝ територия. – In: R. Ivanov (ed.). *RATIARIA SEMPER FLOREAT*. Volume I. Sofia 2014, 143-170.
- С. Иванов.** Проучвания в НИАР „Кабиюк“. – Известия на историческия музей в Шумен, 15, 2013, 476-478.
- С. Иванов, С. Стойчев.** Пещ за битова керамика на левия бряг на Асар дере в Плиска. – В: А. Аладжов (съст. и ред.). Археологическа карта на Плиска. София, 2013, 152-170.
- С. Иванов.** Дворцов площад северозапад, Плиска. – В: Археологически открития и разкопки през 2013 г. София, 2014, 440-443.
- С. Иванов, Т. Тихов.** Езически храм Кабиюк. – В: Археологически открития и разкопки през 2013 г. София, 2014, 459-462.
- С. Иванов, Е. Василева, Х. Стоянова, С. Стойчев.** Спасително археологическо проучване на Обект № 6, АМ „Хемув“, км 347+395 – км 347+500. – В: Археологически открития и разкопки през 2013 г. София, 2014, 580-582.
- С. Иванова, М. Гюрова, С. Дацов, Д. Страйт.** Археологическо проучване на пещерата Белимел, Чипровско. – В: Археологически открития и разкопки през 2013 г. София, 2014, 34-36.
- С. Иванова, И. Крумов, Н. Спасов, Л. Христова, Ж. Македонска, М. Гюрова, Д. Страйт.** Разкопки в пещерата Мишин камик, Чипровско. – В: Археологически открития и разкопки през 2013 г. София, 2014, 31-34.
- П. Илиева.** Античен бронз от България. София, 2014.
- И. Йорданов.** Градове, крепости и селища в средновековна България според данните на сфрагистиката. Избрани статии и студии. Шумен, 2014.
- И. Йорданов.** Взаимоотношения Киевской Руси, Византия и Болгария X–XII вв. Вклад сфрагистики. – Сфрагистичний щорічник, 4, 2014, 368-375.
- И. Йорданов.** Византийски императорски печати, намерени в България от времето на цар Самуил 976–1014. – В: Л. Вагалински (ред.). Цар Самуил († 1014) в битка за България. София 2014, 77-90.
- И. Йорданов.** Византийски митници (комеркиари) на Долния Дунав през XI в. Приносът на сфрагистиката. – В: Приноси към българската археология, 7 (= Сборник в памет на проф. Р. Рашев), 2013, 115-123.
- И. Йорданов.** Византийският пълководец Петър, патрикий и стратопедарх (60-70-те г. на X в.). Приносът на сфрагистиката. – В: Й. Бенчева, Т. Димитров (съст.), *Realia Byzantino-Balcanica*. In honorem annogum LX Christo Matanov. Сборник в чест на 60 годишнината на професор Христо Матанов, София, 2014, 258-274.
- И. Йорданов.** Войната между Византия и Русия в България (970–971). Просопография на участниците. – В: България в световното културно наследство. Материали от третата национална конференция по история археология и културен туризъм „Пътуване към България“ – Шумен 17–19.05.2012 г. Шумен, 2014, 311-357.
- И. Йорданов.** Наблюдения върху датировката и идентифицирането на византийските печати (IV–XIV в.), според Корпус на византийските печати от България. – В: Сборник VII Национална конференция „От регионалното към националното“. Велико Търново, 2014, 156-174.
- И. Йорданов.** Оловни византийски печати от Хасковска област (II). – Нумизматика, сфрагистика и епиграфика, 2013, 9, 167-199.
- И. Йорданов.** Оловни печати с руноподобни знаци от България (втора половина на IX в.). – В: Р. Костова (съст. и ред.). Средновековният човек и неговият свят. Сборник в чест на 70-та годишнина на проф. д.и.н. К. Попконстантинов. Велико Търново, 2014, 149-156.
- И. Йорданов.** Печати Теодорокана, патриция и катепа на Едеси (середина XI в.). – Античная древность и средние века, 41, 2014, 86-98.
- И. Йорданов.** Средновековният град Констанция (IV–XIII в.) Приносът на сфрагистиката. – В: П. Георгиев (ред.). Градът в българските земи (по археологически данни). Материали от националната научна конференция посветена на живота и делото на ст. н. с. Вера Антонова. Шумен 2014, 341-352.
- И. Йорданов.** Сякъл ли е монети Тодор (Петър) братът на Асен? – Историки, 7, 2014, 67-87.
- И. Йорданов, Р. Морсва-Арабова.** Оловни византийски печати от района на Асеновград. – Нумизматика, сфрагистика и епиграфика, 2013, 9, 207-229.
- Г. Кабакчиева.** Археологическо наблюдение на античния кастел Димум. – В: Археологически открития и разкопки през 2013 г. София, 2014, 311-312.
- Г. Кабакчиева.** Разкопки на античния кастел Димум в гр. Белене, Плевенска област. – В: Археологически открития и разкопки през 2013 г. София, 2014, 308-310.
- Г. Кабакчиева.** Разкопки на голямата сграда, южно от храма на Фортуна в Улпия Ескус. – В: Археологи-

чески открития и разкопки през 2013 г. София, 2014, 306-308.

К. Карадимитрова. Иконография на Артемида-Диана в Тракия и Мизия. – В: Образи и символи върху монети и паметници от Античността и Средновековието. <http://symbolscoinsmonuments.com/index.php/biblioteka/publicacii-bg>

К. Карадимитрова. Иконография на Херакъл-Херкулес в Тракия и Мизия. – В: Образи и символи върху монети и паметници от Античността и Средновековието. <http://symbolscoinsmonuments.com/index.php/biblioteka/publicacii-bg>

К. Карадимитрова. Образ и име – иконографски наблюдения върху паметниците на култа на Арес-Марс. – В: Образи и символи върху монети и паметници от Античността и Средновековието. <http://symbolscoinsmonuments.com/index.php/biblioteka/publicacii-bg>

К. Карадимитрова. Оброчната плочка. – В: Образи и символи върху монети и паметници от Античността и Средновековието. <http://symbolscoinsmonuments.com/index.php/biblioteka/publicacii-bg>

В. Кацарова. Спасителни археологически разкопки и наблюдения на обект „Светилище на нимфите и Афродита” с. Каснаково, община Димитровград. – В: Археологически открития и разкопки през 2013 г. София, 2014, 412-415.

Н. Кечева. Издирвания на археологически обекти по корекции на трасето на газопровод „Южен поток“, сектор 1, обл. Видин. – В: Археологически открития и разкопки през 2013 г. София, 2014, 594-595.

Н. Кечева. Издирвания на археологически обекти по проектно трасе на газопровод № 2 за Турция в участъка между КС Лозенец до СО при с. Недялско, общ. Стралджа, обл. Ямбол. – В: Археологически открития и разкопки през 2013 г. София, 2014, 645-648.

А. Конаклиев, С. Дончева. Патриаршеска част на царския дворец – Велики Преслав. – В: Археологически открития и разкопки през 2013 г. София, 2014, 462-464.

К. Костова, И. Д. Чолаков. Плосък римски некропол, с. Дебелт, област Бургас. – В: Археологически открития и разкопки през 2013 г. София, 2014, 297-299.

Л. Лещаков. Гравираната украса на бронзовите върхове за копия от късната бронзова епоха. – *Studia Archaeologica Universitatis Serdicensis* 4, 2014, 7-25.

Л. Лещаков, Е. Василева. Предварителни археологически проучвания на обект 001, етап 3 по трасето на АМ „Хемус” (КМ 339+920 – 340+120) до с. Белокопитово, област Шумен. – В: Археологически открития и разкопки през 2013 г. София, 2014, 133-135.

П. Лещаков. Издирвания на археологически обекти в Медни рид. – В: Археологически открития и раз-

копки през 2013 г. София, 2014, 653-655.

П. Лещаков, П. Зидаров. Недеструктивно геофизично проучване на праисторически обект Гармица, Черноморец. – В: Археологически открития и разкопки през 2013 г. София, 2014, 70-73.

П. Лещаков, И. Лазаренко, Н., Христов, Й. Илиева. Издирвания на археологически обекти по трасето на газопровод „Южен поток“, сектор 7. – В: Археологически открития и разкопки през 2013 г. София, 2014, 599-600.

Р. Милчева. Остотеки с портретни бюстове от долината на Средна Струма. – *Археология*, 2013, 1, 43-51.

Г. Нехризов. Археологическа карта на България – история, достижения и проблеми. – В: Сборник доклади в дните на българската наука. Сливен, 2014, 15-41.

Г. Нехризов. Археологическо наблюдение при реконструкцията на жп линията Харманли–Свиленград и обекти 22 и 33. – В: Археологически открития и разкопки през 2013 г. София, 2014, 678-679.

Г. Нехризов, Ю. Цветкова, Н. Кечева. Издирване на археологически обекти в Казанлъшката котловина. – В: Археологически открития и разкопки през 2013 г. София, 2014, 644-645.

Г. Нехризов, Ю. Цветкова, Д. Грозданов, Г. Дянова. Скален комплекс Глухите камъни (предварително съобщение). – В: България в световното културно наследство. Материали от третата национална конференция по история археология и културен туризъм „Пътуване към България“ – Шумен 17–19.05.2012 г. Шумен, 2014, 130-142.

Г. Нехризов, Ю. Цветкова, Д. Грозданов, Н. Иванова. Скален комплекс Глухите камъни. – В: Археологически открития и разкопки през 2013 г. София, 2014, 130-133.

В. Николов. Провадия-Солницата: „город“ V тыс. до н. э. в Западном Причерноморье. – В: Р. Мунчаев, (ред.). Древние культуры Юго-восточной Европы и Западной Азии. Сборник к 90-летию со дня рождения и памяти Н. Я. Мерперта. Москва, 2014, 267-277.

В. Николов. Раннеолитна обредна яма край Съединение, Сунгурларско. – В: В. Петрова, С. Танева, К. Бояджиев (ред.). *In memoriam Lilyana Pernicheva-Perets* (=Годишник на Националния археологически музей, 12). София, 2014, 49-66.

В. Николов, В. Петрова. Проучвания на тел Караново в контекста на проблема за продължителността на хиатуса между късния халколит и ранната бронзова епоха. – *Археология*, 2013, 2, 7-24.

В. Николов, В. Петрова, Т. Христова, П. Лещаков. Пра- и протоисторически обреден комплекс в м. Хауза край Капитан Андреево, Свиленградско. Трасе на Via Diagonalis. – В: Археологически открития и разкопки през 2013 г. София, 2014, 68-70.

В. Николов, Д. Такорова, Е. Сиракова, Т. Дяков.

Археологически проучвания на раннеолитното селище Слатина–София. – В: Археологически открития и разкопки през 2013 г. София, 2014, 41-44.

В. Николов, К. Бъчваров, П. Лешаков, Г. Самичкова, Н. Христов, К. Максунини, С. Трифонов, Е. Пурнарова, В. Стойцова, М. Славкова, Й. Илиева, С. Жечева, Р. Спасов, Ш. Мартино. Археологически проучвания на праисторическия солодобивен и градски център Провадия-Солницата. – В: Археологически открития и разкопки през 2013 г. София, 2014, 89-91.

Л. Нинов. Археостеологични проучвания на антични обекти. – В: Археологически открития и разкопки през 2013 г. София, 2014, 429-431.

Л. Нинов. Археостеологични проучвания на средновековни обекти. – В: Археологически открития и разкопки през 2013 г. София, 2014, 586-588.

Н. Овчаров. Надписи от епохата на цар Самуил. – В: Л. Вагалински (ред.). Цар Самуил (†1014) в битка за България. София, 2014, 65-76.

Н. Овчаров, З. Димитров. Южния склон на Акропола на Перперикон. – Проблеми и изследвания на тракийската култура, 6, 2013, 145-165.

Н. Овчаров, З. Димитров, Д. Коджаманова. Редовни археологически разкопки на Перперикон. – В: Археологически открития и разкопки през 2013 г. София, 2014, 498-500.

К. Панайотова М. Дамянов. Спасителни археологически проучвания в ПИ 67800.8.975 от землището на град Созопол. – В: Археологически открития и разкопки през 2013 г. София, 2014, 283.

К. Панайотова, М. Дамянов, М. Чачева. Спасителни археологически проучвания в некропола на Аполония (VI–IV в. пр. Хр.) в кв. Харманите, ПИ 67800.502.413 и ПИ 67800.502.414 от землището на град Созопол. – В: Археологически открития и разкопки през 2013 г. София, 2014, 267-270.

К. Панайотова, М. Дамянов, М. Чачева. Спасителни археологически проучвания на античния некропол на Аполония Понтика в м. Калфата/Буджака (V–III в. пр. Хр.), ПИ 67800.4.39, град Созопол. – В: Археологически открития и разкопки през 2013 г. София, 2014, 276-279.

К. Панайотова, М. Дамянов, М. Чачева. Спасителни археологически проучвания в некропола на Аполония (VI–IV в. пр. Хр.) в кв. Харманите, ПИ 67800.502.410 и ПИ 67800.502.424 от землището на град Созопол. – В: Археологически открития и разкопки през 2013 г. София, 2014, 270-273.

К. Панайотова, М. Дамянов, Т. Богданова. Спасителни археологически проучвания в античен некропол на Аполония в м. Каваци/Солинария, УПИ 67800.8.136 в землището на град Созопол. – В: Археологически открития и разкопки през 2013 г. София, 2014, 280-283.

К. Панайотова, М. Дамянов, Т. Богданова. Храмов комплекс на о-в Св. Кирик. – В: Археологиче-

ски открития и разкопки през 2013 г. София, 2014, 257-261.

К. Панайотова, Т. Богданова, А. Баралис. Българо-френски археологически проучвания на селищна структура и некропол от територията на Аполония Понтика в м. Месарите, гр. Созопол. – В: Археологически открития и разкопки през 2013 г. София, 2014, 264-267.

В. Петрова, И. Илиев, Г. Илиев, Т. Вълчев, Т. Дяков, Л. Тодоров. Спасително археологическо проучване на УПИ–I–20043 в м. Тандарски баир, до с. Хаджидимитрово, Ямболско – В: Археологически открития и разкопки през 2013 г. София, 2014, 63-65.

В. Петрова, Т. Вълчев, Т. Дяков, Л. Тодоров, К. Митов, С. Цекова. Спасително археологическо проучване на УПИ–I–20055 в м. Тандарски баир, до с. Хаджидимитрово, Ямболско – В: Археологически открития и разкопки през 2013 г. София, 2014, 65-67.

С. Петрова. Обект „Старата турска баня“ – малка пристройка пред входа на банята в с. Баня, община Разлог. – В: Археологически открития и разкопки през 2013 г. София, 2014, 372-375.

Б. Петрунова, Е. Василева Д. Павлов. Разкопки на късноантична крепост Перистера, гр. Пещера. – В: Археологически открития и разкопки през 2013 г. София, 2014, 506-508.

Б. Петрунова, Е. Василева, Я. Димитрова. Крепостта Лютица до Ивайловград. – В: Археологически открития и разкопки през 2013 г. София, 2014, 501-503.

Б. Петрунова, Е. Василева, Я. Димитрова. Разкопки във вътрешния град на Калиакра. – В: Археологически открития и разкопки през 2013 г. София, 2014, 536-537.

Б. Петрунова, Н. Овчаров, Е. Василева, М. Пашова. Археологически проучвания в крепостта Урвич до с. Кокаляне край София. – В: Археологически открития и разкопки през 2013 г. София, 2014, 553-556.

Х. Попов, К. Ников. Спасителни археологически проучвания на златодобивен рудник от късната бронзова епоха Ада Тепе, община Крумовград. – В: Археологически открития и разкопки през 2013 г. София, 2014, 118-121.

Ц. Попова. Археоботаничен анализ от крепостта Перистера. – В: Археологически открития и разкопки през 2013 г. София, 2014, 584-586.

Х. Прешленов. Археологически проучвания в централната градска зона на Деултум. – В: Археологически открития и разкопки през 2013 г. София, 2014, 287-290.

Д. Рабоянов. Жилищният квартал на южната тераса на Трапезица в контекста на градоустройството на столицния Търновград. – В: П. Георгиев (ред.). Градът в българските земи (по археологически дан-

ни). Материали от националната научна конференция посветена на живота и делото на ст. н. с. Вера Антонова. Шумен 2014, 390-404.

Д. Рабовянов. Костена пластина от арбалет от средновековна Трапезица във Велико Търново. – Археология, 2013, 1, 114-119.

Д. Рабовянов. Археологически разкопки на обект „Средновековен град Трапезица – сектор Южен“. – В: Археологически открития и разкопки през 2013 г. София, 2014, 487-490.

Д. Рабовянов. Средновековни предпазители за меч от България. – В: Приноси към българската археология, 7 (= Сборник в памет на проф. Р. Рашев), 2013, 99-114.

Д. Рабовянов, В. Найденов. Средновековна броня от разкопките на Никополската крепост. – В: България в световното културно наследство. Материали от третата национална конференция по история археология и културен туризъм „Пътуване към България“ – Шумен 17–19.05.2012 г. Шумен, 2014, 619-637.

Р. Рашев, С. Станилов, С. Стойчев. Кабиюк. Ранносредновековен могилен комплекс. Класика и стил: София, 2014.

М. Робов. Проучвания на средновековната крепост Трапезица, Сектор „Югоизточен“. – В: Археологически открития и разкопки през 2013 г. София, 2014, 490-493.

Б. Русева. Раждането на монетата. Преразказ на „La naissance de la monnaie“ с автор Georges Le Rider. – Нумизматика, сфрагистика и епиграфика, 2013, 9, 243-275.

Н. Сираков, С. Танева. Кремъчни върхове за стрели от прехода късен енеолит/ранен бронз в Качица и Клисе баир, Великотърновско. – В: В. Петрова, С. Танева, К. Бояджиев (ред.). *In memoriam Lilyana Pernicheva-Perets* (=Годишник на Националния археологически музей, 12). София, 2014, 329-343.

Н. Сираков, Ж.-Л. Гуадели, С. Сиракова, Ф. Фернандез, С. Танева, В. Митева, А. Гуадели, И. Крумов, И. Димитрова, Р. Спасов, П. Пушева, П. Николов, З. Хубенов, Ж. Янакиева. Теренни проучвания на обект Козарника: къснопалеолитни пещерни обиталища в Белоградчишкия карст. – В: Археологически открития и разкопки през 2013 г. София, 2014, 23-25.

С. Станилов, М. Инкова, П. Антонов. Двор, северно от цитаделата в Плиска – сектори „Дървена сграда и тайни ходници“. – В: Археологически открития и разкопки през 2013 г. София, 2014, 445-447.

Р. Стойчев, Д. Недев, С. Танева, К. Петкова. Спасително археологическо проучване на поземлен имот УПИ–V–8642 в м. Буджака в землището на гр. Созопол, област Бургас. – В: Археологически открития и разкопки през 2013 г. София, 2014, 54-57.

С. Стоянов. Археологическо и инженерно документиране на сектор източно от Дворцовия център

във Велики Преслав. – В: Сборник доклади от Годишна университетска научна конференция на НВУ „Васил Левски“ гр. Велико Търново, том 1, Научно направление „Педагогически и хуманитарни науки“, Велико Търново, 2013, 58-68.

С. Стоянов. Бележки върху логистиката в библиотечното обслужване. – В: Национална конференция с международно участие „Иновативни практики за нов маркетинг в библиотеката“ (Шумен, 10–11 октомври 2013 г.), Шумен, 2014, 32-35.

С. Стоянов. Бележки върху логистиката в музейната осигуреност. – Известия на историческия музей в Шумен, 15, 2013, 95-110.

С. Стоянов. Бележки върху осигуреността на музеите. – В: Сборник „Есенни четения Сборяново“. От находката до витрината, 10, 2013, 351-357.

С. Стоянов. Инженерно-техническо осигуряване на археологическите разкопки. – В: България в световното културно наследство. Материали от третата национална конференция по история археология и културен туризъм „Пътуване към България“ – Шумен 17–19.05.2012 г. Шумен, 2014, 693-697.

С. Стоянов. Насоки в транспортната политика на Община Шумен (1992-1996). – Известия на историческия музей в Шумен, 15, 2013, 395-400.

С. Стоянов. Работна геодезическа основа на Обект 41 във Външния град на Плиска. – В: П. Георгиев (ред.). Градът в българските земи (по археологически данни). Материали от националната научна конференция посветена на живота и делото на ст. н. с. Вера Антонова. Шумен 2014, 266-272.

Х. Тодорова, К. Йорданов, В. Велков, С. Торбатов. История на Добруджа. Т. 1. Велико Търново, 2011.

А. Томас, Е. Генчева. Геофизични проучвания в околностите на Нове. – В: Археологически открития и разкопки през 2013 г. София, 2014, 318-320.

К. Тотев. За една група византийски кръстове от България. – В: П. Георгиев (ред.). Градът в българските земи (по археологически данни). Материали от националната научна конференция посветена на живота и делото на ст. н. с. Вера Антонова. Шумен 2014, 450-457.

К. Тотев. Нов подглазурен надпис с името на цар Иван Александър. – В: Р. Костова (съст. и ред.). Средновековният човек и неговият свят. Сборник в чест на 70-та годишнина на проф. д.и.н. К. Попконстантинов. В. Търново, 2014, 235-238.

К. Тотев. Археологически наблюдения на средновековен град Трапезица във Велико Търново по време на реализирането на проект „Изграждане на подпорна стена, художествено осветление и туристическа инфраструктура до историческия резерват Трапезица“. – В: Археологически открития и разкопки през 2013 г. София, 2014, 493-496.

К. Тотев, Е. Дерменджиев, П. Караилиев. Археологически разкопки на обект „Средновековен град

Трапезица – сектор Север (църква 20)” във Велико Търново. – В: Археологически открития и разкопки през 2013 г. София, 2014, 484-387.

К. Тотев, Е. Дерменджиев, П. Караишев. Археологически разкопки на обект „Църква и баня, южно от манастира „Св. Четиридесет мъченици” във Велико Търново“. – В: Археологически открития и разкопки през 2013 г. София, 2014, 496-498.

К. Тотев, Е. Дерменджиев, П. Караишев. Археологически разкопки на обект „Средновековен град Трапезица – сектор Север” (Дворцови сгради) във Велико Търново. – В: Археологически открития и разкопки през 2013 г. София, 2014, 481-484.

Ж. Узунов, П. Лешаков, А. Божкова, П. Княшкина, П. Делев, И. Карайотов, Я. Мутафчиева, И. Киров. Издирвания на археологически обекти в общини Несебър и Поморие. – В: Археологически открития и разкопки през 2013 г. София, 2014, 650-653.

Т. Христова, Г. Иванов, Н. Казашки. Некрополът на Балей. – В: Археологически открития и разкопки през 2013 г. София, 2014, 109-111.

И. Чергарова, П. Пенкова. Палитрата на Сирак Скитник. – Проблеми на изкуството, 2014, 1, 39-45.

Д. Чернаков, М. Гюрова, Р. Йорданова, Д. Караколев, М. Димитрова, С. Димова, П. Пенев. Археологически разкопки на селищна могила до с. Бъзовец, Русенско. – В: Археологически открития и разкопки през 2013 г. София, 2014, 73-76.

И. Д. Чолаков. Две колективни находки от антични инструменти от село Ярловци, Трънско. – Известия на Регионален исторически музей Перник, 2, 2014, 225-234.

С. Чохаджиев, А. Чохаджиев, А. Атанасов, М. Гюрова. Археологически проучвания на селищната могила при с. Хотница, община Велико Търново. – В: Археологически открития и разкопки през 2013 г. София, 2014, 84-86.

К. Чукалев. Годишна конференция на Международната организация за компютърни приложения и количествени методи в археологията, 22–25 април 2014 г., Париж, Франция. – Bulgarian e-Journal of Archaeology, 2014, 4, 85-92.

К. Чукалев, Ж. Узунов, Н. Русев, Д. Рабовянов. Издирвания на археологически обекти по трасето на газопровод „Южен поток“, сектор 5. – В: Археологически открития и разкопки през 2013 г. София, 2014, 597-598.

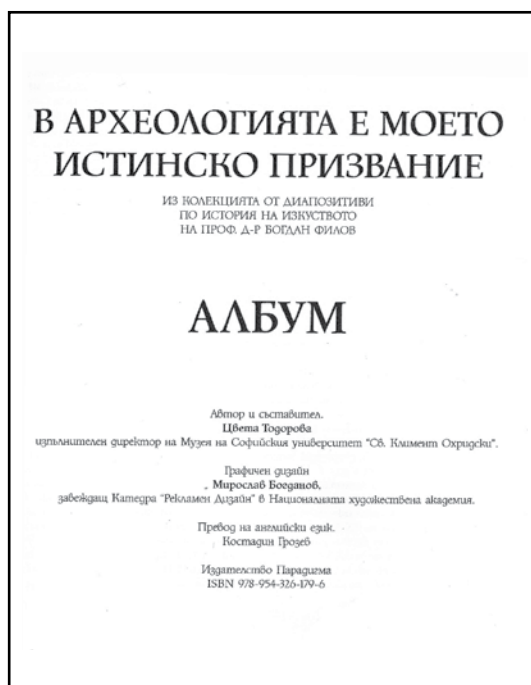
К. Чукалев, Л. Трайкова, Ж. Узунов, Й. Цветанов. Издирвания на археологически обекти в площ за търсене и проучване на полезни изкопаеми „Света Петка“, землище на село Челопеч, община Челопеч. – В: Археологически открития и разкопки през 2013 г. София, 2014, 629-631.

К. Чукалев, Ж. Узунов, Л. Трайкова, М. Николов, М. Златков, И. Киров, Т. Тодоров, Г. Михайлов, Й. Цветанов, П. Попов. Издирвания на археологически обекти в площ за търсене и проучване на полезни изкопаеми „Бревене“. – В: Археологически открития и разкопки през 2013 г. София, 2014, 632-633.

Д. Янков, М. Златков. Археологически проучвания на обект „Пробив на бул. „Митрополит М. Кусев“ в АР „Августа Траяна – Верея“ (УПИ–I, кв. 63а по плана на Стара Загора). – В: Археологически открития и разкопки през 2013 г. София, 2014, 407-409.

**Съставители: Кръстю Чукалев,
Евелина Тодорова, Татяна Стефанова**

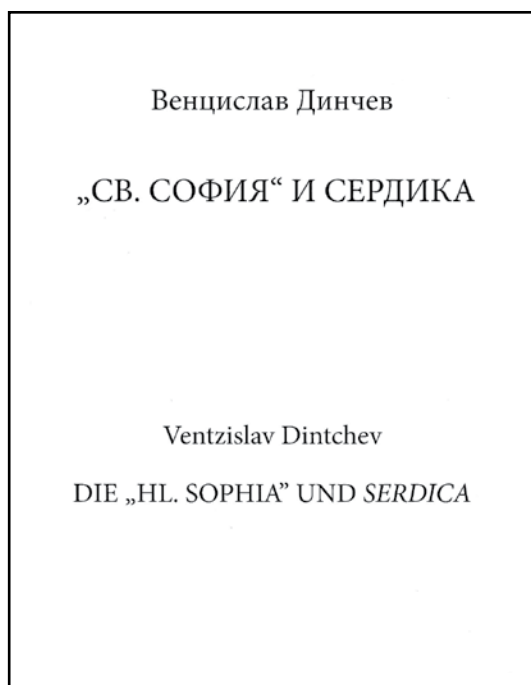
**Книги по археология през 2013 - 2014 г.
Archaeology books in 2013 - 2014 г.**

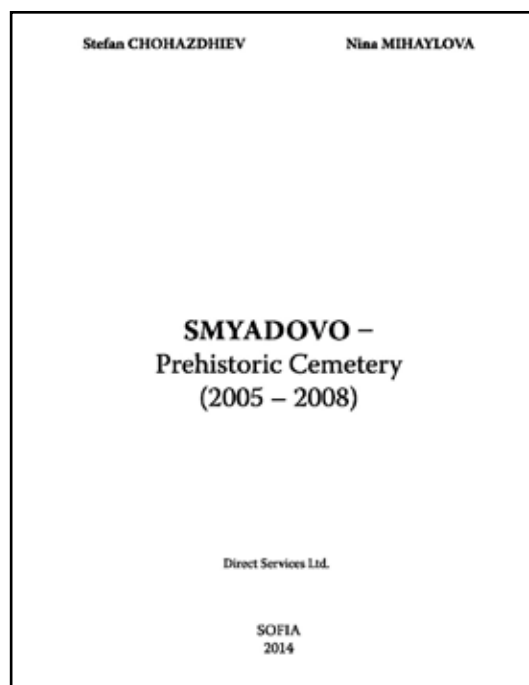
Цвета Тодорова. В археологията е моето истинско призвание. Из колекцията от диспозитиви по история на изкуството на проф. Богдан Филов. Албум. София, 2013. Издателство Парадигма; ISBN: 9789543261796
Tsveta Todorova. Archaeology is where my real vocation is. Lantern slides from the art history collection of Prof. Dr. Bogdan Filov. Pdradigma, ISBN: 9789543261796

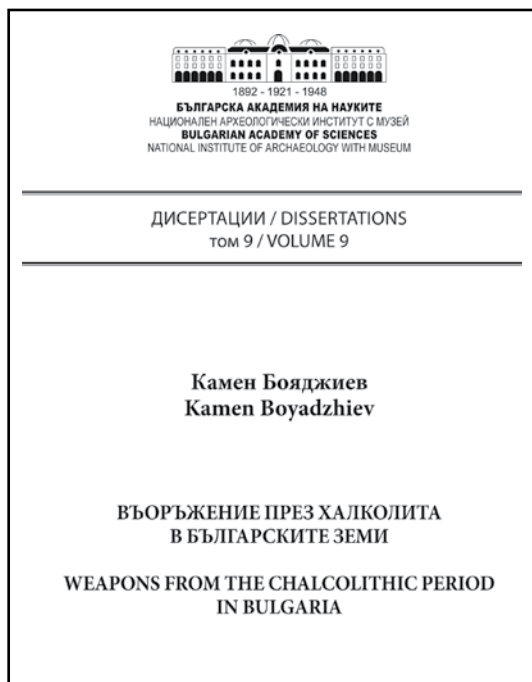
Ratiaria semper floreat, vol. 1. Ratiaria and its Territory. Researches. Rumen Ivanov (ed.). Sofia, 2014, ISSN 2367-4903

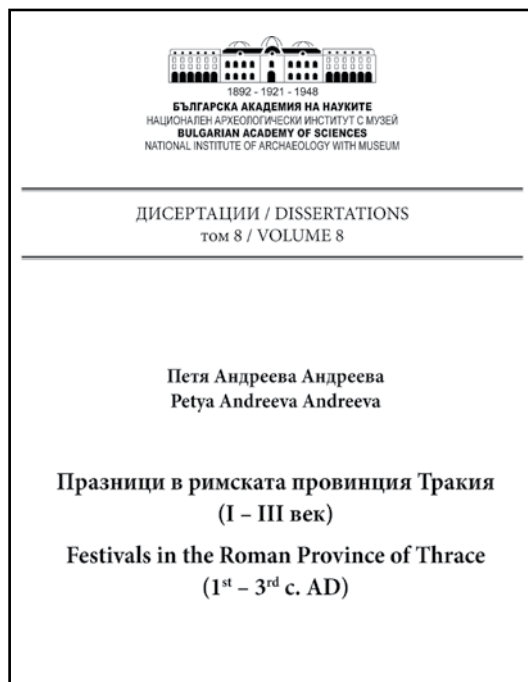
Венцислав Динчев. "Св. София" и Сердика. София, 2014. Издателство Craft House Bulgaria; ISBN 978-954-92223-6-4; стр. 131

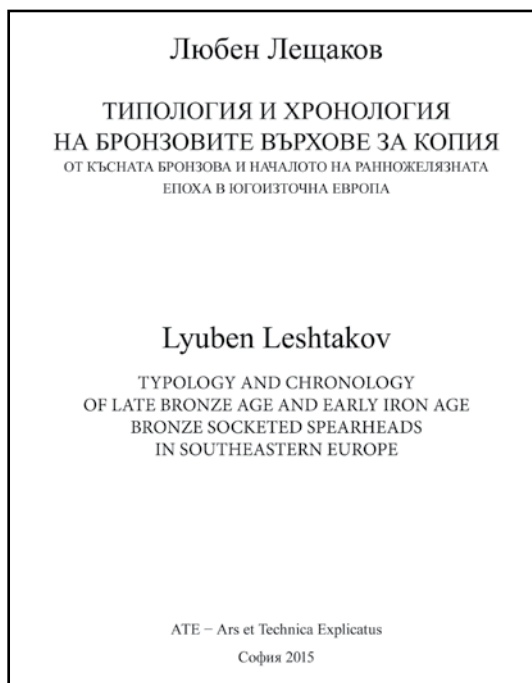
Stefan Chohazhdiev, Nina Mihaylova. Smyadovo. Prehistoric Cemetery (2005-2008). Direct services LTD. Sofia, 2014.

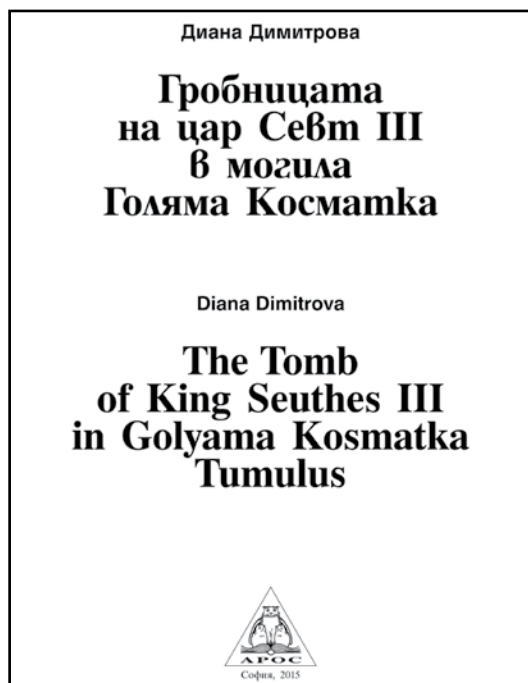
Камен Бояджиев. Въоръжение през халколита в българските земи. София, 2014 (Дисертации, 9). ISBN 978-954-9472-30-1.

Петя Андреева Андреева. Празници в римската провинция Тракия I-III в. София, 2014.

Любен Лещаков. Типология и хронология на бронзовите върхове за копия от късната бронзова и началото на ранножелязната епоха в Югоизточна Европа. Издателство АТЕ. София, 2015.

Диана Димитрова. Гробницата на цар Севт III в могила Голяма Косматка. София, 2015, издателство „АРОС“, 376 стр.